

Att odla kriminologi

Perspektiv på brott & utsatthet

Festskrift till Eva Tiby

Redaktörer
Anita Heber & Lena Roxell

Att odla kriminologi är en bok inspirerad av den forskningstradition om brott och utsatthet som Eva Tiby har planterat. Bokens 18 kapitel handlar därför om: hatbrott, viktimologi, kvinnor och brott, pedagogik, diskurser och konstruktioner.

Eva Tiby har främst varit verksam som lektor, forskare och professor vid Kriminologiska institutionen på Stockholms universitet. Där har hon introducerat och utvecklat forskningen och undervisningen om hatbrott och viktimologi. Tack vare Eva uppmärksammades dessa nya områden både akademiskt och politiskt i Sverige. Hon har också forskat om kvinnor och brott, samt analyserat olika konstruktioner av offer och gärningspersoner. Dessutom har Eva alltid varit väldigt engagerad i pedagogik. Eva har fått studenter och kollegor att växa.

Att odla kriminologi. Perspektiv på brott & utsatthet.

Festskrift till Eva Tiby

ISBN 978-91-87355-67-7

Tryck: HOLMBERGS, Malmö

Utgivare: Kriminologiska institutionen,
Stockholms universitet, Stockholm

© Författarna 2019

Redaktörer: Anita Heber & Lena Roxell

Omslagsbild: Sharon Pittaway

Förord

När Eva Tiby kom susande på sin tunga motorcykel och parkerade utanför universitetet, var det nog inte många som trodde att hon var akademiker. Men det är klart att hon var, och hon är inte bara akademiker, utan hon har en mängd olika roller, intressen och egenskaper. Den här boken tar ändå främst utgångspunkt i hennes akademiska gärning.

Som c-uppsatsstudent i kriminologi följde hon med kvinnoaktivister när de kastade in surströmming i en porrbiograf och skrek ”Porren stinker!”. Eva var också med och startade den feministiska kursgården Kvinnohöjden där hon som ”häxa” trollade med både kofot och motorsåg. Sin akademiska karriär inledde hon dock med att läsa juridik och ta en jur. lic., men vi kriminologer är mycket glada över att hon bytte bana och satsade på kriminologin.

Efter grundutbildningen i kriminologi arbetade hon på Brottförebyggande rådet med Stockholmsprojektet, och skrev flera texter om kvinnor och brott. Hon engagerade sig starkt för hbtq-frågor innan det ens fanns som begrepp, och ordnade den första Pride-paraden i Sverige. Hennes avhandling i kriminologi var banbrytande. Den handlade om hatbrott och uppmärksammade homosexuella kvinnors och mäns utsatthet för brott. Disputationen ägde rum i universitetets största hörsal som var så fullsatt att folk stod upp längs väggarna för att få vara med och lyssna. Ämnet hatbrott var tidigare utforskat och Eva skapade en ny forskningsinriktning och satte hatbrott på både den akademiska och politiska kartan. När avhandlingens betygsnämnd kom tillbaka till föreläsningssalen från lunchen, stod människor fortfarande i kö för att tacka Eva.

Utsatthet var något som engagerade Eva. Långt före #metoo uppmärksammade hon sexuella övergrepp i vardagen utifrån barns och ungdomars berättelser, liksom ungas rädsla och utsatthet för olika brott. Eva tyckte att det var viktigt att viktologi skulle ingå i kriminologiutbildningen och så blev det också. Hennes engagemang för undervisningen och för studenterna var stort. För att pedagogiskt tydliggöra metoder inom samhällsvetenskaplig forskning tog hon ibland med sig en verktygslåda till föreläsningen och visade hur verktygen kunde symbolisera olika metodperspektiv. Hon lyssnade på studenterna, gav dem näring och lät dem växa. För sin pedagogiska gärning har hon tilldelats flera fina priser från studenterna, Stockholms universitet och Brottsoffermyndigheten. Eva såg givetvis också till att kollegorna växte genom att involvera dem i undervisningen och författandet av böcker. Detta gällde inte bara för kollegorna på Kriminologiska institutionen där hon var verksam under större

delen av sin akademiska bana, utan även dem i hennes stora nätverk utanför institutionen. År 2010 blev hon professor i kriminologi, dessutom den första kvinnan att bli professor i ämnet.

Under åren som forskare var Eva djupt involverad i kriminologi; hon levde kriminologi, som hon själv sa. Vad hon än läste, såg och hörde kopplade hon det till kriminologisk forskning eller undervisning. Men hon har också många andra intressen, inte minst att odla sin trädgård. Inom forskarvärlden odlade hon kontakter med många människor. Hon lade grunden i det kriminologiska trädgårdslandet för forskning om hatbrott och viktimologi. Hon sådde fröer hos studenterna som sedan växte upp och blev kriminologer, en del av oss är med och skriver denna bok. Kollegor från nu och då har inspirerats av Evas forskning och undervisning i den här boken. Vi har skrivit om hatbrott, viktimologi, kvinnor och brott, pedagogik, diskurser och konstruktioner.

Med den här festskriften till Eva Tiby vill vi, bokens alla författare, hylla hennes forskargärning och bidra till skörden.

Anita Heber & Lena Roxell
Redaktörer

Eva Tiby

Innehåll

HATBROTT	7
Utsatthet för hatbrott – grupper, frågor och metoder	9
Caroline Mellgren	
Att intervjua företrädare för rättsväsendet om hatbrott – berättelsen om ett forskningsprojekt med utmaningar	23
Görel Granström	
Hatbrottsbegreppet i svensk kontext	37
David Brax	
VIKTIMOLOGI	53
Hur görs viktimologi? Dåtid, nutid och framtid	55
Anita Heber	
Brottsoffret, kroppen och historien	73
Christopher Collstedt	
Ideologiska hä(m)ndelseförlopp	87
Tea Fredriksson	
Vad står på spel när rättsväsendet gör fel?	101
Sara Hellqvist	
KVINNOR OCH BROTT	115
Kvinnors brottslighet som samhällsproblem	117
Felipe Estrada, Anders Nilsson, Tove Pettersson, David Assadkhan	
Att förklara män och kvinnors brott	135
Per-Olof H. Wikström & Suzanna Wikström	
Betydelsen av moral, självkontroll och exponering för brottslighet bland unga kvinnor och män	157
Marie Torstensson Levander	
Att bli brottsoffer är inte någon enkel sak	173
Margareta Hydén	

PEDAGOGIK.....	195
Praktik och röst i akademiskt skrivande.....	197
Christoffer Carlsson	
Den förevisande föreläsaren.....	217
Magnus Hörnqvist	
Ett bra seminarium	229
Lena Roxell	
DISKURSER OCH KONSTRUKTIONER	243
Oro för brott och den offentliga diskursen.....	245
Henrik Tham	
Hjärnspökenas tidevarv.....	261
Karin Helmersson Bergmark	
Konsten att skapa en fiende	275
Janne Flyghed	
Jag ska bli professor jag, tralala.....	293
Susanne Alm	

HATBROTT

Utsatthet för hatbrott – grupper, frågor och metoder

Caroline Mellgren

Inledning

När jag skriver detta rapporterar media om en händelse där en ung kvinna i slöja är ute på promenad, i barnvagnen har hon sin fem månader gamla son. Vid ett övergångsställe gasar en bil plötsligt och kör mot henne och barnvagnen. Kvinnan väjer undan, bilen kör förbi och kvinnan går vidare. Men mannen stannar, går ur bilen och börjar skrika på kvinnan, ”jävla muslimer, jag skulle ha kört över er”. Kvinnan anmäler händelsen till polisen (Sveriges radio, 14 november, 2018). Detta är ett av många exempel på händelser som kan kallas hatbrott, brott med syftet att ...

”...kränka en person, en folkgrupp eller annan sådan grupp av personer på grund av ras, hudfärg, nationellt eller etniskt ursprung, trosbekännelse, (från 2002) sexuell läggning, (från 2018) könsöverskridande identitet eller uttryck eller annan liknande omständighet” (Brottsbalken (1962:700) 29 kap. § 2 punkt 7)¹

Händelsen är representativ för den här typen av händelser såtillvida att det handlar om hot och trakasserier, våldsbrott är ovanligare (Brå, 2018), medan den är ovanlig eftersom händelser som denna sällan anmäls (Brå 2016; Andersson & Mellgren, 2015). Enligt brottsförebyggande rådet anmäls ungefär var femte händelse (Brå, 2017). Förklaringarna till att så få brott anmäls är olika, några anledningar som lyfts fram av brottsutsatta är att händelsen trivialiseras, utsattheten har blivit så vanlig att den normaliserats, utsattheten hanterades på annat sätt än genom en rättsprocess, förtroendet för polisen är lågt, en rättsprocess upplevs inte kunna hjälpa dem att komma över händelsen och tvekan kring om en händelse är brottslig eller ej (Andersson & Mellgren, 2015).

¹ Sedan 1994 kan alla brott där motivet är gärningspersonens fientlighet mot någon på grund av dennes faktiska eller förmodade grupptillhörighet straffas hårdare enligt straffskärpningsregeln i Brottsbalken (1962:700) 29 kap. §2 punkt 7.

Hatbrott är ingen ny företeelse, även om händelser likt den som beskrivits ovan benämnts som just hatbrott endast under de senaste 20 åren i Sverige. 1999 publicerades studien *Hatbrott?* (Tiby, 1999). Eva Tiby introducerade då hatbrottsbegreppet i en svensk kontext och studien blev också början på svensk forskning om brottsoffer som utsatts på grund av deras förmodade eller faktiska grupptillhörighet.

När Eva Tibys avhandling publicerades omfattades inte sexuell läggning av straffskärpningsregeln, detta tillkom först 2002 (könsöverskridande identitet eller uttryck tillkom 2018). Tibys forskning bidrog till att ge vetenskapliga belägg för fenomenets omfattning och konsekvenser och användes som underlag i betänkandet *Organiserad brottslighet, bets mot folkgrupp, bets mot homosexuella m.m – straffansvarets räckvidd* (SOU 2000:88) i vilken sexuell läggning föreslogs omfattas som grund av straffskärpningsregeln. Svensk hatbrottsforskning har breddats och fördjupats sedan Eva Tiby började ställa sina frågor. 1994 inrättades Brottsoffermyndigheten och Brottsofferfonden som sedan dess finansierat hundratals forskningsprojekt med brottsoffret i fokus. En sammanställning av projekt som beviljats medel mellan 1994 och 2013 visar att kvinnor, ungdomar och barn utgör vanligast fokus för brottsofferforskning kring särskilda grupper, och att studier om dessa grupper successivt har ökat. Under samma period finansierades 25 (av totalt 211) projekt med fokus på etniska och religiösa minoriteter eller HBT-personer (Brottsoffermyndigheten uå.). Flertalet handlar om diskriminering, stöd till utsatta invandrarflickor eller hedersrelaterat våld, sju projekt har fokuserat på HBT-personers utsatthet. Forskning om hatbrott genomförs med annan finansiering som inte syns i sammanställningen, som doktorandprojekt och studier som genomförs av intresseorganisationer, men sammanställningen av den fondfinansierade forskningen visar att hatbrottsforskning generellt är begränsad i Sverige. I dag bedrivs hatbrottsforskning ur olika perspektiv, några är filosofiska (Brax & Munthe, 2015), juridiska (Granström 2010) och kriminologiska (Tiby, 2009) (några av perspektiven är representerade i bokens andra kapitel) och grupperna som studeras varierar, liksom frågorna som är i fokus. Hatbrott fortsätter att vara ett samhällsproblem i dag och min egen och andras forskning visar att tusentals människor i Sverige varje år utsätts för kränkningar som leder till allvarliga konsekvenser inte bara för de individer som utsätts utan för hela grupper och samhället i stort. Eftersom konsekvenserna antas sprida sig till hela den grupp som brottsoffret representerar har hatbrott kommit att kallas för budskapsbrott (Bell & Perry, 2015).

Forskare spelar en viktig roll genom att ställa olika frågor om fenomenet hatbrott. Just *frågan* har alltid intresserat Eva, och det var genom frågorna vi träffades, genom att Eva ställde frågorna, var opponent, på min disputation. Det här kapitlet fokuserar därför vidare på frågorna och metoderna inom

hatbrottsforskningen, vilka frågor som ställs och vilka metoder som används för att besvara dem, vilka frågor som bör ställas sedan utifrån vad vi tror oss veta nu, och – vad är en *bra* fråga och en *bra* metod? (Tiby, 2007).

Tre studier används i det här kapitlet som exempel på hur frågor och metoder kan bidra till att utmana, bredda och fördjupa hatbrottsfältet. Studierna som initierats vid Malmö universitet har ställt olika frågor och tillämpat olika metoder för att nå grupper som kan vara svåra att nå och därmed riskerar att vara lätta att ignorera – forskaren måste identifiera dessa frågor och ta fram metoderna som möjliggör att ställa dem. En fråga som ställdes av Eva Tiby för snart 20 år sedan och som fortsätter att intressera är vad ett hatbrott *kan vara*. Svaret blir olika beroende på vem som tillfrågas, ur vems perspektiv. Ett svar baserat på lagstiftningen skiljer sig ofta från svaret från den som utsatts. Båda perspektiven är viktiga och vi behöver ställa frågor om den juridiska tillämpningen av straffskärpningsregeln och frågor om varför brottsutsatta upplever händelser på ett visst sätt. Det har även betydelse i vilken tid frågorna ställs och i vilken samhällskontext. En analys av hur den *självrapporterade* utsattheten för hatbrott utvecklats mellan åren 2005 och 2016 visar att utsattheten med homofobiska motiv är stabil, främlingsfientliga hatbrott har ökat något, liksom de antireligiösa (Brottsförebyggande rådet 2018). Samtidigt har nya brottsplatser blivit vanligare, som brott mot asylboenden (Brå, 2017) och hatbrott på nätet (Brå, 2018). Dessa brottskaraktäristika är direkt kopplade till samhällsutvecklingen, och forskningen måste följa med och anpassa frågorna efter nya förutsättningar.

Frågorna och metoderna

De tre studierna har olika fokus, brottsofferperspektivet är gemensamt. Vad ett hatbrott är definieras alltså av den utsattas upplevelse av händelsen och inte av den rättsliga värderingen av densamma.

Studenters utsatthet och upplevelser av hatbrott

I det första projektet undersöktes utsatthet för hatbrott bland studenter. Eftersom studentpopulationen var generell svarade personer med olika bakgrund och identiteter, både brottsutsatta och de utan sådana erfarenheter (Andersson & Mellgren, 2016). Studier om hatbrott fokuserar ofta på enskilda gruppers upplevelser av utsatthet på grund av en gruppstillhörighet, exempelvis homosexuella. Ett engruppsfokus kan innebära att forskningen kan borra djupare i den enskilda gruppens upplevelser men medför också begränsningar. Det går till exempel inte att jämföra gruppen med andra grupper och möjliggör sällan en intersektionell analys av hur flera motivbilder kan överlappa och påverka utsattheten. Därför valdes en allmän

studentpopulation där flera grupper finns representerade. Förutom att studera grupp-specifika problembilder var syftet att även belysa mellangruppsliga skillnader avseende kön, sexuell läggning, könsöverskridande identitet eller uttryck, ursprung, religion och funktionsvariation. Projektet finansierades av Brottsofferfonden och startade 2013.

Datainsamlingen genomfördes under 2013 och 2014 och var inspirerad av en kanadensisk studie av utsatthet för hatbrott bland studenter (Perry, 2011) där forskaren uppsökte respondenterna på plats i klassrummet för att på så sätt öka svarsfrekvensen. Perrys studie visade även att utsattheten bland studenter var hög och att utsattheten i vissa fall påverkade studieresultaten negativt och därmed riskerade hatbrott att leda till ytterligare marginalisering av redan utsatta grupper. Dessa frågor saknade svar i en svensk kontext. Studien etikprövades och för att kunna genomföras på det sätt som var planerat, att söka upp studenter i klassrummet och ställa denna typ av mycket integritetsnära frågor, vidtogs en rad åtgärder för att försäkra deltagarnas frivillighet och integritet.

Studenterna meddelades i god tid om vilken dag och tid datainsamlingen skulle ske så att den som inte ville besvara enkäten kunde välja att komma när insamlingen var slut. Ibland krävdes ombokning av lokal så att det skulle finnas tillräckligt mycket plats mellan varje student. Enkäten delades ut i fem olika versioner där frågorna kom i olika ordning så att ingen skulle kunna räkna ut vilken fråga någon annan besvarade, för de som inte utsatts för hatbrott innehöll enkäten lika många frågor om studiemiljön på Malmö universitet så att alla enkäter skulle ta lika lång tid att fylla i. På så sätt skulle ingen kunna anta att någon utsatts för brott på grund av hur lång tid det tog att fylla i enkäten. Alternativet att ta med sig enkäten hem och skicka in den till forskargruppen fanns också.

Enkäten delades ut i lärosalen och i samband med ordinarie undervisning till 264 av de 277 klasser som höstterminen 2013 läste campusbaserade kurser omfattande minst 15hp på heltid. 4 649 studenter kunde nås på detta sätt och av dessa besvarade 2853 studenter enkäten. De som svarade var representativa för studentpopulationen i stort avseende kön (drygt två tredjedelar identifierade sig som kvinnor), ålder åldern varierade mellan 18 och 55 år, ungefär hälften var mellan 21 och 26 år), andel med utländsk bakgrund (en femtedel var födda utomlands, lika många har en eller två föräldrar som är födda utomlands och drygt hälften var födda i Sverige med två svenskfödda föräldrar) och avseende ämnesområde och nivå på studierna.

I samband med enkäten kunde de svarande ange om de ville delta i en intervju. Ett trettioital intervjuer genomfördes. Fler än var tredje av de som

besvarade enkäten hade någon erfarenhet av utsatthet för brott under det senaste året, många har utsatts för brott vid upprepade tillfällen. Av de som utsatts för brott angav var sjunde att de upplevde att utsattheten varit grundad i en fientlighet mot dem på grund av deras bakgrund eller ursprung, trosbekännelse, könsidentitet, sexuella läggning eller funktionsvariation.

Det var vanligt att utsattheten grundades i flera motiv. Det verkar alltså finnas en överlappning mellan motiv som osynliggörs när endast en motivbild fokuseras. Resultaten visade att det vanligaste motivet var könsidentitet eller könstillhörighet, framförallt kvinnor upplevde att de utsatts för kränkande behandling just på grund av att de var kvinnor. Brotts motiven är misogyna (kvinnofientliga) eller funkofoba (mot personer med funktionsvariation) är grunder som inte omfattas av straffskärpningsregeln, det betyder dock inte att dessa motiv inte finns och upplevs av den som utsätts. Det förs ingen statistik över andelen brott mot kvinnor där motivet upplevs vara att kränka dem just på grund av att de är kvinnor (det görs däremot i en del polisområden i England) men genom att anta ett brottsofferperspektiv och låta respondenten ange kön som en motivgrund kan forskningen bidra till att öka kunskapen om annars okända företeelser.

Huruvida våld mot kvinnor ska kunna betraktas som hatbrott har diskuterats sedan åtminstone 1995 då Kvinnofridsutredningen (SOU 1995:60 Del A) beskrev våld mot kvinnor som *"en kränkning av en annan person på grund av kön och har sin grund i föreställningar om kvinnors lägre värde i förhållande till män"* (s. 426). Kön blev aldrig tillagt som straffskärpningsgrund eftersom, menade regeringen i sin proposition, det fanns en risk att regeln skulle urvattnas om alltför många grupper inkluderades. Kön diskuterades återigen i samband med att regeringen såg över det straffrättsliga skyddet för transpersoner (se bl a SOU 2015:103) och könsidentitet eller könsuttryck föreslogs som begrepp istället för könsöverskridande identitet eller uttryck som ansågs lyfta fram transpersoner som avvikande. En sådan skrivning skulle ge förstärkt skydd även åt cis-personer och en neutral skrivning skulle vara mer lik övriga skrivningar som inte enbart skyddar minoriteter. Det är exempelvis inte enbart brott mot sexuella minoriteter som kan straffas hårdare, utan även brott mot heterosexuella om de motiveras av en fientlighet mot den gruppen. Lagrådet menade dock att det med en sådan skrivning skulle bli svårt att avgränsa det straffrättsliga ansvaret, avsikten var alltså inte att stärka skyddet för kvinnor och män och regeringen gick på lagrådets linje med hänvisning till att det *"i praktiken främst är gruppen transpersoner som är i behov av skydd"* (Konstitutionsutskottets betänkande 2017/18:KU14, sid 13).

Genom att ställa frågor om andra motiv än de som omfattas av straffskärpningsregeln visade den aktuella studien dock att utsatta tolkar kvinnofientlighet som ett specifikt motiv med konsekvenser som liknar de

som andra hatbrottsutsatta upplever, och kön som straffskärpningsgrund fortsätter att diskuteras i Sverige (Mellgren, Brax & Bladini, 2018; Granström 2016a, b) och internationellt (Mason-Bish, 2014).

I sin avhandling som baserats på studentundersökningen ställer Mika Andersson (2018) en rad viktiga frågor som utmanar några av de antaganden som nästan blivit till sanning inom hatbrottsforskningen, trots att det empiriska underlaget är svagt: hatbrottens konsekvenser är allvarligare än andra brott; anmälningsbenägenheten bland de som utsatts för hatbrott med flera motiv är lägre än för de som utsätts med ett motiv; hatbrotten upplevs angripa den utsattas identitet, offrets jag; hatbrottens konsekvenser sprider sig till andra som identifierar sig med den gruppen som brottsoffret tillhör. Avhandlingen visade också att det kan krävas andra metodologiska angreppssätt för att fånga det som är specifikt för hatbrottsutsatta, metoderna måste alltså anpassas efter gruppen då generella metoder inte fångar specifika upplevelser. Ett exempel på detta är att den enkät som utformades byggde på frågor och svarsalternativ som har använts i enkäter till brottsutsatta generellt. Men när resultatet jämfördes med intervjusvar visade det sig att dessa svarsalternativ inte var tillräckliga. Vanliga strategier för att undvika brottsutsatthet är till exempel att undvika platser, eller att ta sällskap hem, medan det för potentiellt hatbrottsutsatta handlar om att på ett helt annat sätt dölja vem du är genom att vidta åtgärder som att prata och röra sig annorlunda. Under projektets gång diskuterades vad som skiljer en studentpopulation från ett representativt urval av befolkningen, eller en enskild brottsoffergrupp, och hur detta kunde påverka resultatet. En studentpopulation kan inte användas för att generalisera ett resultat till en generell population, men under 2000-talet har studentpopulationen börjat förändras och gått ifrån att vara en homogen grupp till en heterogen grupp till följd av bland annat satsningar på breddad rekrytering (Proposition 2001/02:15; Höskoleverket, 2007). Studentpopulationen från Malmö universitet som använts i den här studien visar sig istället vara heterogen gällande etniskt ursprung, sexuell läggning och religion och speglar befolkningen i högre utsträckning.

Vissa grupper var dock underrepresenterade, en sådan grupp är romer. Denna grupp studerades inom det andra projektet.

Romers utsatthet

Även inom detta projekt kombinerades intervjuer med enkäter, men gruppen i fokus var nu personer som tillhör gruppen Romer (Wallengren & Mellgren, 2017a). Projektet finansierades av Migrationens utmaningar, ett samarbete mellan Malmö stad, Region Skåne och Malmö universitet. Att ställa frågor till den här gruppen krävde andra metoder och överväganden än gruppen studenter. I Sverige registreras inte etnicitet och det finns därför inga register att dra representativa urval ifrån. Uppskattningsvis bor det 10 000 romer² i Malmö kommun, av dessa är det många som döljer sin etnicitet på grund av rädsla att bli utsatta för brott eller diskriminering. För att få tillträde till fältet rekryterades så kallade ”gatekeepers” som själva identifierade sig som romer och som hade tillgång till värdefulla nätverk. En viktig faktor för att möjliggöra detta var att doktoranden inom projektet, Simon Wallengren, själv identifierar sig som rom och redan hade ett etablerat kontaktnät. Huruvida forskarens identitet spelar roll eller ej för att bedriva forskning med minoritetsgrupper råder det delade meningar om. En del menar att forskarens identitet är viktig för tillträde till gruppen, tolkning av resultat och för spridning och implementering av resultat (Kosa & Adany, 2007; Anderson, Solmer & Abrahamson, 1988) medan andra menar att det inte spelar någon större roll (Gelsthorpe, 1993; Dotinga, Van de Eijnden, Bodveld, & Garretsen, 2005; McLean & Campbell, 2003; Alexander, 2004; Gunaratnam, 2003; Phillips & Bowling, 2003). I en studie av Wallengren & Mellgren (2015) intervjuades romer om betydelsen av forskarens identitet. Vissa menade att det var en förutsättning att dela identitet och ha hög kulturell kompetens för att kunna diskutera känsliga frågor som brottsutsatthet. Att över huvud taget studera utsatthet ansågs av någon som otänkbart, särskilt utsatthet för sexualbrott, och i vissa fall var det viktigare att intervjuaren och respondenten vara av samma kön än att de båda var romer.

Med hjälp av dessa gatekeepers delades 380 enkäter ut, 288 besvarades av ungefär lika andelar män och kvinnor, av dessa valde cirka 30 personer att själva kontakta forskargruppen för att delta i en fördjupande intervju. En majoritet rapporterade att de någon gång under sin livstid utsatts för en handling som motiverats av en fientlighet gentemot dem på grund av deras romska bakgrund. I intervjuerna framträdde att oron spreds inom gruppen genom att de ofta hörde om andras utsatthet. En fråga som inte var en del av det ursprungliga syftet men som togs upp av flera intervjudeltagare handlade om gruppen EU-migranter som försörjer sig genom tiggeri. Många oroade sig över att tiggeri skulle ses som ett romskt problem och därmed öka deras egen risk för utsatthet. En person berättade att *”Nu när alla tycker det ena eller*

² För en problematisering av paraplybegreppet Romer, se Wallengren & Mellgren, 2017:13-14).

det andra om tiggarna så blir fler och fler negativt inställda till oss romer. Det börjar bli farligt” (Wallengren & Mellgren, 2017a: 48). Grupper utsatthet kan på detta sätt vara relaterad till händelser och skeenden i omvärlden. Grupper som är åtskilda, den svenska minoriteten romer och EU-migranter, sammanblandas och en grupp *antas* representera en annan. Att detta problem lyftes fram av studiedeltagarna ledde fram till att det tredje projektets frågor formulerades.

Bakgrund eller handling? Om tiggares utsatthet för (hat)brott

Det tredje projektet, även detta finansierat av Migrationens utmaningar, undersökte erfarenheter av utsatthet bland EU-migranter som försörjer sig genom tiggeri i det offentliga rummet i Sverige, det vill säga alla de platser människor vistas på i vardagen när de handlar, går på restaurang och tar sig till och från arbetet m.m (Wallengren & Mellgren, 2017b; 2018). Människor som tigger har på senare år blivit ett allt vanligare inslag i gatubilden vilket lett till politiska diskussioner om att införa ett förbud mot tiggeri (Haddad, 2018). Tidigare studier hade visat att utsattheten inom gruppen var stor (Lacatus, 2015) men det var oklart varför de utsattes, vilka var motiven? En stor andel av de som försörjer sig genom tiggeri i Sverige har sitt ursprung i Rumänien och tillhör gruppen romer (SOU, 2016:6), men är det deras bakgrund som är motivet, eller handlingen de utför? I augusti 2018 rapporterade media om en händelse i Huskvarna där en romsk tiggare misshandlats till döds, ungdomar är misstänkta för inblandning i misshandeln. Motivet är i skrivande stund okänt men händelsen väcker frågan *vad ett hatbrott kan vara, och enligt vem?* Är motivet antiromskt kan det hanteras av rättsväsendet som ett hatbrott, men om gärningen varit motiverad av att mannen ägnade sig åt tiggeri, det vill säga något han gjorde, är det inte att betrakta som ett hatbrott i en svensk kontext.

För att undersöka hur de som utsätts tolkar motiven ville vi komma i kontakt med dessa personer och fråga dem hur de resonerar kring sin utsatthet och vilket de upplever att motivet är. Eftersom kunskapen om gruppens utsatthet var begränsad var ett annat syfte med studien att undersöka vilka metodologiska problem som låg bakom att frågor om gruppen inte ställts i större omfattning förut. Det finns inget register över personer som tillhör gruppen, de förflyttar sig i det offentliga rummet och det finns ofta en misstänksamhet mot myndigheter. För att få kontakt med dessa personer krävdes därför ett förtroendeskapande arbete som bland annat innebar att besöka mötesplatser och bli synlig i sammanhang där EU-migranter befann sig. Kontakt med potentiella intervjupersoner togs direkt i det offentliga rummet, ofta i sällskap av en tolk. Studien genomfördes i Malmö. Av totalt 39 kontakter ledde 24 till intervjuer. Analyserna av intervjuerna visade att utsattheten inom gruppen var utbredd och skedde i vardagliga situationer i samband med att de befann sig på olika platser för att tigga. Detta var väntat. Utsattheten var även könad: kvinnorna var särskilt utsatta och utsattheten

hade då ofta en tydlig sexuell dimension. Kvinnorna blev oftare utsatta rent fysiskt och på nära håll medan männen oftare blev kallade för glåpord på längre håll. En man berättar:

”Jag är en stor man. Det är inte många som skulle vilja slåss med mig. Kvinnorna är mer utsatta av den anledningen än oss män” (Wallengren & Mellgren, 2017: 46).

Men vilket var motivet? Intervjupersonerna upplevde att den främsta anledningen inte var att de var icke-svenskar, snarare handlade det om att de ägnade sig åt tiggeri. En man förklarar:

”Det beror inte på att vi är romer som människor tycker illa om oss. Det är på grund av att de ser oss som tiggare. De tycker att vi stör när dom går förbi oss. Jag tror att de skäms över att det nu för första gången finns fattiga människor i deras rika land. Jag tror inte att svenskar som är lika fattiga som oss är mindre utsatta än vad vi är”.

För att få svar på denna fråga krävs komparativa studier som inkluderar socialt utsatta människor med olika bakgrund för att kunna jämföra upplevelsen av motivbilden. Men deras bakgrund var inte obetydlig, tiggeriet i kombination med att de sågs som icke-svenskar var motivet i de flesta fallen. Brottsligheten de utsattes för motiverades alltså både av vilka de var och vad de gjorde, vilket väcker frågor om vad som ska räknas som ett hatbrott. Internationellt förs diskussion om brott mot personer som har en funktionsvariation (Mason-Bish, 2013), är hemlösa (Newburn & Rock, 2005) och tillhör en subkultur (Garland 2010a, b; Garland & Hodgkinson, 2015) ska hanteras som hatbrott. Sammantaget visade studien att tiggare navigerar i det offentliga rummet genom att anpassa sitt beteende efter vilka platser de rör sig på och de undviker större folksamlingar och tider då mycket folk rör sig ute, då är antalet potentiella gärningspersoner för stort. Hur de navigerar är delvis styrt av var utsatthet mot gruppen skett. Resultaten ger stöd till antagandet att (hat)brott har spridningseffekter, ett antagande som delvis ifrågasattes av Andersson (2018) baserat på studentpopulationen. Att fortsätta ställa frågor, till olika grupper och ur olika perspektiv är därför viktigt och även om frågorna som ställs i stort är desamma kan svaren bli olika.

Hatbrott?! – och nu då?

Tjugo års svensk forskning har tydliggjort begreppet hatbrott och visat på fenomenets förekomst i olika grupper, men även problematiserat begreppet än mer, bland annat genom att diskutera vem som kan utsättas för hatbrott. Perry beskrev i början av 2000-talet internationell hatbrottsforskning som att den var i sin ungdom (Perry, 2003), drygt tio år senare konstaterar Perry & Scrivens (2017) att den internationella hatbrottsforskningen gjort stora

framsteg de senaste 20 åren och mognat både avseende kvalitet och kvantitet. Den svenska hatbrottsforskningen föddes och leddes genom sin barndom av Eva Tiby, för att sedan mogna. I dag skulle jag inte beskriva den som vuxen, men åtminstone i sena tonåren inom några områden. Svensk forskning har till viss del både bredd och djup, men fortfarande är det ett begränsat fält med ett begränsat antal aktiva forskare och med en brist på empiriska studier som gräver djupare både i enskilda gruppers upplevelser av utsatthet men också mer generella studier som möjliggör en jämförelse av olika gruppers utsatthet (Mellgren, Andersson & Ivert, 2017). Ett sådant angreppssätt kan kritiseras för att ställa olika gruppers utsatthet, sårbarhet och lidande mot varandra men det möjliggör samtidigt ett intersektionellt perspektiv.

Å ena sidan skulle jag önska att vi nu kunde ändrat Tibys titel från hatbrott med ett frågetecken till hatbrott med utropstecken och att tjugo års forskning skulle ha tydliggjort begreppet så att vi nu tydligt skulle kunna visa på fenomenets omfattning och karaktär. Å andra sidan är hatbrott ett fenomen vars definition och uttryck ändrar sig med sin tid och det finns inte en beskrivning av vad hatbrott kan vara. Så frågetecknet kvarstår, vad är hatbrott? Vem kan utsättas för hatbrott? Hur kan forskningen genom att ställa sina frågor och tillämpa sina metoder få mer kunskap så att stödet till brottsutsatta och den rättsliga hanteringen kan förbättras? I en rättslig kontext är definitionen av hatbrott ett brott som är motiverat av gärningspersonens avsikt att kränka någon på grund av ras, hudfärg, nationellt eller etniskt ursprung, trosbekännelse, sexuell läggning, könsöverskridande identitet eller uttryck eller annan liknande omständighet. Sexuell läggning och könsöverskridande identitet eller uttryck har tillkommit efter det att regeln först formulerades 1994, på sikt kan fler förändringar ske för att ta hänsyn till nya omständigheter, som kvinnors utsatthet och utsatthet baserat på handlingar (som tiggeri). Rättsväsendet ska hantera de olika brott som anmäls, en uppgift som har visat sig vara svår och antalet fall som *"börjar med misshandel och slutar med dom"* (Granström, Mellgren & Tiby 2014:80) är få. De projekt som diskuterats i det här kapitlet visar att det inte heller är lätt för den som utsatts att veta vad den blivit utsatt för (vad menade gärningspersonen?) – och var det ett brott (och tillräckligt allvarligt för att anmäla)? Innan något anmäls genomgår det en rad processer hos den utsatta som handlar om att tolka och förstå utsattheten och att göra det medvetna valet att anmäla till polis, att överväga förtroende för polisen och sannolikheten att brottet klaras upp och sannolikheten att uppleva upprättelse.

För att utveckla fältet måste vi fortsätta fråga och ifrågasätta och anpassa våra metoder så att vi kan nå även de grupper som är svåra att nå så att de inte också blir lätta att ignorera. Några områden bör särskilt prioriteras:

Hatbrottens spridningseffekter – vad händer inom grupper när de som identifierar sig med gruppen angrips? De tre projekten som beskrivits ovan visar att det troligtvis skiljer sig åt både mellan och inom grupper.

Hur påverkar det rådande politiska klimatet i Sverige hatbrottens omfattning och karaktär, direkt genom utsatthet men även indirekt genom upplevelser hos dem som tillhör grupper som riskerar att utsättas.

Hur kan polisen bli bättre på att utreda brott som hatbrott? Vilken utbildning behövs? Och hur kan olika aktörer arbeta tillsammans för att öka anmälningsbenägenheten och stödet till de mest utsatta och marginaliserade grupperna?

Hatbrott mot kvinnor och andra grupper som inte omfattas av hatbrottsbegreppet i en svensk kontext: exempelprojekten visar att många upplever att deras utsatthet bottnat i en fientlighet mot deras könsidentitet, att hatbrottsutsatthet har en könad dimension och att utsattheten även kan bero på vad någon gör och inte bara deras bakgrund eller sexuella läggning. Fler studier bör ställa frågor till grupper som är svåra att nå, som hemlösa och tiggare, sprida kunskap om gruppernas situation och diskutera frågan om hatbrott ska kunna omfatta även dem.

Detta är bara några av de områden inom vilka forskningen kan bidra till att bredda, fördjupa och utmana genom att ställa frågor. Sett i relation till fältets och samhällets utveckling nationellt och internationellt de senaste 20 åren kan det konstateras att Eva Tiby valde att ställa *En bra fråga!* i den avhandling som blev starten för den svenska hatbrottsforskningen. Frågor om hatbrott måste fortsätta att ställas, för att belysa gruppernas utsatthet och brottens omfattning och för att vi genom att ställa frågor om särskilt känsliga brottstyper får veta något viktigt om samhället som förhoppningsvis bidrar till att samhället blir bättre på att hantera och förebygga utsatthet.

Referenser

Andersson, M. (2018). *Hate crime victimization. Consequences and interpretations*. Akademisk avhandling. Malmö: Malmö universitet.

Andersson, M. & Mellgren, C. (2015). Anmälningsbenägenhet vid hatbrott. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 22 (3–4).

Andersson, M. & Mellgren, C. (2016). *Studenters utsatthet och upplevelser av hatbrott*. Malmö högskola, FoU rapport 2016:1.

Bell, J. & Perry, B. (2015). Outside looking in: the community impacts of anti-lesbian, gay and bisexual hate crime. *Journal of Homosexuality*, 62. 98–120.

Brax, D. & Munthe, C. (2015). The philosophical aspects of hate crime and hate crime legislation: Introducing the special section on the philosophy of hate crime. *Journal of Interpersonal Violence*, 30(10), 1687-1695.

Brottsoffermyndigheten (u.å.). *Brottsofferfondens stöd till brottsofferforskning åren 1994–2013 samt regeringens särskilda satsning på brottsofferforskning m.m. åren 2009–2013*.

<https://www.brottsoffermyndigheten.se/Filer/Böcker/Brottsofferfondens%20stöd%20till%20brottsofferforskning%20åren%201994–2013%20samt%20regeringens%20särskilda%20satsning%20på%20brottsofferforskning%20m.m.%20åren%202009–2013.pdf>.

Brottsförebyggande rådet, (2019). *Självrapporterad utsatthet för hatbrott. Analys utifrån Nationella trygghetsundersökningen 2006-2017*. Rapport 2018:10. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

Brottsförebyggande rådet, (2017). *Hatbrott 2016. Statistik över polisanmälningar med identifierade hatbrottsmotiv och självrapporterad utsatthet för hatbrott*. Rapport 2017:11. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

Garland, J. (2010a). *The victimisation of goths and the boundaries of hate crime*. I Chakraborti, N. (red.) *Hate Crime: Concepts, policy, future directions*. Devon: Willan Publishing.

Garland, J. (2010b). It's a Mosher just been banged for no reason: Assessing targeted violence against Goths and the parameters of hate crime. *International Review of Victimology*, 17(2), 159-177.

Granström, Görel (2016a). Kan offer för könsrelaterat våld ses som offer för hatbrott? I Granström,

Dahlén, M. & Nygren, R. (red.). *Brottsoffer - rättsliga perspektiv*. Lund: Studentlitteratur. S. 129-144.

Granström, Görel (2016b). Hatbrott och kön. En omöjlig kombination? I Dahlén, M. & Nygren, R. (red.). *Arbetslinjer och långa linjer: Vänbok till Mats Kumlien*. Uppsala: Iustus förlag. S. 181-190.

Granström, G. (2010). Hur hanteras hatbrott i det juridiska systemet? I Deland, M., Hertzberg, F. &

Hvitfeldt, T. (red.) *Det vita fältet: Samtida forskning om högerextremism*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet. s. 197-212.

Haddad, P. (5 april 2018). Så tycker partierna om tiggeri. Svt Nyheter. Hämtad 2018-11-18, <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/sa-tycker-partierna-om-tiggeri>

Högskoleverket, (2008). *Kvinnor och män i högskolan* (Rapport 2008:20 R). Konstitutionsutskottets betänkande 2017/18:KU14. <https://data.riksdagen.se/fil/95C22221-6D3F-4ED5-A1C6-023797AB96BB>

Lacatus, T. (red.) (2015). *Studie om hatbrott och andra allvarliga kränkningar riktade mot utsatta romska EU-medborgare*. Stockholm: Kommissionen mot antiziganism.

Mason-Bish, H. (2014). We need to talk about women: Examining the place of gender in hate crime policy. I: Chakraborti, N. & Garland, J. (red.). *Responding to hate crime: the case for connecting policy and research*. Bristol: Policy Press.

Mason, G. (2013). Victim Attributes in Hate Crime Law Difference and the Politics of justice. *British journal of criminology*, 54, 161–179.

Mellgren, C. Brax, D. & Bladini, M. (2017). Mäns våld mot kvinnor bör ses som hatbrott. Artikel i Svenska Dagbladet. Tillgänglig: <https://www.svd.se/mans-vald-mot-kvinnor-bor-ses-som-hatbrott>. Hämtad 16 april 2017.

Mellgren, C., Andersson, M. & Ivert, A-K. (2017). For Whom Does Hate Crime Hurt More? A Comparison of Consequences of Victimization Across Motives and Crime Types. *Journal of interpersonal violence*. doi: 10.1177/0886260517746131

Newburn, T. & Rock, P. (2006). Urban homelessness, crime and victimisation in England. *International Review of Victimology*, 13(2), 121-156.

Prop. 2001/02:15. Den öppna högskolan.

Perry, B. (2003). *Hate and Bias Crime. A reader*. New York and London: Routledge.

Perry, B. (2011). Identity and hate crime on Canadian campuses. *Race and Justice*, 1(4), 321-340.

Perry, B. & Scrivens, R. (2017). The Maturation of Hate Crime Scholarship. I: P. Bean (red.), *Hate Crime: Critical Concepts in Criminology* (s. 1–42). London: Routledge.

Sveriges Radio (14 november 2018). Samaa nära att bli påkörd: Han skrek ”jävla muslim”. Tillgänglig, <https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=114&artikel=7090068>

Tiby, E. (1999). *Hatbrott? Homosexuella kvinnors och mäns berättelser om utsatthet för brott*. Avhandlingsserie Nr1. Stockholm: Kriminologiska institutionen.

Tiby, E. (2007). En bra fråga. Definitioner & validitet vid studiet av hatbrott. I *Brott i välfärden*. Om brottslighet, utsatthet och kriminalpolitik. Festskrift till Henrik Tham. Rapport 2007:1. Stockholm: Stockholms universitet.

Tiby, E. (2009). Homophobic Hate Crimes in Sweden: Questions and Consequences. I Iganski, P. (red.). *The Harms of Hate Crime*, 43-68.

Wallengren, S. & Mellgren, C. (2015). The other way around. The roma minority's view on doing research on sensitive topics. *International Journal of Social Science Studies*, 3 (4), 14-24.

Wallengren, S. & Mellgren, C. (2017a). *Romers upplevelser av hatbrott*. Malmö högskola, FoU rapport 2017:3.

Wallengren, S. & Mellgren, C. (2017b). *Gatans tysta offer: en studie av utsatta EU-medborgares utsatthet för brott, hatbrott och annan kränkande behandling i det offentliga rummet*. Malmö högskola, FoU rapport 2017:4.

Att intervjua företrädare för rättsväsendet om hatbrott – berättelsen om ett forskningsprojekt med utmaningar

Görel Granström

”Vill du vara med och skriva en lärobok?” En sådan fråga är alltid smickrande att få men inte alltid lätt att tacka ja till. Det ska finnas tid för skrivandet och en ska ha något vettigt att bidra med. Och så ska det ju gärna vara så att den som frågar är en person som vet vad det handlar om att genomföra det kollektiva projekt som läroboksförfattande är – när det är riktigt bra vill säga. En person som Eva Tiby med andra ord. Jag har haft förmånen att få den där frågan, formulerad på lite olika sätt, av Eva vid tre olika tillfällen. Vid alla tre tillfällena har jag tackat ja utan att ens reflektera över om jag har tid eller något vettigt att bidra med, just för att personen som frågade var Eva. Och vid alla tre tillfällena har jag fått förmånen att delta i den kreativa process som Eva – och hennes medredaktörer – skapat genom sitt engagemang i skrivandet och i de pedagogiska frågorna som läroböckerna handlat om.

Evas engagemang i pedagogiska frågor matchas i mina ögon bara av det engagemang hon har i det forskningsfält där hon är pionjären och där jag halkade in ett antal år efter henne – den svenska hatbrottsforskningen. Eva Tibys betydelse för hatbrottsforskningen i Sverige kan inte nog understrykas. De flesta som läser den här texten är säkert väl medvetna om detta, men bara för att förtydliga; genom Evas avhandling (Tiby, 1999) etablerades begreppet hatbrott i den svenska diskursen. Såväl inom kriminologin och viktimologin som inom juridiken och den rättsvetenskapliga forskningen går det i dag inte att skriva en text om hatbrott utan att inleda med att hänvisa till den betydelse Evas avhandling och efterföljande fortsatta forskning haft för utvecklandet av fältet.

Eva har i flera studier återkommit till den diskrepans som finns mellan själva händelsen, gärningen som av offret definieras som hatbrott, och vad som sedan faktiskt kommer att ses och lagföras som ett brott med hatmotiv. Hon har i olika sammanhang (T.ex. Tiby, 2005, Tiby & Sörberg, 2006) benämnt detta som att händelsen filtreras, och att det finns en mängd olika filter som

händelsen måste klara sig igenom för att den ska komma ut på andra sidan och definieras som ett hatbrott.

Ett hatbrotts livscykel, från händelse till dom, kan se mycket olika ut och filtren kan också se olika ut. Den här situationen är inte unik för den svenska rättsordningen, utan diskussioner om definitioner av hatbrott och varför händelser som uppfattas som hatbrott av offret inte sedan lagförs som hatbrott finns i de flesta rättsordningar (Se t.ex. OSCE, 2013). Hindren, eller filtren, kan skifta mellan olika länder och sätten att försöka hantera dem likaså. Och det är mot den bakgrunden som ett antal forskare – där jag var en av dem – och företrädare för NGO:s år 2015 startade ett gemensamt forskningsprojekt för att undersöka hur den rättsliga hanteringen av hatbrott såg ut inom fem EU-länder, och vad företrädare för rättsväsendet ansåg om hur detta fungerade i praktiken (Schweppe, Haynes & Walters, 2018). För det är ju så, att vissa utmaningar avseende ett hatbrotts livscykel kan identifieras i det rättsliga materialet. Detta kan göras genom att studera hur hatbrottslagstiftningen i olika länder är utformad och genom att undersöka hur lagarna har tillämpats i domstol. Men för att få en mer fullständig bild behövs också information om hur hanteringen går till i praktiken och detta kan bland annat göras genom att intervjua de som arbetar med frågorna, i det här sammanhanget företrädesvis åklagare, domare och försvarsadvokater, dvs. de rättsliga aktörer som på olika sätt har att hantera hatbrott.

Den här texten handlar om hur det kan vara att som forskare inom rättsvetenskap arbeta med ett forskningsmaterial – intervjuer – som en vanligtvis inte kommer i kontakt med. Vilka utmaningar möts en av som forskare, är det värt det, och vad gav det? Och dessutom, vad ansåg de svenska rättsliga aktörerna om hanteringen av hatbrott? Och ledde det övergripande EU-projektet till att några förslag på förändrad hantering av hatbrott kunde presenteras? Forskare inom rättsvetenskap arbetar vanligtvis uteslutande med skriftligt material. Det kan handla om traditionella rättskällor, som lagtext, förarbeten, rättspraxis eller doktrin. Det kan också handla om myndighetsdokument, policyprogram och riktlinjer. Det är däremot inte lika vanligt att materialet består av intervjuer, och den utbildning som de flesta rättsvetare har avseende metodfrågor fokuserar sällan på den typen av forskningsmaterial. Jag vill med den här texten dels beskriva hur vi gick tillväga, presentera några av de resultat som intervjuerna gav, och avsluta med en reflektion kring om det egentligen är vettigt att arbeta på det här sättet för en rättsvetare.

Utmaningar i rättsväsendets hantering av hatbrott

En ständigt återkommande påpekande från svenska hatbrottsforskare är att det är svårt att genom det rättsliga materialet få svar på vad som egentligen krävs för att en händelse ska definieras och lagföras som ett hatbrott. Tiby konstaterade redan år 2006 att *”hatbrottskategorin, exemplifierad genom tolkningarna och tillämpningarna av straffskärpningsregeln i 29 kap 2 § 7 p brottsbalken kan ses som en organism som är under ständig konstruktion.”* (Tiby & Sörberg, 2006, s. 47). Att en sådan situation är problematisk ur ett rättssäkerhets- och rättstrygghetsperspektiv är tämligen givet, men även för forskningen ställer det till problem. När rättsvetare, som ofta som åtminstone ett delsyfte i sina studier, försöker presentera det som inom rättsvetenskapen kallas gällande rätt, dvs. en prognos om hur lagstiftning på ett visst område kommer att tillämpas av domstol, ställs de inför utmaningar avseende hatbrottslagstiftningens tillämpning. Det har länge funnits olika definitioner i olika delar av rättsväsendet av vad som ses som hatbrott och även om åtminstone polis och åklagare numera har en gemensam definition är förekomsten av vägledande avgöranden från domstolarna fortfarande få. På en övergripande rättspolitisk nivå är formuleringarna tydliga, hatbrott är en kränkning av rätten till likabehandling och alla människors lika värde och hatbrott ses därför som allvarligare än brott utan hatmotiv och ska lagföras strängare (Se t.ex. Regeringskansliet, 2016). Men i praktiken, i domstolarnas avgöranden är det svårt att se vilket genomslag möjligheten till straffskärpning fått. Det här är förstås inte en helt optimal situation. *”Risken blir att hatbrottslagstiftningen framställs som ett demokratiskt flaggskepp, men tillämpningen äter hål i skrovet och skeppet sjunker.”* (Tiby & Sörberg, 2006, s. 47)

Som rättsvetare ställer en då frågan; är det lagstiftningen som innehåller brister, är själva lagtexten otydlig eller ger motiven i form av förarbetsuttalanden inte tillräcklig ledning? Och hur har lagrummet tillämpats i domstolarna, dvs. finns det praxis på området och hur ser den ut? Genom dessa etablerade rättskällor skapar rättsvetaren en bild av hur rättsläget ser ut, men inom hatbrottsområdet, där så få händelser faktiskt definieras som hatbrott och leder till åtal, är det ofta svårt att hitta direkta svar i det rättsliga materialet. Nästa steg kan då vara att gå till de policydokument och handläggningsordningar som produceras hos respektive aktör inom rättsväsendet.

Både Polismyndigheten och Åklagarmyndigheten har under 2000-talet producerat en mängd material på området, och även där bekräftas den bild som Tiby och andra forskare lyft fram. År 2016 påpekade exempelvis Åklagarmyndigheten, genom en rapport producerad av Utvecklingscentrum Malmö, att åklagarnas hantering av hatbrott är förenade med vissa svårigheter då det ofta är svårt att fastställa motivbilden bakom brottet, dvs. varför någon

blivit utsatt för brott. Bevisläget är ofta besvärligt; i det material som undersökts i rapporten var erkända brott ovanliga och finns då inga vittnen utan det handlar om en situation där ord står mot ord, kan själva gärningen gå att bevisa, men *varför* gärningen begåtts kan vara svårare att fastställa och leda i bevis. I de fall där åtal väckts har straffskärpningsregeln enligt rapporten tillämpats på ett korrekt sätt, men det är svårt att utläsa av de fällande domar som finns vilken påverkan motivet faktiskt haft i straffmätningen och påföljdsvalet (Åklagarmyndigheten, 2016).

Även Brottsförebyggande rådet har i olika sammanhang lyft och problematiserat de här frågorna, redan år 2002 gjordes en analys av rättsväsendets insatser mot hatbrott där ett antal brister konstaterades. Bland annat konstaterade Brottsförebyggande rådet att det saknades en enhetlig praxis för hur domstolen skärper straffet vid tillämpningen av straffskärpningsregeln och att det inte heller framgår hur mycket påföljden har påverkats av att det handlat om ett hatmotiverat brott (Lönnheden & Schelin, 2002). I en uppföljning som presenterades år 2011 konstaterades att det fortfarande fanns utrymme för förbättringar (Brottsförebyggande rådet, 2011). Fortfarande fanns brister i förmågan att tolka hur straffskärpningsregeln skulle tillämpas, och samma påpekanden som i förra rapporten återkommer, dvs. att det är problematiskt att det saknas systematiska underlag från domstolen som skulle kunna ligga till grund för analyser och värderingar.

En av de aspekter som lyftes fram i 2011 års rapport var också att det fanns olika definitioner av hatbrott inom olika delar av rättsväsendet. Detta i sin tur ledde till att Polismyndigheten år 2014 fick i uppdrag av regeringen att, tillsammans med Åklagarmyndigheten och Brottsförebyggande rådet, arbeta fram en gemensam definition, något som också gjordes och presenterades år 2015 (Polismyndigheten, 2015).

Ett hatbrotts livscykel

Forskningsprojektet *The Lifecycle of a Hate Crime: Best Practice in the Prevention and Prosecution of Hate Crime* (JUST/2014/RRAC/AG/BEST/6738) syftade till att undersöka hur straffrätten och rättssystemet hanterar hatbrott, definierat som brott där det finns ett hatmotiv kopplat till grunderna ras, hudfärg, etnicitet, nationalitet, religion eller sexuell läggning.³

³ Projektets svenska del genomfördes av mig och min kollega Karin Åström, vi är båda verksamma vid juridiska institutionen, Umeå universitet. Den svenska rapporten har titeln *Lifecycle of a Hate Crime. Country Report for Sweden*. Umeå: Umeå University, Department of Law, 2017.

Det var en tvärnationell forskningsstudie som involverade forskargrupper från fem EU-länder och finansierades av EU-kommissionen genom Generaldirektoratet för rättsliga frågor. Forskningsprojektet undersökte tillämpningen av strafflagstiftning och dömandet avseende hatbrott inom fem EU-länder, Tjeckien, Irland, Lettland, Sverige och Storbritannien. Syftet var att fastställa goda rutiner och arbets sätt i de verktyg som används för att bekämpa hatbrott i Europa, relaterat till rättsliga strategier och tillämpning av dessa regler. Målet för projektet inkluderade också att ge exempel på den operativa verkligheten för de aktörer inom rättsväsendet som hanterar hatbrott genom att samla erfarenhetsbaserade uppgifter angående den praktiska hanteringen, dvs. att undersöka vad som händer i praktiken vid tillämpningen av regler och riktlinjer angående hatbrott, med exempel från både rättsliga aktörer, brottsoffer och gärningspersoner. Syftet med projektet var också att presentera ”best practices” utifrån de olika länder som studerades. Vilka goda exempel fanns och hur skulle de kunna implementeras i andra länder. Projektet resulterade bland annat i en komparativ rapport, där dessa frågor diskuteras (Schweppe, Haynes & Walters, 2018).

Upplägget för studien var att i varje medverkande land skulle forskarna presentera den rättsliga ramen genom en genomgång av lagstiftning, praxis och policydokument. Detta material skulle sedan kompletteras med intervjuer av rättsliga aktörer. Enligt forskningsdesignen för projektet skulle intervjuer genomföras med 20 åklagare, 20 försvarsadvokater och 10 domare (samt 10 offer och 10 förövare) från varje land. Varje forskargrupp skulle sedan skriva en landrapport samt rekommendationer utifrån den egna rättsordningen. När dessa delar av projektet var avslutade skrevs den ovannämnda komparativa rapporten utifrån de olika landrapporterna.

I den svenska delen av projektet gjorde vi först en genomgång av hur Sverige lever upp till den internationella regleringen på området, exemplifierat genom bland annat rasdiskrimineringskonventionen, brottsofferdirektivet och rådets rambeslut om bekämpande av vissa former och uttryck för rasism och främlingsfientlighet.⁴ Där konstaterade vi att Sverige har fått en del kritik av de organ som undersöker efterlevnaden av de olika internationella dokumenten, kanske framför allt för att vi inte kriminaliserar rasistiska organisationer, men också för att det är så få fall av hatmotiverade brott som lagförs. (Granström & Åström 2017, Åström & Granström, 2017). Därefter gjorde vi en genomgång av svensk hatbrottslagstiftning, tillämpning samt

⁴ Council Framework Decision 2008/913/JHA on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law. Europaparlamentets och rådets direktiv 2012/29/EU av den 25 oktober 2012 om fastställande av miniminormer för brottsoffers rättigheter och för stöd till och skydd av dem samt om ersättande av rådets rambeslut 2001/220/RIF. FN:s konvention om avskaffande av alla former av rasdiskriminering.

myndigheternas policydokument avseende hanteringen av hatbrott. Detta för att presentera ett sammanhang till den del av studien som baserade sig på intervjuer med de rättsliga aktörerna. Intervjustudierna hade som syfte att få en bild av vad framför allt domare, åklagare och försvarare ansåg både om den lagstiftning som finns på hatbrottsområdet, men också undersöka vad de ansåg om själva tillämpningen, dvs. sina egna erfarenheter av att arbeta med dessa frågor och vad de ansåg i termer av vad som fungerade bra och vad som behövde förbättras.

Utmaningar i projektet

Ett EU-projekt som består av forskargrupper från fem olika länder som har olika rättshistoriska bakgrunder innebär att mycket tid får ägnas initialt åt att hitta en sort minsta gemensamma nämnare för att det över huvud taget ska gå att göra en jämförelse länderna emellan. Detta både angående vad som går att jämföra avseende olika rättsliga regleringar och avseende arbetsmetoder bland de olika ländernas rättsliga aktörer. Och det innebär en hel del utmaningar.

Den första utmaningen var att hatbrottslagstiftningen ser väldigt olika ut inom EU. Det första steget i projektet var att försöka hitta en gemensam mall för hur presentationen av den rättsliga ramen skulle se ut. De medverkande länderna tillhör olika rättstraditioner, och det innebär att olika rättskällor har olika hög status i de olika länderna. I Sverige har motiven till lagstiftningen, dvs. regeringens uttalanden i propositioner eller riksdagens utlåtanden i utskottsbetänkanden hög status som tolkningsverktyg. Så ser det inte ut i de andra medverkande ländernas rättsordningar. Sedan visade det sig att när det handlade rent konkret om hatbrottslagstiftning så var den förstas utformad på olika sätt i de olika länderna. Dessutom visade det sig att åtminstone ett land i projektet, Irland, inte hade lagstiftning i vissa delar av det undersökta fältet, t.ex. avseende möjligheten till straffskärpning vid hatmotiverade brott. Utmaningen här blev då att identifiera lagstiftning som antingen hade motsvarande funktion eller beskriva just frånvaron av rättslig reglering på området.

Den andra utmaningen var att skriva en gemensam intervjuguide för fem olika EU-länder. Det är inte bara när det gäller den specifika hatbrottslagstiftningen som länderna skiljer sig åt. Även när det gäller de processrättsliga reglerna ser det olika ut. I Sverige har t.ex. brottsoffret, i sin position som målsägande, partsställning i processen, i England ses brottsoffret endast som vittne och har då inte samma möjlighet till insyn och delaktighet som ett svenskt brottsoffer har (Landström, 2011, Granström, 2012). Bevishanteringen ser också olika ut i de olika länderna. Förutsättningarna för de rättsliga aktörerna

kan vara mycket olika beroende på om det är fri bevisprövning som gäller eller om det finns rättsliga regler för vad som får anföras som bevis i en rättegång och av vem. Utmaningen blev att formulera en intervjuguide som å ena sidan tog hänsyn till de olika förutsättningar som de rättsliga aktörerna arbetade under i de olika länderna, och å andra sidan ändå formulerades så att resultaten gick att jämföra länderna emellan.

Den tredje utmaningen var att hitta intervjuobjekt. Det ska på en gång konstateras att, som nämnts ovan, rättsvetare inte alltid är vana vid att arbeta med intervjuer och därför inte heller alltid medvetna om vad som bör diskuteras när en forskningsdesign för ett projekt utarbetas. Att göra semistrukturerade djupintervjuer med sammanlagt 50 rättsliga aktörer är en omfattande arbetsuppgift. När det sedan handlar om att några länder är stora avseende folkmängd och följaktligen kan förutsättas ha fler rättsliga aktörer att tillgå i alla fall rent teoretiskt, medan andra är betydligt mindre och har en relativt liten grupp rättsliga aktörer att tillfråga, då infinner sig förstas en del problem. Dessutom visade det sig vara svårt att i vissa länder få tillstånd att intervjua olika rättsliga aktörer. Även när det gäller att finna själva intervjuobjekten visade det sig se mycket olika ut i de olika länderna. Vissa hade specialiserade domare och åklagare som arbetar med hatbrott, andra hade det inte. I Lettland och Irland har polisen en tydligare roll och går in som åklagare, något som inte överensstämmer med den arbetsfördelning som finns t.ex. i Sverige.

För den svenska delen i projektet var åklagarna den enklaste gruppen att identifiera och även få till stånd intervjuer med. Det svenska åklagarväsendet är uppbyggt så att det vid varje åklagarkammare ska finnas en åklagare som har uppdraget som hatbrottsåklagare. Vi kunde därför via Åklagarmyndighetens utvecklingscentrum i Malmö ta del av en förteckning över samtliga hatbrottsåklagare i landet och därefter kontakta dem via mail. På det sättet fick vi möjlighet att genomföra våra 20 åklagarintervjuer. De flesta gjordes via telefon, men några gjordes också via personliga intervjuer, antingen på åklagarkammaren eller på universitetet.

Domare med erfarenhet av att döma i mål där hatmotivet varit aktuellt var svårare att få tag på. Vi valde först att kontakta lagmännen vid ett antal tingsrätter för att be dem om namn på domare som hade den erfarenheten. Det visade sig vara mycket svårt att få tag på domare den vägen. Istället valde vi att via ett antal rättsdatabaser söka fram domar där straffskärpningsregeln på något sätt varit aktuell. Vi kontaktade därefter den domare som suttit som ordförande i målet för att fråga om hen ville bli intervjuad. På detta sätt lyckades vi till slut få tag på 10 domare att intervjua.

Försvarsadvokaterna identifierade vi på liknande sätt. Efter att ha tagit kontakt med ett antal advokatbyråer, och den vägen inte fått så många

informeranter, valde vi också här att via publicerade domar i rättsdatabaserna identifiera ett antal advokater som hade haft uppdrag som försvarare i mål där hatmotiv varit aktuellt. Vi kontaktade dem och fick antingen tid för en intervju, eller bad om tips på andra advokater som haft motsvarande uppdrag. På det här sättet lyckades vi till slut intervjua 15 försvarsadvokater.

Sammanfattningsvis kan konstateras att arbetet med att hitta relevanta intervjuobjekt, som dessutom var villiga att låta sig intervjuas, var det som tog den allra mesta tiden i projektet i anspråk. Vår ursprungliga ambition, att intervjua varje person ansikte mot ansikte, fick vi också tämligen omgående överge, då det helt enkelt inte var möjligt att genomföra ett så stort antal intervjuer på det sättet inom de tidsramar som projektet satte upp. Telefonintervjuer fick istället bli lösningen på det problemet.

Vad fick vi då veta?

Det här var alltså en studie som bestod av en mixed-methods approach. Som forskare i rättsvetenskap är vi vana vid att arbeta med skriftligt material, att göra text- och argumentationsanalyser av förarbetsuttalanden, att analysera domar samt att arbeta med policytexter från olika myndigheter. Men för att uppfylla syftet med studien skulle också ett antal intervjuer genomföras. Detta för att försöka få en uppfattning om hur den rättsliga regleringen tillämpades i praktiken, och då inte bara genom att se hur domstolarna i sitt dömande utformade den rättsliga praxisen, utan för att fånga upp hur de som utförde arbetet ”på golvet” uppfattade att den rättsliga regleringen fungerade. I våra intervjuer med de rättsliga aktörerna ville vi ta reda på vad de hade för erfarenheter av att hantera hatbrott i sina respektive roller, vad de ansåg om den straffrättsliga processens möjlighet att hantera hatbrott, om de såg några utmaningar för rättssystemet på det här området och om de ansåg att det behövdes mer utbildning eller kunskap för att tillämpa lagstiftningen.

Erfarenheter av att hantera hatbrott

De flesta åklagare och försvarare vi intervjuade var av uppfattningen att antalet hatbrott hade ökat, både i samhället i stort och avseende de antal fall som de själva kom i kontakt med. Däremot var de också av uppfattningen att även om rättsväsendet hade blivit bättre på att identifiera hatbrott, var det fortfarande enligt dem ett alltför stort antal som inte lagfördes som sådana, mestadels beroende på bevissvårigheter. Det var framför allt användningen av straffskärpningsregeln som diskuterades. När vi frågade om tillämpningen av stadganden om hets mot folkgrupp eller olaga diskriminering svarade de flesta att dessa var väldigt sällan förekommande som brottstyper. Rent generellt kunde vi konstatera att de domare vi intervjuade alla sade sig ha

relativt liten erfarenhet av att döma i mål där hatbrottsmotivet tagits upp, dvs. att straffskärpningsregeln varit aktuell. Det framhölls också från både domarhåll och försvararhåll att åklagarna inte alltid tog upp frågan om straffskärpning i stämningsansökan. Detta var dock ett påstående som tydligt tillbakavisades av de åklagare vi intervjuade. De menade tvärtom att de alltid anförde grunderna för straffskärpning när det var relevant. En förklaring till den här diskrepansen i svaren kan dock vara att de åklagare vi intervjuade samtliga var särskilt utsedda hatbrottsåklagare, och således borde vara väl medvetna om dessa frågor. Det är dock inte alltid hatbrottsåklagare som stämmer i alla mål med hatmotiv, så en förklaring kan vara att ”vanliga” åklagare utan den här specialiseringen inte är lika fokuserade på den aspekten.

Den straffrättsliga processens möjligheter och utmaningar

Många av våra frågor kom att på olika sätt leda till diskussioner om bevisvärigheter. Det uppfattas som något av kärnan i hatbrottslagstiftningens utmaningar. Vad krävs för att visa att en person har ett hatmotiv till sina handlingar? Här lyftes polisens initiala utredningsarbete upp som en avgörande faktor. Framför allt åklagarna, men även försvararna, pekade på vikten av att polisens förstahandsåtgärder fungerade. Som en åklagare konstaterade så kommer de in sent i processen och är inte det initiala arbetet väl genomfört, då är det svårt att ”rädda” i efterhand. Många var mycket nöjda med polisens utredningsinsatser, men vissa påpekade att det behövdes mer utbildning och att det gick att se en kvalitetsskillnad mellan det arbete som utfördes av de poliser som var verksamma vid de särskilda hatbrottsenheterna i Stockholm, Göteborg och Malmö, i jämförelse med de polisdistrikt där sådana enheter inte fanns. Det påpekades också att polisen hade blivit bättre på att utreda hatbrott, men att det fortfarande var väl mycket fokus på *vad* som hänt och inte på *varför* det hände. Det pågår också en diskussion, framför allt bland åklagare och försvarare, om vad som ska kunna ses som bevis för att det funnits ett hatmotiv hos förövaren. Detta kopplat till att det från åklagarnas sida gärna ses att polisen undersöker inte bara vad som hände och sas i anslutning till brottet, utan att förövarens bakgrund, livsstil och övriga värderingar tas med i undersökningen. Genom att titta på kläder, symboler hemma hos förövaren, beslag av datorer och mobiler och vilka organisationer förövaren är medlem i kan en mer fullständig bild skapas. Detta ifrågasätts dock av en del försvarare och åklagare som pekade på att ett sådant förhållningssätt kan stå i konflikt med bland annat Europakonventionen. Istället bör fokus vara på vad som sägs, uttrycks, i direkt anslutning till den brottsliga gärningen.

När det gäller frågan om vilken betydelse motivet till brottet har avseende påföljden, dvs. om det verkligen blir någon straffskärpning eller inte så var de flesta åklagare överens om att möjligheten till straffskärpning sällan används

av domstolarna. Många åklagare menade att domarna hade liten erfarenhet av att använda den specifika regeln. Många åklagare var också frustrerade över att de inte fick något resultat av det arbete de lagt ned på att bevisa att ett hatmotiv funnits hos gärningspersonen. Även i de fall där domstolen hänvisade till att det fanns ett hatmotiv till brottet, och att straffskärpningsregeln därför var tillämplig menade många åklagare att det var frustrerande att inte av domen kunna utläsa hur motivet hade påverkat straffmätningen. Här ser vi alltså att den kritik som restes redan år 2002 av Brottsförebyggande rådet fortfarande är i högsta grad aktuell. Det är enligt åklagarna fortfarande svårt att utläsa av de flesta domar vad ett hatmotiv är "värt" i form av strängare straff. Domarna å sin sida menade att detta var ett normalt sätt att skriva domar på, både i fall av hatmotiverade brott och andra brott, dvs. att domstolen inte explicit skriver ut hur olika faktorer har påverkat påföljden, vare sig försvårande eller förmildrande omständigheter. I dömandet vägs en mängd faktorer mot varandra, men allt skrivs inte ut. Och det är alltså enligt domarna inte något som är speciellt för hatmotiverade brott, utan så ser det ut i dömandet generellt.

Hatbrottslagstiftningens funktion

Vi ställde också frågor om själva lagstiftningen, om den borde förändras för att bli lättare att tillämpa eller exempelvis utökas till att omfatta andra grunder än de som skyddades i den nu gällande lagstiftningen. Såväl åklagare som domare och försvarare var relativt överens om att lagstiftningen som den ser ut nu, trots vissa tillämpningsproblem, ändå fungerar. Det framkom inte särskilt många önskemål om förändringar i form av utökat skydd för fler grupper, det som i så fall nämndes var skydd för grunden funktionsnedsättning, men det var endast i några av intervjuerna. De flesta var av uppfattningen att en inkludering av fler grunder skulle riskera att leda till tillämpningssvårigheter och minskad förutsebarhet. Samtidigt var de flesta överens om att de grunder som skyddas idag är relevanta, att de alla går att koppla till utsatthet som funnits och fortfarande finns och att det alltså finns ett behov av ökat skydd i form av möjligheten till straffskärpning.

Behov av mer utbildning eller kunskap

De flesta åklagare och försvarare hade erfarenhet av någon sorts utbildning inom hatbrottsområdet och såg positivt på möjligheten till sådan utbildning. Domarna var mer avvaktande och menade att de som behövde utbildning framför allt var de som utredde brotten, dvs. polis och åklagare. När ärendena kom till domstolen, då handlade det om att opartiskt och objektivt döma i dessa ärenden precis som i andra ärenden och det fanns därför sällan behov av särskild utbildning för domare angående hatmotiverade brott. Det är intressant att konstatera att behovet av utbildning hanteras så olika inom olika

delar av rättsväsendet. Domare har av tradition gärna argumenterat på liknande sätt när det handlat om behov av utbildning också inom andra områden, och det kan konstateras att det bland de andra aktörerna finns en uppfattning om att även domarna skulle behöva utbildning inom det här området. Och att det även finns en uppfattning om att domarna skulle behöva bli tydligare i sin kommunikation så till vida som det avser domskrivningen i hatbrottsfallen, dvs. när det handlar om vad tillämpningen av straffskärpningsregeln gett för resultat i påföljdsbestämningen.

Resultatet av den jämförande EU-studien

Syftet med det övergripande forskningsprojektet var att genom exempel från de olika medverkande länderna visa vad som skulle kunna göras för att åstadkomma att fler hatbrott identifierades och lagfördes som hatbrott. De olika länderstudierna visade bland annat att även om hatbrottslagstiftning existerade i de flesta av de undersökta länderna, fanns problem i tillämpningen. Det handlade både om att själva definitionen av hatbrott kunde se olika ut i olika delar av rättskedjan och om att händelser som definierades som hatbrott initialt kunde ”försvinna” under resan mellan de olika utredningsnivåerna. Det fanns även brister i möjligheten till utbildning för de olika yrkeskategorierna och brister i hur förekomst av hatbrott rapporterades till olika statistikförande enheter. Möjligheterna för offer för hatbrott att få rättsligt stöd såg också mycket olika ut. Utifrån dessa resultat konstaterades i den komparativa rapporten att det fanns behov av åtgärder både på EU-nivå och på medlemsstatsnivå (Schweppe, Haynes & Walters, 2018).

Behovet av åtgärder på EU-nivå handlar bland annat om införandet av en gemensam definition av hatbrott, som skulle gälla för alla medlemsländer, samt att en gemensam handlingsplan för insatser mot hatbrott bör tas på EU-nivå. Det bör också ställas högre krav på medlemsländernas statistikföring över hatbrott och på EU:s granskning av medlemsländernas implementering och efterlevnad av EU:s policier på hatbrottsområdet. På medlemsstatsnivå rekommenderas införandet av nationella handlingsplaner mot hatbrott, och där lyfts den svenska handlingsplanen från år 2016 fram som ett bra exempel. Det konstateras också att hatbrottslagstiftningens symboliska funktion inte kan underskattas, dvs. att det är viktigt att varje medlemsland har regleringar i sin strafflagstiftning som kriminaliserar hatbrott, antingen i form av specifik hatbrottslagstiftning eller i form av möjlighet till straffskärpning vid brott med hatbrottsmotiv. Men, det måste också ställas krav på implementering. Här presenteras inrättande av specialiserade enheter inom polis och åklagare som goda exempel, men också utbildningsinsatser för hela rättskedjan anföras som en förutsättning för att uppnå målet med en gemensam definition av

hatbrott bland samtliga rättsväsendets aktörer. Slutligen påpekas att offer för hatbrott, precis som andra brottsoffer, har behov av stöd och hjälp i rättsprocessen och här lyfts det svenska målsägandebiträdet fram som ett positivt exempel.

Avslutning

Precis som Eva Tiby har konstaterat, finns det en hel del filter som en hatbrottshändelse måste ta sig igenom för att definieras och lagföras som ett hatbrott. Vår studie visar att det som händer under ett hatbrotts livscykel är beroende av en mängd olika faktorer som måste samverka för att förövaren ska dömas och offret (förhoppningsvis) få upprättelse. Det krävs att de olika aktörerna inom rättsväsendet är medvetna om hatmotiverade brott kräver extra insatser om de ska kunna utredas och lagföras i enlighet med den övergripande rättspolitiska agendan, dvs. att denna form av brottslighet är extra allvarlig och ska hanteras därefter. De intervjuer vi genomfört visar att en sådan medvetenhet finns, men att frågorna om bevishantering, lagstiftningens tillämpning och utbildning inom rättsväsendet fortfarande är lika aktuella i dag som de var år 2002. Och det är ju lite sorgligt att behöva konstatera att trots de insatser som gjorts sedan dess, med rättsliga reformer, med prioriteringar inom rättsväsendet och med handlingsplaner som ska motverka rasism och hatbrott, så har utvecklingen inte gått längre än att det fortfarande är relevant att prata om hatbrott som händelser som *kan* definieras och lagföras som hatbrott, *om* de tar sig hela vägen genom de filter som finns.

Avslutningsvis kan jag konstatera att jo, det finns områden där rättsvetenskapen behöver använda sig av material och metoder och frågor som en vanligtvis inte är van att arbeta med som rättsvetare. Områden där forskningsfrågorna kräver att en tar några steg utanför sin "comfort zone" och samarbetar med kollegor från andra vetenskapliga discipliner för att utveckla den egna förståelsen och ge nya perspektiv på det en tar för givet. Hatbrottsforskningen är ett utmärkt exempel på ett sådant område, där rättsvetare, kriminologer, sociologer, filosofer m.fl. m.fl. kan mötas och bidra med perspektiv och metoder från våra respektive forskningsfält. Helt i enlighet med den tradition som Eva Tiby är en sådan fin representant för.

Referenser

- Brottsförebyggande rådet (2011). *Rättsväsendets arbete med hatbrott. En uppföljning 2003–2010*.
- Granström, G. & Åström, K. (2017). *Lifecycle of a Hate Crime. Country Report for Sweden*. Umeå: Umeå University, Department of Law.
- Granström, G. Brottsoffers ställning i straffprocessen – början till en komparativ ansats, i Derlén, M. & Lindholm, J. (red.) (2012). Festskrift till Pär Hallström. Uppsala: Iustus. (141–149).
- Landström, L. (2011). *Åklagaren som grindvakt: en rättsvetenskaplig studie av åklagarens befogenheter vid utredning och åtal av brott*. Umeå: Umeå universitet.
- Lönnheden, K. & Schelin, L. (2002). *Hatbrott: en uppföljning av rättsväsendets insatser*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet (BRÅ).
- OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (2013). *Hate crimes in the OSCE region: Incidents and responses. Annual report for 2012*. Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR).
- Polismyndigheten (2015). *Återredovisning av regeringsuppdraget beträffande hatbrott*. Rapport. Samlat grepp mot rasism och hatbrott: nationell plan mot rasism, liknande former av fientlighet och hatbrott. (2016). Stockholm: Regeringskansliet.
- Schweppe, J., Haynes, A. & Walters, M.A. (2018). *Lifecycle of a Hate Crime: Comparative Report*. Dublin: ICCL.
- Tiby, E. & Sörberg, A. (2006). *En studie av homofoba hatbrott i Sverige*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Tiby, E. (1999). *Hatbrott? Homosexuella kvinnors och mäns berättelser om utsatthet för brott*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Tiby, E. (2005). Vem vinner och vem försvinner? Från händelse till hatbrott. *Kärlekens pris. En antologi om homofobi och heteronormativitet*. Stockholm: Atlas.
- Åklagarmyndigheten. (2016). *Hatbrott – en granskning av åklagarnas handläggning*. Tillsynsrapport 2016:1.

Åström, K. & Granström, G. (2017). Den svenska regleringen av hatmotiverade brott. I linje med internationella normer? *Jubileumsskrift till Juridiska institutionen 40 år*. (285-301).

Hatbrottsbegreppet i svensk kontext

David Brax

Inledning

Termen ”hatbrott” etableras i Sverige till stor del genom Eva Tibys avhandling om homosexuella män och kvinnors berättelser om utsatthet för brott (Tiby 1999).⁵ I avhandlingen och i en lång rad senare arbetet förde hon uppmärksamheten till en typ av brott som begås på grund av gärningspersonens fientlighet mot den grupp som offret tillhör eller på annat sätt är förknippad med. Tibys bidrag till såväl hatbrottsforskningen som det allmänna, politiska och aktivistiska medvetandet om hatbrottens existens och skadliga inverkan i Sverige kan knappas överskattas. Detta inflytande demonstreras tydligast av att termen ”Hatbrott” idag närmast benämner ett policy-område: Det förekommer frekvent i politiska styrdokument, i stort sett dagligen i medierapportering, och det innehar en central position i arbetet mot rasism och diskriminering mer generellt.⁶ Även om termen bara har två decennier på nacken, och ”hatbrott” som policy-område är förhållandevis ungt, så är fenomenet som termen försöker fånga naturligtvis mycket gammalt. Hatbrott är det kanske tydligaste uttrycket för motsättningar mellan grupper och/eller förtryck av marginaliserade grupper i samhället och under långa perioder av vår historia har sådana motsättningar och ett sådant förtryck varit omfattande, och i många fall dessutom institutionaliserade. Etableringen av lagstiftning som riktas mot diskriminerande behandling specifikt representerar ett definitivt avsteg från, och i vissa fall en uppgörelse med, denna historia och placerar staten i rollen av aktiv förkämpe för

⁵ Termen förekom dock i en handfull tidningsartiklar tidigare, främst som beskrivning av amerikansk lagstiftning på området. Den tidigaste förekomsten i medicarkivet är från 1992, med anledning av ökade attacker mot ”arab-amerikaner” under kriget i persiska viken.

⁶ Se t.ex regeringens ”Samlat grepp mot rasism och hatbrott – Nationell plan för att bekämpa rasism, liknande former av fientlighet och hatbrott” 2016.

likabehandling och minoritetsskydd. Etableringen av hatbrottslagstiftningen ses ofta som ett led i denna utveckling.⁷

Termen ”hatbrott” kom att ersätta en rad andra uttryck som tidigare använts, som t.ex. ”brott med rasistiska inslag”, och förekommer nu budgetpropositioner, myndighetsdokument, utredningar och rapporter, inom media och inom forskningen. I juridisk mening fanns redan före 1999 tre lagrum som hatbrottsbegreppet knöt an till, och ”hatbrott” behandlas ofta av svenska rättsvårdande myndigheter som ett paraplybegrepp för dessa: Hets mot folkgrupp, Olaga Diskriminering, och Straffskärpnings-regelns punkt 7.⁸ Straffskärpningsregeln är dock det lagrum som ligger närmast den internationella användningen av ”hate crime”⁹ och är också vad som i första hand avsågs i Tibys avhandling. I den här texten ligger fokus på detta lagrum.

Syftet med den här texten är att problematisera hatbrottsbegreppet och visa att det inte är uppenbart hur det bör tolkas. Syftet är att diagnosticera problemet och dess orsaker, för att sedan lyfta fram de huvudsakliga alternativ som finns för hur begreppet kan tolkas och de skäl som finns att förtydliga vilket eller vilka av dessa alternativ som bör vara vägledande för vår förståelse av hatbrott. För vad säger vi om en händelse när vi klassificerar den som ett hatbrott? Vilken information förmedlas? Vilka villkor är det som händelsen anses ha uppfyllt? Och omvänt, vad är det vi fränkänner en händelse när vi *förnekar* att det rör sig om ett hatbrott? Vad hänger det på när vi är *osäkra* huruvida en händelse bör räknas som ett hatbrott? Dessa frågor handlar om hatbrottsbegreppets innehåll, och det är av stor vikt att de kan besvaras. Utöver att vara meningsbärande i deskriptiv bemärkelse har hatbrottsbegreppets innehåll också praktiska konsekvenser, såväl socialt som rättsligt. Rent rättsligt kan ett bevisat hatbrottsmoment leda till hårdare straff för förövaren (BrB kap 9 § 7). Det är givetvis avgörande för straffrättens legitimitet att kriterierna för att sådan straffskärpning ska tillämpas är transparenta, och att de baseras på rimliga principer för straffvärdesbedömningar. Socialt kan identifikationen av ett hatbrott leda till

⁷ I förarbetena för den svenska lagstiftningen finns dock inget erkännande av statens tidigare roll som diskriminerande aktör. Detta kan jämföras med t.ex. England (Macpherson 1999) och USA (Jennes och Grattet 2002) där ett sådant erkännande har en mer central ställning och resonemanget bakom införandet av lagstiftningen varit mer kompensatoriskt.

⁸ Se 16 kap. 8 och 9 §§ samt 29 kap. 2 § 7 Brottsbalken.

⁹ Vilket behandlas som separat från ”hate speech”. Distinktionen illustreras inte minst genom att USA, som var den första nation som införde hatbrottslagar inte har några lagar mot hate speech, vilket beror på yttrandefrihetens konstitutionella ställning. Även på europeisk och svensk nivå hörs ofta invändningar mot den typen av lagstiftning, vilket lett till att denna också diskuterats i mycket högre grad än straffskärpningsregeln, Se t.ex. Whine (2015).

omfattande fördömanden av handlingen och av de attityder den ger uttryck för, och samtidigt till att en rad åtgärder mobiliseras, i första hand för brottsoffrets räkning.¹⁰ För brottsoffret och för den utsatta gruppen har det betydelse att ett brott *är* ett hatbrott men också att det *erkänns* som sådant. Det påverkar vilken form av stöd de kan få i rättsprocessen och av civila organisationer, vilket bemötande de får av polisen och hur de själva hanterar sin utsatthet.¹¹ Utöver detta är begreppets innehåll av avgörande betydelse för uppskattningen av hur många hatbrott som inträffar, vilket i sin tur är avgörande för att undersöka huruvida och under vilka omständigheter mängden hatbrott ökar eller minskar. För att sådana observationer ska låta sig göras är det avgörande att begreppets innehåll hålls konstant. Annars kan en relativ ökning t.ex. bero på att begreppet används i en mer inklusiv mening som därför täcker in en större mängd händelser, eller omvänt.

Denna text beskriver på en förhållandevis abstrakt nivå vad som behövs för att avgöra hatbrottsbegreppets innehåll, med särskilt fokus på straffrätten. Skälen till att frågan är viktig handlar om transparens och legitimitet: Om ett brott ska betraktas som särskilt allvarligt i kraft av att vara ett hatbrott är det viktigt att vi är tydliga kring vad det är som gör ett brott till ett hatbrott, och därmed till särskilt allvarligt.¹² Jag kommer att urskilja en rad distinkta betydelser av ”hatbrott”, vilka utgör tolkningsalternativ för vad termen står för. Dessa alternativ skiljer sig åt i hur de kategoriserar konkreta fall, vilket innebär att avgörandet mellan dem inte bara är av akademiskt intresse. Men först behöver vi säga något om den straffrättsliga bakgrunden.

”Hatbrottsregeln” infördes i brottsbalken 1994 i form av ett tillägg till 29 kap 2 § rörande vilka försvårande omständigheter som särskilt ska beaktas vid bedömning av brottets straffvärde. Tillägget, punkt 7, lyder när detta skrivs så här:

”om ett motiv för brottet varit att kränka en person, en folkgrupp eller en annan sådan grupp av personer på grund av ras, hudfärg, nationellt eller etniskt ursprung, trosbekännelse, sexuell läggning, könsöverskridande identitet eller uttryck eller annan liknande omständighet” (SFS 2018:1310)

Regeln infördes på basis av regeringens proposition 1993/94:101 ”Åtgärder mot rasistisk brottslighet och etnisk diskriminering i arbetslivet”, i sin tur

¹⁰ I vad mån gärningspersonen påverkas av detta är i stort okänt. En färsk undersökning av Granström och Åström (2018) som intervjuade ett antal gärningspersoner tyder på att gärningsmännen inte påverkas särskilt av straffskärpningsregelns tillämpning, och i många fall inte ens känner till att den tillämpats

¹¹ Se Granström, Mellgren och Tiby 2015

¹² Beträffande de normativa grunderna för hatbrottslagstiftningen, se Brax 2016a, 2017

baserad på utredningen ”Organiserad rasism” (SOU 1991:75). Utredningen utfördes efter kritik från FNs kommitté för eliminerande av rasdiskriminering (CERD), på grund av att Sverige inte i enlighet med konventionen kriminaliserat rasistiska organisationer. Straffskärpningsregeln avsågs motverka rasistiska organisationers verksamhet, utan att för den sakens skull inskränka föreningsfriheten. Resonemanget kring straffskärpningsregeln specifikt är mycket kortfattat i såväl utredningen som propositionen. Utredaren menade att även om organiserad rasism inte är särskilt vanligt förekommande är den rasistiska terrorn för de som förföljs på grund av sitt ursprung en realitet, och att det finns all anledning att ingripa mot den i högre grad. Därför bör ”brott som begåtts av rasistiska motiv eller med rasistiska inslag bestraffas särskilt strängt och (...) detta bör framgå av en uttrycklig straffskärpningsregel i brottsbalken.”¹³ Införandet av straffskärpningsregeln för hatbrott sker bara några år efter den påföljdsreform som införde generella riktlinjer för straffmätning, och enligt vilken bedömningen av straffvärde skulle ”beakta den skada, kränkning eller fara som gärningen inneburit, vad den tilltalade insett eller borde ha insett om detta samt de avsikter eller motiv som han haft” (BrB kap 29 §7). Preciseringsmotiveras i utredningen med att ”En speciell straffskärpningsregel bör (...) ge polis, åklagare och domstolar anledning att konsekvent uppmärksamma rasistiska inslag och ge tydligt uttryck för samhällets avståndstagande från rasism i alla former.” (s 130)

Problemet: Hatbrottsbegreppet är oklart

Det finns trots detta anledning att misstänka att såväl rättsväsendets olika aktörer som medier och forskare använder sig av flera relaterade men i väsentliga avseenden *olika* och/eller *oklara* definitioner av ”hatbrott”. I ”Hatbrott: Monster, mönster & möjligheter” undersöker Tiby (2010) denna begreppsförvirring baserat på flödesanalyser från incidenter via anmälan fram till åtal och dom, och påpekar att straffskärpningsgrunden för hatbrott sällan används. Ett skäl till detta är att hatbrotten ”filtreras bort” i processen, eftersom hat-aspekten måste föras vidare av varje led.

Skälen till denna grundläggande oklarhet är flera, men i botten ligger att den s.k. hatbrottsregelns exakta innebörd aldrig helt klargjorts. Denna otydlighet existerar inte bara i hur lagtexten är formulerad, utan också i förarbetena och vidmakthålls i frånvaron av rättspraxis.¹⁴ Det finns än så länge bara ett HD-

¹³ SOU 1991:75 s 116

¹⁴ Tiby 2010 – Hatbrott: Monster, mönster och möjligheter, Del av förklaringen till detta är att ”det inte finns någon enhetlig praxis för hur straffskärpningsregeln skall användas och för hur det skall redovisas i domen att regeln har tillämpats” (Tiby 2010. S 183). (se också Granström 2008, Granström och Åström 2018)

avgörande som rör ett fall där straffskärpningsregeln tillämpas, och det fallet är äldre än själva hatbrottsbegreppet: Klippan-fallet 1996¹⁵, och högst begränsat med vägledande hovrättsdomar. Ytterst få av de domar som tillämpat straffskärpningsregeln har resonerat särskilt utförlig om vilken roll ”hatet” spelar i valet av påföljd, och om vad som räknats som bevisning därvid. Den rättsvetenskapliga litteraturen på området är dessutom närmast obefintlig.¹⁶

En begreppsdiskussion gällande vad det är som gör ett brott till ett hatbrott, vilket avgör vad exakt som ska bevisas i domstol och hur - har i stort sett saknats i Sverige. Överlag har en teoretisk diskussion om hatbrott och dess grunder saknats här, vilket är ett genuint problem dels för rättssäkerheten men också när det gäller lagstiftningens och policy-åtgärdernas transparens och legitimitet. De granskningar och planer som trots detta genomförts har inte tagit itu med hatbrottsbegreppet på ett teoretiskt plan, och rättsvårdande myndigheter och ansvariga ministrar har i hög utsträckning visat sig omedvetna om problematiken.¹⁷ Frånvaron av en sådan diskussion är anmärkningsvärd med tanke på att hatbrottsbegreppet spelar en framskjuten roll i (den sittande) regeringens hållning gentemot rasism och liknande former av fientlighet.

2014 gav regeringen i uppdrag till dåvarande Rikspolisstyrelsen att utveckla hatbrottsarbetet och komma fram till hur detta skulle förbättras. I uppdraget ingick att ”verka för en enhetlig praktisk tillämpning av begreppet hatbrott” för rättsvårdande myndigheter. Resultatet var dock bristfälligt i detta avseende, vilket BRÅ också påpekade i rapporten.¹⁸ I rapporten konstateras att ”hatbrott” betraktas som ett paraplybegrepp som täcker brotten Hets mot Folkgrupp (BrB 16 kap. 8§), Olaga Diskriminering (BrB 16 kap. 9§) samt de brott som faller under straffskärpningsregeln i BrB 29 kap. 2§ 7. Detta är *samma* ”definition” som polis och åklagare använt sig av tidigare och ger med andra ord ingen vägledning kring hur begreppet ska tolkas eller tillämpas. Låt mig upprepa varför detta är ett problem: det förekommer *svåra fall* när det är *oklart* om det rör sig om ett hatbrott eller inte. Det är dessutom helt förutsebart och möjligt att förhindra om definitionen förtydligas. Förblir den

¹⁵ NJA 1996 s. 509. Detta är dessutom ett mycket tydligt fall som inte reser frågor om hatbrottsregelns gränser.

¹⁶ Undantaget är Wennberg 1996 på straffrättens område, men då den texten skrivs har regeln nyligen införts och aktualiserats ytterst sällan. Se också Granström (2010)

¹⁷ Den mycket begränsade diskussion som ägt rum har gällt vilka grupper som ska ”skyddas” under lagstiftningen.

¹⁸ ”Brottsförebyggande rådet lyfter i redovisningen fram att den gemensamma definitionen även fortsättningsvis lämnar öppet för tolkning och att det krävs ett mer omfattande arbete för att uppnå en likartad redovisning av hatbrott.” Polisen, utvecklingsavdelningen (2015), s 14-15. Se också Brax och Tiby (2015)

oklar kommer straffskärpnigen sannolikt inte att tillämpas, och vi kommer bara att se tillämpningar i mycket tydliga fall, vilka kan förväntas vara relativt få till antalet. Samma begränsning gäller regeringens *nationella plan för att motverka rasism, liknande former av fientlighet, och hatbrott*. Inte heller Forum för Levande Historias delredovisning (2018) gällande implementeringen av den nationella planen gör några försök att definiera hatbrottsbegreppet, och det är noterbart givet att flera av de tillfrågade fokusgrupperna anmärker på att detta är ett område som är oerhört viktigt att vara tydlig kring. Myndigheten konstaterar i sin redovisning att arbete återstår för myndigheterna på detta område, men säger ingenting om *hur* begreppet ska klargöras. Vilka faktorer ska man väga in, och vilka alternativ föreligger?

Paraply-definitionen används också i den tillsynsrapport som Åklagarmyndighetens utvecklingscentrum publicerade 2016. Rapporten hävdar att tillämpningen i de granskade domarna var enhetlig, men i rapporten görs ingen analys av hur regeln tolkades och den redogör heller inte för några fall. ÅM underkände 25% av de fall som BRÅ kodat som hatbrott, men anger inte någon definition av hatbrott i jämförelse med vilken dessa fall underkänns. I rapporten står att ”förekommande hatbrottsmotiv utretts av åklagare så långt möjligt i de fall förundersökning inletts. Straffskärpningsgrunden har tillämpats när förutsättningarna förelegat och på ett till synes enhetligt och rättsenligt sätt.” Men hur denna slutsats nåts framgår inte och *kan* inte framgå i avsaknad av en utförlig analys av de domar som behandlat hatbrottsmotiv och de resonemang som förts i rätten och hamnat på pränt i domskälen. Avsaknaden av sådana inslag blir särskilt anmärkningsvärd eftersom mycket tyder på att hatbrottsregeln tolkas på mycket olika sätt i olika instanser. En nyligen publicerad studie av Granström och Åström (2018) visar att åklagare och domare skiljer sig åt i vilken bevisning som anses relevant, i synnerhet när det gäller faktorer som handlar om gärningsmannens åsikter och livsstil.

Hatbrottsbegreppets funktioner – begreppsanalysens roll

Ordet "hatbrott" förekommer som vi sett i en rad olika sammanhang. Även om det inte förekommer i lagtexten så förekommer det i riktlinjer för åklagare och, om än sparsamt, i domskäl. Inom policyområdet förekommer det i flera av regeringens instruktioner och planer för de olika myndigheterna, t.ex. i styrdokument för polisen och brottsförebyggande rådet. Inom forskningen förekommer ordet ofta, och i samhällsdebatten i stort är "hatbrott" en term

som i perioder används i stort sett dagligen.¹⁹ Det är inte ovanligt att ord som på detta sätt används i olika kontexter också varierar något i betydelse. En juridisk, straffrättslig, konstruktion å ena sidan och ett vetenskapligt begrepp å andra kan till exempel ha olika fokus. Det vetenskapliga begreppet har inget krav på sig att knyta an till rimliga rättsprinciper, och det straffrättsliga har inget krav att svara mot kausala processer som ligger bakom och kan sägas förklara brottet. I grunden för begreppsbildningen låg observationen att brott med rasistiska förtecken ökat i omfattning. I mitten av nittiotalet erkändes detta i Sverige som ett socialt problem, och detta problem betraktades som något som borde bemötas med särskilt utformade straffrättsliga medel. Liknande resonemang har också förts på europeisk nivå.²⁰ Ett socialt problem överfördes därmed till straffrättens område, där särskilda villkor råder för att en åtgärd ska vara rättfärdigad.

En bokstavlig tolkning av ”hatbrott” är en brottslig handling som utförs på grund av gärningsmannens inställning till en särskild grupp av människor, baserat på t.ex. nationell eller etniskt ursprung, religion, sexuell läggning eller något liknande. Just formuleringen ”på grund av” återkommer i många sammanhang och tyder på att vad som anses särskilja hatbrotten från andra brott är *förklaringen* och/eller *skälet* till att de begås. Att beskriva en brottslig handling som ett hatbrott är i enlighet med denna läsning att, åtminstone delvis, förklara varför den ägde rum, en förklaring som på ett eller annat sätt knyter an till förövarens (negativa) inställning till en viss grupp. Huruvida ett brott är ett hatbrott är enligt denna uppfattning någonting vi kan upptäcka genom att undersöka de mentala, sociala och kausala processer som gett upphov till brottet.

Hatbrottsbegreppet refererar till en social konstruktion åtminstone i så måtto som handlingar är brottsliga i kraft av det sociala faktum att det finns lagstiftning som definierar dem som sådana. Men även ”hat” elementet i konstruktionen har en social dimension: även om vi betraktar ”hat”, ”fördomar”, ”fientlighet” etc. som naturliga fenomen (dvs som studerbara inom ett vetenskapligt paradigm) så är det bara ett urval av dessa som behandlas som relevanta för instanser av hatbrott, och detta urval är något som har gjorts via en social process. Det är bara när ”hatet” är baserat på vissa karakteristika som de i en viss kombination med en brottslig handling räknas som ett hatbrott. Denna avgränsning är helt uppenbart av social natur, och inte något vi kan upptäcka utan att ta hänsyn till dessa sociala processer. Denna avgränsning varierar dessutom mellan olika länder och

¹⁹ När jag skriver detta i september 2018 används det bland annat i två uppmärksammade fall: ett mord på en hemlös person i Huskvarna, och om en hovrättsdom gällande en brandbombsattack mot en synagoga i Göteborg.

²⁰ Brax 2014, se Jenness & Grattet 2002

jurisdiktioner.²¹ En möjlighet är därför att säga att "hatbrott" är *alla* de brottsliga handlingar som grundar sig i negativa fördomar, men att bara en delmängd av dessa brott "räknas" i lagens mening som straffskärpande, vilket då naturligtvis kräver goda skäl för en sådan avgränsning. I ett sådant fall skulle "hatbrott" som kategori beskriva en naturlig kategori handlingar vars orsaker i sin tur kan studeras närmare för att avslöja hatbrottens natur.

Ur ett kriminologiskt perspektiv är vi i första hand intresserade av vad som *förklarar* förekomsten av en viss typ av brottslighet, och den mest bokstavliga tolkningen av "hatbrott" är just i form av ett förklarande begrepp: brott i någon mening orsakade av hat/fördomar. I den straffrättsliga kontexten är huvudintresset åtminstone delvis ett annat. Där handlar det om att identifiera en faktor som har relevans för brottets *allvar*, dvs någonting vi är rättfärdigade att bestraffa en gärningsperson för. Straffrätten har som huvudsakligt syfte att beskriva olika *handlingstyper*, där en handlingstyp vanligen kan skiljas från dess förklaring, även om den inte skiljs från dess *syfte*. Denna distinktion ska vi snart återvända till.

Vilken *typ* av begrepp vi betraktar "hatbrott" som är avgörande för hur vi går tillväga för att avgöra begreppets innehåll. Att betrakta hatbrott som en "naturlig" kategori i kausal mening är att erkänna att vi kan *upptäcka* vad ett hatbrott "egentligen" är. Om vi istället betraktar hatbrott som en social eller juridisk konstruktion ges villkoren av konstruktionen, och vi kan naturligtvis upptäcka vad som förklarar förekomsten av brott som svarar mot detta begrepp, men inte på den vägen göra upptäckter om vilka dessa villkor är. En sådan upptäckt kräver snarare en undersökning av förarbeten för att identifiera vad avsikten med lagstiftningen var. Vad som är vårt huvudintresse vad gäller hatbrotten har med andra ord avgörande betydelse för vilken typ av begrepp som är acceptabelt.

För att komma fram till vad hatbrottsbegreppet egentligen innebär behöver vi identifiera olika användningar och försöka utvinna vilka villkor de sätter för användning, samt visa att dessa motsvaras av distinkta begreppsliga alternativ. Detta kallas med en teknisk term för "disambiguering". För varje urval av fall finns en serie olika begrepp som kan användas för att utskilja just det urvalet. Exempelvis går det inte ur den begränsade mängd fällande domar som tillämpat hatbrottsregeln att sluta sig till vilket begrepp som är operativt, eftersom dessa är förenliga med en rad olika alternativ. Det betyder att dessa domar (rättspraxis) inte tillsammans kan ge en definition transparent nog för att förutse hur bestämmelsen kommer att tillämpas i nya fall, vilket är ett problem för legaliteten. Som vi sett räcker det inte heller att titta på andra rättskällor. Ett förtydligande kräver att därför att vi överväger vilka tolkningar

²¹ FRA 2012, OSCE 2009

som är förenliga med befintliga rättskällor och överväga rimligheten av deras tillämpning i *hypotetiska* fall.

I följande sektion kommer jag att beskriva de generella begreppsliga modeller som går att använda som tolkningar av vad ”hatbrott” innebär. En rimlig analys av hatbrottsbegreppet behöver vara förenligt med vardaglig användning, men den kan också reformera denna användning. Den *måste* dessutom reformera användningen om den nuvarande användningen är inkonsekvent, men, som vi ska se, för att få en indikation på vilken analys vi ska använda oss av måste vi vara eniga om vad denna lagstiftning är till för.

Hatbrottsbegreppets variationer

När vi närmar oss hatbrottsbegreppet är det lämpligt att identifiera olika användningar och vilka funktioner begreppet fyller i dessa. Om det rör sig om flera distinkta funktioner bör vi skilja ut olika betydelser, och visa hur det skiljer sig åt och vilken skillnad detta gör. Detta ökar på sikt tydligheten och transparensen och ytterst sett användbarheten av begreppet för såväl polis och åklagare som vittnen, utsatta individer och grupper, samt för forskningen. I denna process kan vi också ägna oss åt att *tolka* de användningar som är vaga, i syfte att förtydliga vilka alternativ som vagheten lämnar öppna. Den här sektionen urskiljer ett antal sådana begreppsvariationer. Utrustade med dessa kan vi sedan precisera användningar av termen genom att ställa frågan vilken eller vilka av dessa variationer avses.

Såväl den svenska som den internationella hatbrottsliteraturen har i otillräcklig grad undersökt begreppsvariationer. Eller snarare, i den mån existensen av sådana variationer har erkänts, i synnerhet när man jämför mellan länder/delstater, så har detta gällt vilka grupper som förefaller ”skyddade” av lagstiftningen i fråga.²²

²² Den mest utförliga publikation som delvis använder sig av denna metod och som beskriver skapandet av hatbrottslagstiftning som en serie av beslut mellan olika alternativ är OSCEs ”Hate crime laws – a practical guide” 2009. BRÅ är den svenska myndighet som skriver mest om hatbrott, och är också den myndighet som insisterar på att definitionsarbetet måste fortskrida. På myndighetens hemsida kan man läsa: ”Hatbrott innebär att någon angriper en person eller en grupp av människor på grund av deras uppfattade ras, hudfärg, etniska bakgrund, trosbekännelse, sexuella läggning eller könsöverskridande identitet eller uttryck. (...) Även om oenighet råder om vad som bör inkluderas i begreppet hatbrott råder internationell enighet om att händelsen är ett resultat av bristande respekt för mänskliga rättigheter och människors lika värde.” Men vad betyder detta? Menar BRÅ att hatbrott ska förstås som brottsliga handlingar orsakade av gärningspersonens bristande respekt för mänskliga rättigheter och människors lika värde? Även om hatbrott alltid skulle vara detta, kan bristande respekt

Vi kan skilja på fem övergripande typer av hatbrottsbegrepp:²³

Motiv - Gärningspersonens (GP) *skäl* för att utföra brottet är en fientlig/fördomsfull/hatisk inställning till en viss grupp av människor.

Uttryck/Mening – GP *uttrycker* en rasistisk eller liknande fientlig inställning/attityd i anknytning till eller genom brottet

Avsikt - GP sig *avsåg* att med brottet att påverka den utvalda gruppen på ett särskilt sätt, t.ex. att sprida skräck och påverka dess beteende.

Diskriminering – GPs *valde* offer ur en skyddad grupp.

Konsekvenser – Brottsens faktiska eller väntade konsekvenser på offret och/eller dess grupp, är att denna blir mer utsatt, mindre benägen att delta i samhällslivet etc.

Tre saker är viktiga att inse gällande dessa alternativ: 1) Det rör sig om fem olika aspekter av ett brott, och en enskild händelse kan uppvisa samtliga av dessa drag, eller en kombination av dem. 2) De är *distinkta* aspekter i så måtto att de kan uppträda oberoende av varandra. Ett brott kan alltså stämma in på vilken som helst av dessa, utan att samtidigt stämma in på någon av de övriga. 3) Vissa av dessa aspekter kan figurera i en utredning som *evidens* för någon av de övriga. T.ex. behandlas uttryckt fientlighet (b) frekvent som evidens för att motivet (a) var sådan fientlighet. Men om ett brott uttrycker en fientlig inställning till en utsatt grupp, men inte kan knytas till något särskilt motiv eller någon särskild avsikt, bör det då räknas som ett hatbrott? Detta beror på huruvida (b) behandlas enbart som evidens, eller som konstitutivt för brottet. Problemet att ingen rättskälla indikerat hur hatbrottsregeln ska tolkas mer exakt innebär att det saknas vägledning rörande hur polis och åklagare bör resonera kring svåra fall, dvs fall som bara stämmer in på en eller några av kriterierna ovan.

Motiv och avsikt

Låt oss återgå till formuleringen i hatbrottsregeln. Vad betyder det att ett brott sker ”med motiv att kränka”? Innebär det att vederbörande haft för *avsikt* att kränka, eller att sättet på vilket brottet begåtts varit sådant att det kan förväntas vara kränkande? Eller handlar det bokstavligen om motiv, dvs om

för dessa principer föranleda brott av helt andra slag, så det tycks inte vara ett tillräckligt villkor.

²³ Baserat på Brax och Munthe 2013, Brax 2016a

skälet varför brottets begåtts? Dessa olika tolkningar är inte bara av teoretiskt intresse utan har avgörande betydelse i konkreta fall, då de påverkar vad som ska bevisas.²⁴

Låt oss för enkelhetens skull besvara frågan hur "hat" ska definieras helt kort: det rör sig om en gruppbaserad negativ inställning eller attityd. Detta mentala element kan såldes vara a) - *motivet*, dvs *skälet* i förklarande och/eller rättfärdigande mening, till att brottet äger rum. "hatet" är svaret på frågan *varför* brottet äger rum. Men det kan också röra sig om c) - en *avsikt*, dvs *vad* gärningspersonen försökte åstadkomma. Men avsikten, att kränka en person på grund av grupptillhörighet kan förekomma utan koppling till just detta motiv. För att ta ett exempel: Låt säga att en person vill sälja sitt hus. Nu planeras ett boende för asylsökande i området. Personen attackerar boendet med avsikten att skrämja dem därifrån. Anledningen är att hen misstänker att asylboendet skrämmer bort potentiella köpare. Motivet är således ekonomiskt. Men är detta ett hatbrott?²⁵ Om *avsiktsmodellen* är korrekt så kan det mycket väl vara ett hatbrott. Om vi kräver *hatmotiv* är det inte det. På samma sätt förbehåller det sig med b) och d). Jag kan uttrycka en värdering jag inte har, t.ex. med avsikten att skapa uppmärksamhet. Jag kan dessutom välja ett offer på grund av grupptillhörighet för att jag misstänker att medlemmar av denna grupp är mindre benägna att vända sig till polisen. Skälet till att jag väljer detta offer är inte "hat" mot gruppen, utan någon form av instrumentell opportunist. Det är givetvis mycket klandervärt, men är det ett hatbrott? Svaret beror på vilken av de ovanstående modellerna vi väljer.

Granström (2010) påpekar att grundtanken med införandet av straffskärpningsregler var att öka förutsägbarheten och enhetligheten i straffskipningen.²⁶ Domstolarna lämnade sällan någon motivering i straffmättningsfrågorna och avvägningen av förmildrande och försvärande omständigheter gick sällan att utläsa i domen. Granström påpekar att praxis vad gäller påföljdsbestämmelse inte grundats på lagstiftning eller förarbeten,

²⁴ I avhandlingen beskriver Tiby hatbrott som "Brott motiverat av hat" (Tiby 1999 s 3) och i senare publikationer använda uttrycket "motivbrott" (Tiby 2010) i kombination med påståendet att vissa motiv anses vara "värre, mer straffvärda", vilket hon knyter till forskning som visar att "brott motiverat av hat mot vissa grupper i samhället är särskilt skadliga för de utsatta. Hat som tilläggsmoment har liknats vid en dubbel utsatthet: brottet är riktat mot något som är centralt i den utsattas identitet". Hon beskriver vidare de särskilda problem som finns i ett hatbrottsåtal: "Inte nog med att åklagaren skall bevisa att den misstänkte haft uppsåt att begå ett visst brott, hon skall även bevisa, eller göra troligt, att det var utifrån ett hatbrottsmotiv." (Ibid s 175).

²⁵ Den här typen av fall är mycket vanliga i litteraturen om diskriminering. Se t.ex. Lippert-Rasmussen (2004)

²⁶ prop 1987/88:120 s 40.

utan snarare på en ”framvuxen domstolstradition”.²⁷ Som påpekats har ännu ingen genomfört en gedigen analys av rättspraxis för att slå fast hur rätten resonerar kring hatbrottsregeln, vilket gör att oklarheten kvarstår.

Ett ”typiskt” hatbrott, dvs ett brott som alla skulle beskriva som sådant är ett brott som stämmer in på samtliga ovan listade begrepp. Det är ett brott som gärningspersonen utför på grund av sitt hat för en viss skyddad grupp (a), som tydligt uttrycker detta ha (b), som genomförs med avsikten att kränka och sprida skräck i gruppen (c), där offret är valt på grund av sitt medlemskap i gruppen i fråga (d), och vars konsekvenser är sådana att gruppen som helhet påverkas på ett negativt sätt (e). Ett sådant fall är otvetydigt ett hatbrott, men det är inte i sådana fall som det krävs vägledning, det är i de svåra fallen vi behöver vägledning.

På vilka grunder kan beslut fattas?

De brott som beskrivs som ”hatbrott” uppvisar vanligen en kombination av de drag som jag beskriver schematiskt under a) – e). Mellan dessa brott råder en form av ”familjelikhet” – även om de inte har något gemensamt ingår de i ett *kluster* av sinsemellan relaterade drag (det är ingen slump att brott orsakade av gärningspersonens hat ofta uttrycker detta hat, t.ex.). Många av våra vardagliga begrepp fungerar på det viset, och det är inte nödvändigt för vardagligt tal att vi ställer upp nödvändiga och tillräckliga villkor för samtliga begrepps tillämpbarhet. Men när det gäller en kategori som ska bära i en straffrättslig kontext, eller för den delen i en statistisk kontext, så kan vi inte tillåta oss den typen av vaghet. Det är dessutom så att familjelikhet råder inte bara mellan olika former av hatbrott, utan också mellan hatbrott och t.ex. terrorbrott (se Brax 2016c) och mellan hatbrott och sexuella övergrepp (Se Mellgren, Brax och Bladini 2017). För större precision behöver vi avgöra vilken eller vilka kombinationer av a) till e) som avses när vi pratar om hatbrott. Men hur ska vi komma fram till vilket av dem som bör gälla? Är det för en försvarsadvokat rimligt att komma upp med en alternativ förklaring till varför ett brott av ”hatbrottstyp” ägt rum, och borde detta leda till att straffskärpning ej tillämpas? Vilket av de nämnda dragen är *centralt*? Som vi såg ovan, inom den straffrättsliga sfären är frågan vi behöver besvara för att avgöra vilken av dessa tolkningar som är rimligast vilken som bäst motsvarar de skäl som finns att betrakta dessa brott som särskilt allvarliga. Men inte heller detta ger någon direkt vägledning om vi inte kan ge ett direkt svar på frågan vad som gör ett brott särskilt allvarligt: om vi baserar vår straffrättsliga praktik på skadeprincipen förefaller det spela mindre roll vilket motivet är, eftersom skadan i stort sett alltid äger rum via en proxy-mekanism så som

²⁷ Granström 2012 300-1

uttrycket för hat, oavsett vad detta uttryck bottnar i. Samtidigt, vad kap 29 uttryckligen säger är att motiv och avsikt ska vägas in i straffvärdesbedömningarna. Det blir här alltså avgörande *vilken* av dessa grunder som själva hatbrottsregeln närmast ska knytas till.

Med reservation för att detta är en moralfilosofs analys: det genuina praktiska problem som hatbrottsbegreppets vaghet utgör beror sannolikt åtminstone delvis av den stora enighet som råder om att hatbrott är moraliskt förkastliga. I alla policydokument på så väl svensk som europeisk nivå beskrivs hatbrott som något som strider mot mänskliga rättigheter, som något i grunden ondskefullt. Behovet att i starkast möjliga mån fördöma och ta avstånd från hatbrott och de attityder de knyts till har blivit på bekostnad av tydlighet kring vad, mer exakt, det är som *gör* hatbrott särskilt allvarliga.²⁸

Det finns två steg ett framtida klagörande av hatbrottsbegreppet behöver gå igenom, det ena är deskriptivt och det andra är normativt. Syftet med den här texten har varit att fastslå problemet och vilka huvudsakliga alternativ som finns. För det första behövs en ordentlig granskning av rättspraxis genomföras i ljuset av det begreppsvariationer som listats i föregående sektion. Mängden avgöranden som behandlat hatbrottsregeln är relativt få, och det resoneras ytterst sällan utförligt kring hur rätten resonerat sig fram till sin straffvärdesbedömning men det finns ändå ett visst underlag. I en sådan process kan argument som fungerat och inte fungerat i olika instanser identifieras, och eventuella inkonsekvenser i rättstillämpningen synliggöras. Om en sådan inkonsekvens identifieras uppstår behovet att klargöra vilken tolkning som *bör* gälla. Att detta är en normativ fråga framgår av att det rör sig om straffvärdesbedömningar och ska reflektera de grunder på vilket detta värde ska avgöras. Resultatet av en sådan granskning skulle i första hand kunna användas för att vägleda åklagare i hur de ska hantera svåra fall där det idag är oklart om det går att framgångsrikt driva hatbrottsvinkeln eller inte. Men en sådan ökad tydlighet skulle ha fördelar på varje steg i hatbrottens färd genom rättskedjan och inom forskningen.

²⁸ Här skiljer sig den europeiska situationen från den amerikanska, där en stark tradition av rättskommentatorer ifrågasatt hatbrottslagstiftningens förenlighet med grundläggande rättsprinciper. Detta har tvingat fram större precision och utförligare resonemang från högsta domstolen bland annat Se t.ex. Hurd & Moore 2004, Brax 2016a

Referenser

Brax, D (2016a). Hate crime concepts and their moral foundations: A Universal Framework? in J. Schweppe and M. Walters (eds.) *The Globalisation of Hate: Internationalising Hate Crime?* (s 49-64) Oxford: Oxford University Press, 2016a.

Brax, D (2016b) Motives, Reasons, and Responsibility in Hate/Bias Legislation. *Criminal Justice Ethics*, 35(3), 230-248.

Brax, D (2014) Hatbrottslagstiftning i Sverige och i EU, i L. Berg och R. Lindahl (red.) *Förhoppningar och Farhågor: Sveriges första 20 år i EU*. Göteborg, Kompedit

Brax, D (2017) Vad gör hatbrott värre än andra brott? *Filosofisk Tidskrift* 2017(3) 19-32

Brax, D. och Tiby, E. (2015, 24 mars) Vad händer med polisens hatbrottsarbete, rikspolischefen? *Dagens Juridik* 2015-03-24 hämtad 2018-09-18 från <http://www.dagensjuridik.se/2015/03/vad-hander-med-polisens-hatbrottsarbete-rikspolischefen>

Brax, D; och Mellgren, C (2016, 30 november) Efter den redovisade planen: Hur tänker regeringen förbättra arbetet mot hatbrott? *Dagens Juridik* 2016-11-30 Hämtad 2018-09-18 från <http://www.dagensjuridik.se/2016/11/efter-den-redovisade-planen-hur-tanker-regeringen-forbattra-arbetet-mot-hatbrott>

Brå (2002) *Hatbrott. En uppföljning av rättsväsendets insatser*, Rapport 2002:9 Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

Brå (2016) *Hatbrott - Statistik över polisanmälningar med identifierade hatbrottsmotiv och självrapporterad utsatthet för hatbrott*. 2016:15 Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

Brå (2018) *Hatbrottsstatistik* Hämtad 2018-09-20 <https://www.bra.se/statistik/statistiska-undersokningar/hatbrottsstatistik.html>

Divinyi, S. (2018 12/9) ”Efter attacken mot synagogan, så dömde hovrätten. *Göteborgs Posten*. Hämtad den 2018-12-09 från <http://www.gp.se/nyheter/goteborg/efter-attacken-mot-synagogan-sa-domde-hovratten>

Forum för levande historia (2018) *Delredovisning 2018 av uppdrag att samordna och följa upp den nationella planen mot rasism, liknande former av fientlighet och hatbrott* (Dnr: 2016/331) Stockholm, Forum för levande historia

FRA - European Union Agency for Fundamental Rights (2012) *Making hate crime visible in the European Union: acknowledging victims' rights*, Publications Office of the European Union

Granström, G (2008) Rättsväsendets prioritering av hatbrott. *Retfærd. Nordisk Juridisk Tidskrift* 123 (4) 83-101.

Granström, G (2012) Straffskärpningsregelns användning vid hatbrott – en fråga om domstolens frihet eller brottsoffrets rättssäkerhet? i A. Heber, E. Tiby, Eva och S. Wikman (red.) *Viktimologisk forskning*, 295-315 Lund: Studentlitteratur

Granström, G., Mellgren, C. och Tiby, E. (2016) *Hatbrott? En introduktion*. Lund: Studentlitteratur

Granström, G. och Åström, K. (2018) *Life Cycle of a hate crime: Country Report for Sweden*, Umeå, Juridiska Institutionen, Umeås Universitet

Hurd, H. M., & Moore, M. S. (2004) "Punishing hatred and prejudice", *Stanford Law Review*, 56, 1081-1146.

Jennes, V. Grattet, R. (2002) *Making hate a crime: From Social Movement to Law Enforcement* New York, Russell Sage Foundation

Jönköpingsposten (18/9 2018) "Mordet på 'Gica'; Skolan hade slagit larm om 16-åringen. *Jönköpingsposten* hämtad 2018-09-23 från <https://www.jp.se/article/mordet-pa-gica-skolan-hade-slagit-larm-om-16-aringen/>

Lippert-Rasmussen, K. (2004) *Born Free and Equal*, Oxford, Oxford University Press.

Macpherson, Sir William (1999) *Stephen Lawrence Inquiry*, Report of an Inquiry by Sir William Macpherson of Cluny, CM 4262-1. London: HMSO.

NJA 1996 s 509, nr 84.

OSCE-ODIHR (2009) *Hate Crime Laws - a practical guide*, Warsaw, Organization for Security and Co-operation in Europe

Polisen (2015) *Återredovisning av regeringsuppdraget beträffande hatbrott dnr A121.608/2014*: 426

Prop. 1987/88:120 *om ändring i brottsbalken m.m. (straffmätning och påföljdsval m.m.)*
Stockholm, Nordstedts Tryckeri

Prop. 1993/94:101 *Åtgärder mot rasistisk brottslighet och etnisk diskriminering i arbetslivet.* Stockholm, Gotab

Regeringen (2014) *Uppdrag till rikspolisstyrelsen att utveckla arbetet för att bekämpa hatbrott* (Ju2014/1684/PO) Stockholm, Justitiedepartementet

Regeringskansliet (2016) *Samlat grepp mot rasism och hatbrott – Nationell plan för att bekämpa rasism, liknande former av fientlighet och hatbrott*, Stockholm, Erlanders SFS 2018:1310 *Brottsbalk* (1962:700)

SOU 1991:75 *Organiserad rasism.* Stockholm

Tiby, E. (1999) *Hatbrott? Homosexuella kvinnors och mäns berättelser om utsatthet för brott.* Edsbruk: Akademityck.

Tiby, E. (2010) Hatbrott: monster, mönster och möjlighet, i M. Deland, F. Hertzberg och T. Hvitfeld (red) *Det vita fältet – Samtida forskning om högerextremism*, Opuscula Historica Usaliensis 41

TT (21/2 1991) “Kriget vid Persiska viken utlöste trakasserier mot arab-amerikaner” *Tidningarnas Telegrambyrå*

Wennberg, S. (1996/97) Klippan-målet och behandlingen av rasistiska motiv, *Juridisk Tidskrift*, 1996/97 (3) 778

Whine, M. (2015) Hate Crime in Europe, in N. Hall et al (Eds) *The Routledge International Handbook on Hate Crime*, New York, Routledge International Handbooks.

Åklagarmyndigheten (2016) *Hatbrott - en granskning av åklagarnas handläggning, tillsynsrapport* (2016:1) Malmö, Utvecklingscentrum Malmö

VIKTIMOLOGI

Hur görs viktimologi? Dåtid, nutid och framtid

Anita Heber

Inledning: En bra fråga?

Vad är viktimologi? Det är en fråga som studenter i viktimologi av självklara skäl ställer i början av en viktimologikurs. Eva Tiby brukade pedagogiskt få studenterna att förstå att viktimologi inte är ett ämne med ett konstant innehåll, alltså inget som *är*, utan viktimologi är något som kontinuerligt *görs*. Även om den korta definitionen av viktimologi är ”läran om brottsoffret”, visade Eva att både brottsoffer och viktimologi är ord som har fyllts med olika betydelser genom åren. Ämnets dåtid, nutid och framtid är således skiftande. Konstruktioner av viktimologiämnet och av begreppet brottsoffer varierar alltså till stor del utifrån vem som konstruerar, vad konstruktionerna baseras på och i vilken kontext de görs.

En vanlig beskrivning av ämnets innehåll är att viktimologi är rik på empiri men fattig på teori. Det är både rätt och fel på en och samma gång. Viktimologin bygger till stor del på empiriska studier om offerskap, och statistiska studier är fortfarande viktiga och omfattande, men idag används också en mängd teorier för att förstå utsatthet för brott. Vilka teorier används idag inom viktimologin? Och varför använder vi just de teorierna? Det var några frågor jag funderade på då jag skulle skriva detta kapitel. När Eva Tiby undervisade i viktimologi betonade hon ofta betydelsen av en bra fråga, och hon skriver:

”Formulerandet av en fråga hör ihop med förförståelse, tidigare forskning på fältet, forskningsklimat/-trender, finansiering mm. Men det hör kanske ännu mer ihop med förväntningar, dvs. vad forskaren tror att svaret kommer att bli” (Tiby, 2007, s. 397).

Forskarens perspektiv har således stor betydelse för vilka frågor som ställs, betonar Eva Tiby (ibid). Den huvudsakliga frågan som kom att guida mig igenom detta kapitel blev till slut: Hur görs viktimologi? Svaret på den frågan blir tydligare om jag inte bara tittar på vår nutid utan även blickar bakåt och framåt. För att kunna besvara frågan gör jag därför först en genomgång av

viktimologins historia. Därefter visar jag hur ämnet viktimologi grovt kan delas in i två inriktningar, en traditionell och en kritisk viktimologi. Slutligen gör jag en framåtblick av hur viktimologin kan komma att utvecklas. Det här kapitlet kan således läsas som en introduktion till det viktimologiska forskningsfältet och som ett svar: Så görs viktimologi!

Viktimologins framväxt: Krig, uppror och statistik

Forskningen om brottsoffer växte fram ur spillrorna från andra världskriget. De som intresserade sig för brottsoffer under efterkrigstiden arbetade som advokater, psykologer, psykiatriker och politiker. Dessa personer är idag kända för att ha varit med och grundat det vi nu kallar för viktimologi, exempelvis Benjamin Mendelsohn, Hans von Hentig och Fredric Wertham. De här männen riktade ljuset mot det negligerade brottsoffret och lyfte fram behovet av viktimologi som ett eget ämne (Daigle, 2012). Även om kriminologer/sociologer långt tidigare hade skrivit om brottsoffer (t.ex. Beccaria, 1764; Lombroso, 1876), var det först under 1940-talet som offerskap lyftes fram som ett område värt att studera (Dussich, 2006).

Efter världskrigen intresserade sig några av de tidiga viktimologer bland annat för dem som hade fallit offer för brott mot mänskligheten. Dessa tidiga viktimologer började också uppmärksamma brottsoffret under rättsprocessen, och de grupperade gärna brottsoffer i olika typologier. Psykologen von Hentig (1948) delade exempelvis in brottsoffer i sex olika sorter, utifrån brottsoffrens psykologiska profil: *the depressed, the acquisitive, the wanton, the lonesome and the heartbroken, the tormentor, the blocked victim*. De tidiga viktimologerna gjorde också olika bedömningar av hur pass medskyldiga de tyckte att brottsoffren var till sin egen utsatthet (Daigle, 2012; Doerner & Lab, 2017). Detta skiljer sig avsevärt mot hur vi idag förhåller oss till brottsoffer. Här kan det också vara värt att notera att dåtidens viktimologer enbart var vita, välbeställda män. Dessutom tenderade de att också fokusera sina studier på män, både när de studerade brottslingar och brottsoffer.

Efter att de tidiga viktimologerna hade introducerat ämnet, tog forskningen om brottsoffer fart främst i 60-talets USA. Under denna period fanns det en ökad oro för gatubrott, samtidigt som det pågick flera protester mot kriget i Vietnam och åtskilliga studentuppror och en växande, kritisk miljörelse. Nu genomfördes några av de första statistiska brottsofferundersökningarna där frågor om utsatthet och rädsla för brott ingick. Forskningen fick delvis en psykoanalytisk prägel samtidigt som brottsoffertypologier och så kallade offerprovocerade brott/våldtäkter fortsatte att diskuteras. Den typen av skuldbeläggande forskning har kritiserats kraftigt, och kommit att kallas för *blaming the victim* (Ryan, 1971).

Under 1970-talet importerades mycket av viktimologin och brottsofferundersökningarna från USA till Europa. De statistiska undersökningarna visade att brottsoffer och gärningspersoner ofta hade kopplingar till varandra (Wergens, 2002; Åkerström & Sahlin, 2001). En förståelse växte för att offer och förövare inte alltid var separata grupper; likheter utifrån både livsstil, demografiska egenskaper och socioekonomisk status skildrades allt mer (Fattah, 1992). Dessutom fick ämnet en revolutionär prägel när allt fler aktivister engagerade sig i brottsofferrörelsen (se Burcar, 2005; Wergens, 2002). Den feministiska kvinnorrörelsen, den marxistiska rörelsen och den kritiska inriktningen på samhällsvetenskaperna formade både viktimologin och brottsofferrörelsen. Mänskliga rättigheter, med en ny betoning på rättigheter för kvinnor och barn, lyftes fram allt mer i brottsofferdebatten samtidigt som begreppet brottsoffer etablerades (Tham, 2001). I Sverige blev det en stor diskussion om skuldbeläggandet av våldtäktsoffer, vilket utlöstes av en utredning om lagstiftningen kring sexualbrott. Sexualbrottsutredningen föreslog bland annat lägre straff för våldtäkt och incest, samt att offrets beteende skulle tas i beaktande vid utdömandet av påföljderna (Sexualbrottsutredningen, 1976, s. 135):

”Sexuella övergrepp kan i det enskilda fallet te sig så allvarliga att ett strängt straff är motiverat men behöver inte alltid vara det. Framför allt då övergreppet framstår som en engångsföreteelse där offret får anses ha del i ansvaret för händelseförloppets utveckling bör påföljden för gärningsmannen kunna bestämmas till Villkorlig dom eller skyddstillsyn. Detta gäller även om brottet inte hänförs till den lindrigaste brottstypen.”

Debatten som följde på utredningen har beskrivits som en ”milstolpe och vändpunkt i brottsoffrens historia i Sverige” (Tham, 2001, s. 29). Den bidrog både till ett ifrågasättande av hur samhället skuldbelägger brottsoffer. Debatten kan också anses utgöra startskottet för både uppmärksammandet av sexualbrott och för de efterföljande, utvidgade kriminaliseringarna av sexualbrott. Våldtäkt, liksom mäns våld mot kvinnor, är numer helt centralt i den svenska brottsofferdiskursen (Tham, 2011)

Brottsofferforskningen inom akademien exploderade under 1980 och 1990-talet i Västvärlden. En ny, radikal och mer kritisk gren av viktimologi, baserad på 1970-talets rörelser, växte fram och ifrågasatte den snäva definitionen av brottsoffer och ett ensidigt fokus på traditionella brott kritiserades (Walklate, 2007). Denna forskningsgren intresserade sig för konstruktioner, diskurser, avvikelser och inte minst de stereotypa föreställningarna om ett *idealt brottsoffer* (Christie, 1986). Det personliga blev inte bara politiskt utan ibland även kriminaliserat. Exempelvis bidrog den feministiska debatten till att det som förut hade betraktats som ”lägenhetsbråk” omkategoriserades till ”våld mot kvinnor”. Tham, Rönnelid och Rytterbro (2011) har beskrivit hur våld mot kvinnor etablerades som ett framträdande socialt problem i den

kriminalpolitiska debatten i Sverige under denna period, och även i stora delar av Västvärlden. Samtidigt som den feministiska kvinnorörelsen hade (livs-) avgörande betydelse för att lyfta fram kvinnor som brottsoffer, cementerades också bilden av att det i huvudsak främst är kvinnor är brottsoffer. Veronika Burcar (2005, s. 15) skriver i sin avhandling:

”Idag, när brottsoffret har hamnat i blickpunkten, är förhållandet i hög grad det omvända: män som offer är sällan föremål för forskning. I vissa typer av offerundersökningar utesluts män helt och hållet.”

Från att tidiga viktimologer oftast fokuserade på män som brottsoffer, lyfter dagens viktimologer framförallt fram kvinnor som offer för brott. Idag talar vi inte längre om offerprovocerade brott, även om en del av skuldbeläggandet lever kvar. Istället ser vi på brottsoffret som en person med rättigheter, både till upprättelse och till ekonomisk kompensation. Konsekvenser av brottsutsatthet uppmärksammas också mer än tidigare. Ett exempel som framhålls är brottsoffrets möte med rättsväsendet där dåliga bemötanden riskerar att drabba brottsoffret ytterligare, en s.k. *sekundär viktimisering*. Även den delen av kriminologin som har kommit att kallas för *left realism* lyfter fram brottens konsekvenser för offer. Förespråkarna betonar att brott är reella samhällsproblem för många, samtidigt som det drabbar människor ojämnt utifrån socioekonomisk status (Young, 1986; Lea & Young, 1984).

Parallellt med utvecklingen mot en mer radikal och vänsterorienterad viktimologi, lyfte forskare fram brottsoffrets livsstil (Hindelang, Gottfredson & Garofalo, 1978) och rutinaktiviteter (Cohen & Felson, 1979) för att förstå varför vissa utsätts för fler brott än andra. Dessa två teoretiska begrepp var även betydelsefulla i Eva Tibys (1999) avhandling där hon ville förstå utsatthet för hatbrott bland homosexuella kvinnor och män. Homosexuella har en överrisk för att utsättas för brott, vilket kan kopplas till att de i stor utsträckning ”exponerar sig för brottsrisker” (ibid, s. 255). Samtidigt lyfte Tiby fram homofobin hos gärningspersonen/-erna och visade hur det spelade en avsevärd roll vid brotten, och hon poängterade att det utelämnas i livsstilsteorin.

Från att brottsoffret historiskt sett har varit negligerat, har offret idag en betydande plats inom både den kriminologiska forskningen, kriminalpolitiken och lagstiftningen. Statliga organisationer, och ett stort antal frivilligorganisationer, har etablerats i Sverige för att stödja brottsoffret, exempelvis Brottsoffermyndigheten, brottsofferjourer och kvinnojourer (Tham, 2011). De statistiska brottsofferundersökningarna har vuxit i antal, men också kompletterats med andra sätt att studera offerskap, som intervjuer. Viktimologi ses fortfarande som ett relativt ungt ämne, och sorteras vanligen in under kriminologi eller psykologi. Samtidigt har påverkan från

brottsofferörelsen och engagemanget för brottsoffer från praktiker och aktivister gjort att några anser att viktimologi inte är ett vetenskapligt ämne då det bland annat är för ideologiskt och inte alltid utgår från tidigare forskning (O'Connell, 2008). Oavsett denna ståndpunkt, är viktimologi numer ett etablerat ämne på åtskilliga akademiska lärosäten.

Traditionell viktimologi: Rationella brottslingar och oskyddade offer

Utifrån de teoretiska och empiriska ingångarna kan viktimologin delas in två grenar: en traditionell och en kritisk viktimologi. En del författare gör en mer nyanserad indelning i tre inriktningar och skiljer på kritisk och radikal viktimologi (t.ex. Walklate, 2007; Dignan, 2005; Mawby & Walklate, 1994), men den åtskillnaden kommer jag inte göra här. Den kritiska inriktningen av viktimologi kallas ibland för en revisionistisk viktimologi (Francis, 2017) medan den traditionella grenen även har namnen positivistisk (Miers, 1989), ortodox (Francis, 2017), konventionell (Walklate, 1992) eller klassisk viktimologi. Då det kan vara svårt att hålla reda på de kära barnens många namn, kommer jag fortsättningsvis tala om två inriktningar, samt benämna dem: traditionell och kritisk viktimologi.

Utgångspunkten för de två typerna av viktimologi är framförallt vetenskapsteoretisk och grundad på två olika epistemologiska ingångar, vilket jag kommer att visa nedan. Jag börjar med att beskriva den traditionella viktimologin, på så sätt blir det enklare att förstå vad den kritiska viktimologin är kritisk mot. Den traditionella viktimologin fokuserar på individens utsatthet, på mönster i brottsutsatthet, och vanligtvis på gatubrottslighet. Riskfaktorer, sårbarhet, konsekvenser och brottsbekämpning är centrala begrepp. Brottsoffret definieras ofta på samma sätt som i lagboken. De frågor som ställs inom denna typ av forskning är: Vilka brott är vanligast? Var sker brotten? Vilka brottsoffer är vanligast? Vilka är förövarna till dessa brott? Miers (1989, s. 3) har beskrivit traditionell viktimologi, som han benämner positivistisk viktimologi, som sysselsatt med tre frågor:

“...positivist victimology has traditionally pursued three major concerns: the identification of factors in individuals or their environment that conduce to a non-random risk of victimisation, a concentration on inter-personal crimes of violence, and the identification of victims who may be held to have contributed to their victimisation.”

De teorier som används inom denna inriktning är mer eller mindre direkt tagna från kriminologin: livsstilsteorin, rutinaktivitetsteorin, tillfällesstrukturteorin och olika kontrollteorier. Den här sortens teorier tar sin utgångspunkt i de sociologiska/kriminologiska tankegångarna från den positivistiska

epistemologin som utvecklades inom samhällsvetenskaperna under 1940-talets Europa. Den traditionella viktimologin bygger också vidare på resonemang om den rationella människan som spreds inom samhällsvetenskaperna under 1950 och 60-talen. Här finns det en underliggande tanke om att människan är en förnuftig varelse som väger vinster mot risker, s.k. *rational choice*.

Den traditionella viktimologins forskningsfrågor, fokusområden och teorier grundar sig i kriminologiska teorier där främst faktorer hos individen lyfts fram för att förklara utsatthet för brott. Det är faktorer som har att göra med individens livsstil och rutinaktiviteter, och som kan hänga ihop med den utsattas risktagande och sårbarhet (Francis, 2017). När Cohen och Felson (1979, s. 590) lanserade det som kom att kallas för rutinaktivitetsteorin, skrev de att följande tre faktorer måste vara uppnådda för att ett brott ska kunna ske:

“...direct-contact predatory violations share some important requirements which facilitate analysis of their structure. Each successfully completed violation minimally requires an offender with both criminal inclinations and the ability to carry out those inclinations, a person or object providing a suitable target for the offender, and absence of guardians capable of preventing violations.”

Alltså, brottsofferskap kan förklaras av att en person via sitt beteende eller sin livsstil möjliggör för brottslingar att utsätta offret för ett brott. ”Tillfället gör tjuven” är ett ordspråk som kan omformuleras till ”tillfället gör brottsoffret”. I kontrollteorierna ingår teorin om neutraliseringstekniker (Sykes & Matza, 1957), teorin om sociala band (Hirschi, 1969) och självkontrollteorin (Gottfredson & Hirschi, 1990). Dessa teorier fokuserar främst på den gärningspersonen, och vad som avhåller honom (ja, oftast en man) från att begå brott. Det förklarar varför vissa, men inte andra, utsätts för brott. Förutom brottsoffrets och gärningspersonens ageranden, ligger brottsförklaringarna inom den traditionella viktimologin också på en ineffektiv brottsbekämpning och en avsaknad av säkerhetslösningar och vaktare (Francis, 2017). Även dessa förklaringar bygger på tanken om individen som en rationell beslutsfattare.

Utifrån denna förståelse av utsatthet och brott, blir situationell brottsprevention en rimlig lösning på utsattheten. Riskreduceringar, säkerhetslösningar och vaktare kan minska antalet tillfällen då gärningspersoner och offer möts (Francis, 2017). Detta tankesätt är grunden för ett problemorienterat polisarbete. Goldstein (1979, s. 254) diskuterar hur ett problemorienterat polisarbete kan organiseras och vad det skulle kunna ge för resultat; ett exempel är *crisis intervention units*:

“Such crisis-intervention units are among a number of new resources that have been established in the past few years for dealing with several longneglected problems: detoxification centers for those incapacitated by alcohol, shelters and counseling for runaways, shelters for battered wives, and support services for the victims of sexual assault. Programs are now being designed to provide a better response to citizen disputes and grievances, another long neglected problem.”

Den traditionella viktimologi bidrar således med konkreta lösningar som minskar brottslighet och människors utsatthet. Kritiken som däremot riktas mot traditionell viktimologi är att ett tydligt individfokus kan upplevas som att offren skuldbeläggs, *blaming the victim* är alltså en möjlig risk. Det kan exempelvis ske om offret beskrivs som att hen inte har varit tillräckligt försiktig med att skydda sig själv eller sina tillhörigheter. En annan kritik är att denna typ av viktimologi tenderar lyfta fram traditionella (gatu-)brott men ignorerar många andra brottstyper som är svårare att förklara med traditionella viktimologiska teorier, exempelvis brott mot mänskligheten. Slutligen kan traditionell viktimologi kritiseras för att negligera socioekonomiska faktorer som en förklaring till brottslighet, och därmed utsatthet. Samtidigt kommer traditionell viktimologi med tydliga lösningsförslag på brottsproblemet som inte bara hjälper rättsväsendet och offren, utan som också kan förhindra människor från att utsättas för brott.

Traditionell viktimologi: Ett hatbrottsexempel

Trots sitt namn, kan traditionell, viktimologisk forskning vara både modern och kritisk. Ett exempel är en avhandling om hatbrott, skriven av Mika Andersson (2018). Hon analyserar orsaker till hatbrott, samt studerar hatbrottens konsekvenser. Genom enkäter och intervjuer testar Andersson olika hypoteser kring hatbrott och lyfter fram viktiga begrepp som stigma och trauma. Tillsammans med andra forskare (Mellgren och Ivert) visar Andersson, i en av avhandlingens artiklar, hur personer som riskerar att utsättas för hatbrott är rädda för brott på andra ställen än majoritetsbefolkningen. De visar också att hatbrott upplevs som en särskilt stor kränkning av den egna identiteten. Andersson argumenterar för att konsekvenserna av hatbrott bör delas upp i akuta och beständiga konsekvenser. I avhandlingens fjärde artikel testas *in terrorem effect*, d.v.s. om vissa hatbrott uppfattas som hotfulla ”signaler” som inte bara är riktade till brottsoffret utan till hela gruppen som brottsoffret ingår i. Utifrån denna teori testar Andersson, Ivert och Mellgren hypoteser om direkta och indirekta offer med hjälp av en enkät, vars svar analyseras med en kvantitativ hypotestestningsmetod. Resultaten visar att det främst är när kvinnor utsätts för hatbrott som andra kvinnor också blir rädda.

Utifrån de frågor Andersson (ibid.) ställer i sin avhandling och utifrån sitt förhållningssätt till teorier och valet av metoder, går det att sortera in hennes avhandling i en traditionell, viktimologisk tradition. Att testa teorier med hypotesprövning hör vanligen till traditionell viktimologi, likaså att dra slutsatser om utsatthetens konsekvenser för olika offergrupper. Samtidigt har studien även inslag av kritisk viktimologi, då forskning sällan är renodlad åt det ena eller andra hållet. Att studera ämnet hatbrott samt diskutera och problematisera dess definitioner är exempel på en kritisk ingång till ämnet.

Kritisk viktimologi: Konstruktioner och ”ovanliga” offer

Inom den kritiska viktimologin använder forskare andra teorier, har en annan vetenskapsteoretisk utgångspunkt och fokuserar på andra typer av brott än inom den traditionella viktimologin. Kritiska viktimologer intresserar sig för brott som folkmord, krigsbrott, staters brottslighet, människorättsbrott, företags brottslighet, människohandel, kulturarvsbrott och miljöbrott (Doerner & Lab, 2017). Brott mot mänskligheten intresserar således åter viktimologer, efter att ha varit mer eller mindre ur fokus sedan efterkrigstiden. Förutom att lyfta fram brott som vanligen inte studeras av viktimologer/kriminologer, är den kritiska viktimologin kritisk mot den snäva, juridiska definitionen av brottsoffer, och även mot själva begreppet brottsoffer. Miers (1989, s. 3) beskriver den kritiska viktimologins centrala fokus på följande sätt:

“Critical victimology argues that as the process of labelling individuals as victims involves a statement of values, it is essential to analyse how, when and why some who sustain injury are labelled victims, and others not.”

En fråga som ofta ställs av kritiska forskare är: Vem har makten att definiera centrala begrepp? Diskussionen om centrala, viktimologiska begrepp, brottsofferdiskurser och kategoriseringar är viktig. Den kritiska viktimologin ifrågasätter det ensidiga fokus på *ideala offer*, och lyfter fram ouppmärksammade offer, som narkotikaanvändare, sexsäljare, hemlösa och kriminella. McShane och Williams (1992, s. 269) slår ett slag för den kritiska/radikala viktimologin och sammanfattar samtidigt vad traditionell respektive kritisk viktimologi står för:

“The perspective we have presented here proposes to extend victimology into neglected areas. The perspective is necessarily critical, focusing on the criminal justice system more than the victim and on public representations of the victim. Traditional victimology is not currently offering a critique of its conceptions nor its victims in any other context than the straightforward, legalistic conception of victim. As a result, expansion of victimology is not only needed, it is required in order for the discipline to proceed in a critical manner.”

Vetenskapsteoretiskt tar många kritiska viktimologer avstamp från den symboliska interaktionismen (Mead, 1934). Inom detta perspektiv är språk och konstruktioner centrala, och teoretikerna menar att vår bild av oss själva påverkas av omvärldens reaktioner. Socialkonstruktivismen bygger vidare på symbolisk interaktionism, och lyfter fram att verkligheten ser olika ut för olika människor eftersom den är en produkt av våra interaktioner med varandra. Detta har varit grundläggande för bland annat stämplingsteorin, vars utgångspunkt är att brott och brottslingar definieras av omgivningens responser (t.ex. Tannenbaum, 1938; Lemert 1951). Forskningsfrågor som kan ställas med utgångspunkt i kritisk viktimologi är exempelvis: Hur gick det till när våld mot kvinnor blev definierat som ett samhällsproblem?; Vem har makten att konstruera brottsofferdefinitioner och vem måste underordna sig dem? Konstruktioner av olika positioner som ”vi & dom” eller ”ideala offer och ideala gärningsmän” är således också av intresse för kritiska viktimologer. Likaså är klass och genus många gånger centralt.

Klein (1973) kritiserar den tidiga, traditionella kriminologin/sociologin och menar att biologiska antaganden om kvinnors sexualitet, mentala instabilitet och underlägsenhet har präglat forskningen. Smart (1977, Kap. 7) lyfter fram kriminologiska studiers essensialistiska utgångspunkt:

“The essence of all these studies is that women are treated as fundamentally and qualitatively different from men. Of course there are differences but those differences which exist and which are relevant to an understanding of criminal behaviour are culturally determinate rather than a reflection of the natural qualities of the sexes.”

Mycket av denna kritik återfinns även i dagens kritiska viktimologi som många gånger är inspirerad av radikalfeminism och marxism, samt tar avstamp i konfliktteorier (se Young, 1986; Klein, 1973), som i sin tur grundar sig i symbolisk interaktionism och socialkonstruktivism. Till skillnad från den traditionella viktimologin, där orsaker till brott tillskrivs individen, förstår kritiska viktimologer utsatthet utifrån sådant som klasskonflikter, patriarkat, ojämlikhet och ojämställdhet samt deprivation. Lösningen på brottsproblemet blir därmed att uppmärksamma och arbeta för jämställdhet, jämlikhet och en fördelning av resurser för att exempelvis minska ojämlikheten i samhället. Utifrån kritisk viktimologi finns lösningarna således på makronivå, inte på mikronivå hos individen. Nackdelen är att den kritiska viktimologin har svårt att ge någon vägledning till individer som riskerar att utsättas för brott. Den har också svårigheter att komma med konkreta åtgärdsförslag till rättsväsendet, bidra med lösningar i det brottsförebyggande arbetet och till brottsofferstödjare.

Kritisk viktimologi: Ett maskulinitetsexempel

Ett exempel på en forskningsstudie som ingår i en kritisk viktimologitradition är Veronika Burcars (2005) avhandling ”Gestaltningar av offererfarenheter”. I den analyserar hon hur unga män talar om våld och om sig själva som offer. Syftet är både att synliggöra unga män som brottsoffer och att studera: ”hur skapas – eller undviker man att skapa – en identitet som ”man” respektive ”brottsoffer” i samtalet?” (Burcar, 2005, s. 22). I avhandlingen problematiserar hon begreppen brottsoffer och man utifrån teorier om manlighet, våld och offerskap. Burcar (ibid, s. 15) skriver:

”Genom skildringar av män, kvinnor och brott skapas, förmedlas och upprätthålls stereotypa bilder av mannen som gärningsman och kvinnan som offer”.

Burcar (2005) beskriver vidare hur begreppen offer och man inte passar ihop eftersom manlighet förknippas med styrka medan offerskap sammankopplas med svaghet. Metoden hon använder är djupintervjuer med unga män som har utsatts för misshandel eller rån. Hon genomför också en enkätstudie där hon tillfrågar gymnasieungdomar om deras rädsla för brott och erfarenheter av brott, samt analyserar tidningsartiklar om brottsoffer.

Burcar (ibid.) visar hur det vardagliga våldet tonas ner av de unga männen och beskrivs som en del av livet. Ett riktigt våldsbrott anses istället vara oförutsägbart och oprovocerat, samtidigt som även dessa våldsbrotts skador tonas ner. De unga männen intar således inte en traditionell, entydig roll som offer. Istället framhäver de gärna sin offerstatus samtidigt som de undviker att ta på sig en offerroll. Männen talar också om känslor på ett alternativt sätt som får dem att varken framstå som stereotypa offer eller stereotypa män, vilket kan ses som ett sätt att lösa dilemmat mellan att vara man och offer.

Utifrån de frågor Burcar ställer i sin avhandling, hennes ingång till teorier och valet av material och analysmetoder går det att sortera in hennes forskning i en kritisk, viktimologisk tradition. Att analysera viktimologiska begrepp, offerkonstruktioner samt problematisera offerdiskurser hör till kritisk viktimologi, likaså att analysera offeridentiteter utifrån offernarrativ. Samtidigt har studien även inslag av traditionell viktimologi. Att studera våldsbrott och rån (d.v.s. traditionella brott), samt att genomföra en kvantitativ enkätstudie är exempel på influenser från den traditionella viktimologin.

Den viktimologiska framtiden?

Även om dagens viktimologi grovt kan delas upp i två inriktningar, traditionell och kritisk viktimologi, är det inte säkert att framtidens viktimologi ser ut på det sättet. Om de två inriktningarna ändå kommer att finnas kvar, kommer sannolikt innehållet att ha förändrats med åren. Inom den traditionella viktimologin tror jag vi kommer se en utveckling mot *big data*-viktimologi och livsförloppsviktimologi, medan kritisk viktimologi kan komma att utvecklas mot en postkolonial viktimologi och en *crimmigration(victim)ology*.

Idag pratar vi mycket om *big data*, som det inte finns något svenskt begrepp för, men som syftar på den enorma mängden lagrad digital data som finns insamlad om (nästan) alla människor. Genom åren har företag och myndigheter samlat in många uppgifter om människor, och även om människors utsatthet. I Sverige har myndigheterna unika befolkningsdata om exempelvis människors arbetsliv och familjebakgrund. Sverige har också en kriminalstatistik som sträcker sig tillbaka till år 1750 (von Hofer, 2011). Vi har också omfattande och detaljerade kunskaper om brottsoffer, bland annat genom Brottsförebyggande rådets årliga, omfattande undersökning om utsatthet för brott; till 2017 års undersökning drogs ett urval på 220 000 personer (Brå, 2018, s. 19). Denna datainsamling som inbegriper en mängd data, insamlade under en lång tid om många människor kan såklart vara skrämmande, men delvis också vara användbar för forskare. En sådan *big data*-viktimologi kan hjälpa forskare att se större mönster i utsatthet och leda till en bättre förståelse för utsatthetens orsaksfaktorer och konsekvenser, på ett tydligare sätt än tidigare. Samtidigt finns det såklart en risk för att sådan data kan missbrukas.

Omfattande datainsamlingar under en längre tid är också en av flera anledningar till att livsförloppskriminologin har vuxit fram. Livsförloppskriminologi studerar varför människor börjar, fortsätter eller slutar med kriminalitet, över tid och under livets olika skeden (Carlsson & Sarnecki, 2016). Forskningsområdet har vuxit stort med många nytgivna böcker och till att numer även ha en egen tidskrift: *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*. Troligen kommer viktimologer att intressera sig allt mer för utsatthet utifrån ett livsförloppsperspektiv. Turanovic (2018) skriver att viktimologin framförallt har haft ett livsförloppsperspektiv i studier om barnmisshandel och *gendered pathways*. Turanovic (ibid., s. 1) resonerar vidare:

“But what if we could better understand stability and change in victimization and its consequences over time? If we could, perhaps we would be able to enhance existing theories and guide effective policies and support interventions for victims.”

Vad får utsatthet för konsekvenser för brottsoffret, beroende på när under livsförloppet hon utsätts (t.ex. barndom/ålderdom)? Hur förändras utsatthetsmönstren under livet och vilka långtidsfaktorer bidrar till att människor utsätts mer eller mindre? Det är frågor som kanske kommer att intressera framtida viktimologer.

Allt fler har fört fram kritik mot att forskningen är för Västcentrerad, Anglosaxisk, Eurocentrisk, och drivs av vita, välbärgade män. Kriminologin har också fått sin rättmätiga släng av denna kritik; likaså är den viktimologiska historien präglad av detta. Vem som ses som offer (och förövare), och hur utsatthet förstås, beskrivs ofta från en kolonial blick. Även min beskrivning av viktimologins historia i detta kapitel är en skildring av den västerländska, Anglosaxiska viktimologin som främst har drivits av vita, privilegierade män. Alternativa berättelser om viktimologin, dess historia, och om brottsoffer behöver höras. Kritiska forskare (t.ex. Franko 2012; Cunneen, 2011, Agozino 2004) har därför argumenterat för att vi behöver utveckla en post-kolonial kriminologi som är global på riktigt, och inkluderar marginaliserade röster. De bygger i sin tur på föregångare som Said (1978), Spivak (1988) och Loomba (1998), teoretiker som har kritiserat Västvärldens och den norra hemisfärens dominans. Franko Aas (2012, s. 16) skriver att kriminologin behöver:

“...perspectives on spatialized, geo-political aspects of global (in)justice into the theorizing on punishment and deviance.”

De postkoloniala kriminologerna vill kritiskt lyfta fram maktrelationer och skifta fokus mot en mer inkluderande kriminologi (Carrington, Hogg & Sozzo, 2018; Connell, 2010), och i framtiden rimligtvis även mot en postkolonial viktimologi. Ursprungsbefolkningar har över hela världen utsatts för omfattande brott under en lång tid av människans moderna historia. Vi i Norden betraktar vanligtvis inte oss själva som koloniserare, trots omfattande brott mot samer i Skandinavien och inuiter på Grönland. En postkolonial viktimologi ifrågasätter dessa brott mot mänskligheten, och problematiserar den vita dominansen.

Slutligen tror jag också att dagens kritiska viktimologi kommer att rikta sina tentaklar och snurra ihop dem med det växande forskningsområdet *Border Criminology*. Det är ett kriminologiskt fält som har vuxit i takt med dagens allt mer globaliserade värld. Vanessa Barker (2018, s. 2) skriver:

“Globalization, neoliberal economic imperatives, and mass mobility have all put tremendous pressure on the viability and sustainability of the welfare state, pressures compounded by the millions of people displaced by war, persecution, and human suffering.”

Forskare inom detta fält försöker förstå effekterna av gränser och gränskontroller utifrån ett kritiskt perspektiv (Border Criminologies, 2018). De argumenterar för att en moralisk sortering äger rum vid de geografiska gränserna, men att det även sker sorteringar inom nationalstaterna. Dikotomin mellan ”vi” som hör hit, och ”de” som inte anses göra det, bygger på rasifierade och socioekonomiska uppdelningar. Dessa uppdelningar av människor skapar moraliska hierarkier och ett villkorat medlemskap (Segrave, 2009; Franko Aas & Bosworth, 2013; Barker, 2018). Ett av de mest centrala, (och kanske överanvända) begreppen inom detta fält är *crimmigration* (Stumpf, 2006). Det begreppet syftar på en allt större överlappning av straffrättslig lagstiftning och migrationslagstiftning. Begreppet har använts för att beskriva hur många stater går mot att allt oftare bestraffa migration. Det leder till en ökad utsatthet hos en redan utsatt grupp; nämligen migranter. Inom *border criminologies* lyfter forskarna fram utsattheten och kritiserar utvecklingen mot att straffa migranter och flyktingar. En kritisk, viktimologisk ingång på detta fält kan en bidra med nya teorier och forma ny kunskap, och utvecklingen mot en *crimmigration(victim)ology*, är därför inte helt otänkbar.

Big data-viktimologi, livsförloppsviktimologi, postkolonial viktimologi och *crimmigration(victim)ology*. Är det möjligen dessa typer av viktimologi som kommer att definiera ämnet framöver och vara åt det hållet traditionell respektive kritisk viktimologi utvecklade? Är det kanske dessa nya områden som vi kommer att ha på tungan när vi i framtiden ska svara nyfikna studenter som undrar: Hur görs viktimologi?

Referenser

- Agozino, B. (2004). Imperialism, crime and criminology: Towards the decolonisation of criminology. *Crime, Law and Social Change*, 41(4), 343-358.
- Amir, M. (1968). Victim precipitated forcible rape. *The Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 58(4), 493-502.
- Andersson, M. (2018). *Hate crime victimization: consequences and interpretations*. Diss. Malmö: Malmö universitet.
- Barker, V. (2018). *Nordic nationalism and penal order: walling the welfare state*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Beccaria, C. (1764). *Dei delitti e delle pene*. Milano: Mursia.

Border Criminologies (2018). *Border criminologies*. Retrieved from: <https://www.law.ox.ac.uk/research-subject-groups/centre-criminology/centreborder-criminologies>

Brå (2018). *Nationella trygghetsundersökningen 2017: om utsatthet, otrygghet och förtroende*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

Burcar, V. (2005). *Gestaltningar av offererfarenheter: samtal med unga män som utsatts för brott*. Diss. Lund: Lunds universitet.

Border Criminologies, (2018). <https://www.law.ox.ac.uk/research-subject-groups/centre-criminology/centreborder-criminologies>

Carlsson, C. & Sarnecki, J. (2016). *An introduction to life-course criminology*. Los Angeles: Sage.

Carrington, K., Hogg, R., & Sozzo, M. (2018). Southern criminology. In *Routledge Handbook of Critical Criminology* (pp. 57-73). Abingdon, Oxon: Routledge.

Christie, N. (1986). The ideal victim. In E. Fattah (ed.) *From crime policy to victim policy* (pp. 17-30). London: Palgrave Macmillan.

Connell, R. (2007). *Southern theory: The global dynamics of knowledge in social science*. Cambridge: Polity Press.

Cohen, L., & Felson, M. (1979). Social change and crime Rate Trends. A Routine Activity Approach. *American Sociological Review*, 44(4), 588-608.

O'Connell, M. (2008). Victimology: a social science in waiting?. *International Review of Victimology*, 15(2), 91-104.

Cunneen, C. (2011). Postcolonial Perspectives for Criminology. In M Bosworth and C Hoyle (Eds.), *What is Criminology?* (pp. 249-266). Oxford: Oxford University Press.

Daigle, L.E. (2012). *Victimology: a text/reader*. Thousand Oaks: SAGE.

Dignan, J. (2005). *Understanding victims of restorative justice*. Berkshire: Open university press.

Doerner, W. & Lab, S. (2017). *Victimology*. Abingdon, Oxon: Routledge.

- Dussich, J. P. (2006). Victimology—past, present and future. In *131st International Senior Seminar*.
- Fattah, E.A. (Ed.) (1992). *Towards a critical victimology*. Basingstoke: Macmillan.
- Francis, P. (2017). Theoretical Perspectives in Victimology. In P Davies, P Francis & C. Greer (Eds.). *Victims, crime and society: an introduction*. Thousand oaks: Sage.
- Franko Aas, K. (2012). ‘The Earth is one but the world is not’: Criminological theory and its geopolitical divisions. *Theoretical criminology*, 16(1), 5-20.
- Franko Aas, K. & Bosworth, M. (Eds.) (2013). *The borders of punishment: migration, citizenship, and social exclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldstein, H. (1979). Improving policing: A problem-oriented approach. *Crime & delinquency*, 25(2), 236-258.
- Gottfredson, M. R., & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford: Stanford University Press.
- von Hentig, H. (1948). *The criminal & his victim: Studies in the sociobiology of crime*. Cambridge: Yale University Press.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- von Hofer, H. (2011). *Brott och straff i Sverige: Historisk kriminalstatistik 1750-2010. Diagram, tabeller och kommentarer*. Stockholm: Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Hindelang, M. J., Gottfredson, M. R., & Garofalo, J. (1978). *Victims of personal crime: An empirical foundation for a theory of personal victimization*. Cambridge, MA: Ballinger.
- Klein, D. (1973). The etiology of female crime: A review of the literature. *Issues Criminology*, 8, 3-30.
- Lea, J. & Young, J. (1984). *What is to be done about law and order? Crisis in the Nineties*. Harmondsworth: Penguin.

- Lemert, E. M. (1951). *Social pathology: A systematic approach to the theory of sociopathic behavior*. New York: McGraw-Hill.
- Lombroso, C. (1876). *L'Uomo Delinquente*. Milan: Hoepli.
- Mawby, R.I. & Walklate, S. (1994). *Critical victimology: international perspectives*. London: Sage.
- Loomba, A. (1998). *Colonialism/Postcolonialism*. London: Routledge.
- Mead, G.H. (1934). *Mind, self and society: from the standpoint of a social behaviorist*. Chicago: The University of Chicago Press.
- McShane, M. D., & Williams III, F. P. (1992). Radical victimology: A critique of the concept of victim in traditional victimology. *Crime & Delinquency*, 38(2), 258-271.
- Miers, D. (1989). Positivist victimology: a critique. *International review of victimology*, 1(1), 3-22.
- Ryan, W. (1971). *Blaming the victim*. New York: Vintage.
- Said, E.W. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Segrave, M. (2009). Order at the border: The repatriation of victims of trafficking, *Women's Studies International Forum*, 32(4), 251-260.
- Sexualbrottsutredningen (1976). *Sexuella övergrepp: förslag till ny lydelse av brottsbalkens bestämmelser om sedlighetsbrott: betänkande*. SOU 176:9. Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- Smart, C. (1977). *Women, crime and criminology: a feminist critique*. London: Routledge.
- Spivak, G.C. (1988). *In other worlds: Essays in cultural politics*. New York: Routledge.
- Stumpf, J. (2006). The Crimmigration Crisis: Immigrants, Crime, and Sovereign Power. *American University Law Review*, 56, 367-419.
- Sykes, G. M., & Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22(6), 664-670.
- Tannenbaum, F. (1938). *Crime and the community*. Boston: Ginn.

Tiby, E. (1999). *Hatbrott? Homosexuella kvinnors och mäns berättelser om utsatthet för brott*. Diss. Stockholm: Stockholm University.

Tiby, E. (2007). En bra fråga. Definitioner & validitet vid studiet av hatbrott. In H. von Hofer and A. Nilsson (Eds.), *Brott i välfärden. Festskrift till Henrik Tham* (pp. 385-404). Stockholm: Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.

Tham, H. (2001). Brottsoffrets uppkomst och framtid. In M. Åkerström and I. Sahlin (Eds.) *Det motspänstiga offret* (pp. 27-45). Lund: Studentlitteratur.

Tham, H. (2011). Brottsoffrets uppkomst och utveckling som offentlig fråga i Sverige. In C. Lernestedt and H. Tham (Eds.) *Brottsoffret och kriminalpolitiken* (pp. 23-50). Stockholm: Norstedts juridik.

Tham, H., Rönneling, A., & Rytterbro, L. L. (2011). The emergence of the crime victim: Sweden in a Scandinavian context. *Crime and justice*, 40(1), 555-611.

Turanovic, J. J. (2018). Editorial Introduction to the Special Issue: Victimization and the Life Course. *Criminal Justice Review*, 43(3), 285-288.

Walklate, S. (2007). *Imagining the victim of crime*. Maidenhead, England: Open University Press.

Walklate, S. (1992). Appreciating the Victim: Conventional, realist or critical victimology? In R. Matthews and J. Young (Eds.), *Issues in Realist Criminology*. London: Sage.

Wergens, A. (2002). *Ett viktimologiskt forskningsprogram: Bakgrund och nuläge*. Umeå: Brottsoffermyndigheten.

Young, J. (1986). The failure of criminology: The need for a radical realism. In R. Matthews and J. Young (Eds.), *Confronting Crime* (pp. 4-30). London: Sage.

Åkerström, M., & Sahlin, I. (2001). Inledning. In: M. Åkerström and I. Sahlin (Eds.) *Det motspänstiga offret* (pp. 7-24). Lund: Studentlitteratur.

Brottsoffret, kroppen och historien

Skiss till en genealogisk viktimologi²⁹

Christopher Collstedt

Med sina rötter i efterkrigstidens politiska och ideologiska omvälvningar är den moderna viktimologin ett relativt ungt forskningsfält. Under de senaste decennierna har fältet hastigt utvidgats till ett vittförgrenat och konfliktfyllt kunskapsområde. Frågor som rör människors utsatthet för brott behandlas numera inom en lång rad vetenskapliga discipliner som förutom kriminologi och sociologi inbegriper bland annat medicin, psykologi, juridik, filosofi och historia.

Den flervetenskapliga orienteringen gör det problematiskt att fastställa vad viktimologisk forskning är eller bör vara. Som Eva Tiby och hennes medarbetare har poängterat är det dock möjligt att urskilja några särskilt framträdande trender som speglar olika nivåer i vad de betecknar som ”*brottsofferforskningens evolutionslära*” (Heber, Tiby & Wikman, 2012). Det finns studier, i synnerhet inom den tidiga viktimologin, där fokus riktas mot händelsen och gärningspersonen snarare än brottsoffret. Den brottsdrabbades utsatthet och lidande används här som ett incitament för olika kriminalpolitiska åtgärder som exempelvis straffskärpningar. På en annan nivå påträffas undersökningar som fäster större intresse för (vissa) brottsutsatta individers och grupper situation. Exempel på sådan forskning är studier som belyser och problematiserar målsägandens sårbarhet i rättsprocessen. På en tredje nivå hittas forskning om den så kallade *brottsofferdiskursen*, det vill säga undersökningar av den uppsättning av normativa utsagor, begrepp, texter och genrer, vilka effektivt definierar gränserna för vad som i ett givet sammanhang är möjligt att säga, skriva, göra och kanske rentav att tänka beträffande brottsdrabbade individer och grupper. Analyserna inbegriper i regel någon form av kritisk problematisering av dels de kunskaps- och maktordningar som brottsofferdiskursen (re)producerar och befäster som ovedersägliga och dels av de intersektionella identitetskonstruktioner och positioner som brottsofferdiskursen härbärgerar (Heber, Tiby & Wikman, 2012, s. 17-20).

²⁹ Artikeln är skriven inom ramen för mitt av Brottsofferfonden finansierade projekt Våldets djupa spår. Talet och tystnaden om våldsoffers lidande och rättigheter i svensk rättslig diskurs och praktik. En genealogi.

Med den här artikeln vill jag ge ett bidrag till sistnämnda inriktning inom viktimologin, det vill säga forskningen om brottsofferdiskursens utformning och återverkningar och samtidigt diskutera hur inriktningen eventuellt kan vidareutvecklas. Som utgångspunkt för mina teoretiska och metodologiska reflektioner står begreppet *genealogi* så som detta utvecklades av Michel Foucault. Mot denna bakgrund riktas sedan blicken mot ett särskilt uppmärksammat rättsfall från 1970-talet. Rättsfallet, vilket aktualiserade komplicerade frågor kring våldshandlingars innebörd och mening i samband med tillgrepsbrott, blev föremål för en intensiv text-, diskurs-, och kunskapsproduktion. Ytterst är min ambition med här artikeln att skissera några väsentliga linjer i vad jag vill kalla för en *genealogisk viktimologi*.

Genealogin som nuets diskontinuerliga historia

Utmärkande för vår tids liberala demokratiska rättsstater, som exempelvis Sverige och de nordiska grannländerna, är att de grundar sig på stereotypa föreställningar om ”Brottsoffret” (Andersson & Nilsson, 2009, s. 185-189). Detta förhållande påpekades tidigt av den norske kriminologen Nils Christie. I den för viktimologisk forskning banbrytande artikeln ”The Ideal Victim” (1986) underströk Christie att sätten på vilka vi talar, tänker och handlar i frågor som rör brottsdrabbade människor utgår från föreställningar om det *ideala offret*. Ett idealt offer är, enligt honom, en mycket ung eller gammal person, klanderfri, oskyldig och moralisk oförvitlig, och som vid tiden för brottet har befunnit sig på en plats där risken för att utsättas för övergrepp uppfattas som osannolik.

Influerade av Christies tankegångar har den feministiska och genusinriktade viktimologiska forskningen vidare understrukt att bilden av det ”ideala offret” är starkt genuspräglad. Det ”ideala offret” konstrueras med hänvisning till djupt rotade kulturella föreställningar om feminitet så som fredlighet, passivitet, känslomässighet och fysisk svaghet. Omvänt har bilden av den ideale ”förövaren” konstruerats med hänvisning till lika stereotypa föreställningar om maskulinitet så som aggressivitet, brutalitet, handlingskraft och fysisk styrka. En principiellt viktig ståndpunkt som på senare tid har framförts av flera forskare går ut på att brottsofferdiskursens bilder av och berättelser om det ”ideala offret” helt visst kan medföra ett större emotionellt, socialt och politiskt engagemang för samhällsgrupper som anses vara särskilt utsatta som exempelvis barn, kvinnor och äldre. Med samtidigt kan dessa medföra att brottsdrabbade individer och grupper som *inte* lever upp till de krav som brottsofferdiskursen föreskriver som ”sant” lidande och offerskap, diskrimineras och osynliggörs (Tex. Stanko and Hobdell, 1993; Messerschmidt, 1999; Åkerström, 2001; Burcar, 2005; van Dijk, 2009; Jönsson, 2012; Heber, 2015; Collstedt, 2015).

Den viktimologiska forskningen om brottsofferdiskursens utformning i det västerländska samhället är ganska omfattande, i synnerhet beträffande dess genusdimensioner. Mer sällsynta är studier som ur ett *genealogiskt* perspektiv syftar till att historisera och av-naturalisera de till synes naturgivna kategorier och universella normer som ligger till grund för talet (och tystnaden) om individers och grupper utsatthet för brott. Ovanliga är också undersökningar som på djupet belyser och problematiserar hur och under vilka historiska, kulturella och politiska omständigheter, olika diskursivt utformade kategorier har kommit att vävas samman i konkreta situationer och sammanhang när utsatthet för våldsbrott förts på tal och då givit upphov till normerande inneslutande och uteslutande processer.

Den genealogiska projektet i Foucaults mening skiljer sig markant från mer traditionell historieskrivning, såväl i kunskapsteoretiskt som metodologiskt hänseende. Det är nutidsorienterat och samtidigt retrospektivt. Blicken fästs vid tillfällen i det förflutna då de maktordningar och kategorier som på ett till synes självskrivet sätt styr den egna samtids tanke-, tal-, och handlingsmönster verkar destabiliseras och splittras i olika konkurrerande diskurser. Omvänt fokuserar genealogen på historiska situationer och sammanhang då olika diskurser har satts i rörelse, flätats samman och givit upphov till nya kategorier som på sikt skulle framstå som naturgivna och orubbliga (Foucault, 2008). Således vänder sig genealogen mot, som Foucault har uttryckt det, ett *”metahistoriskt laborerande med idealtyper och vaga telelogier”* (Foucault, 2008, s. 102).

På denna djupa skepsis mot alla linjära framställningar av historien följer, understryker Foucault *”ett oundgängligt försiktighetsmått för all genealogi: att fixera skeenden i deras singularitet, bortom all förenbelligande finalitet, spana in dem där man minst väntar dem och i sådant som inte anses ha historia; känslor, kärleksliv, medvetande, instinkter/ .../.”* (Foucault, 2008, s. 101).

Genealogen handlar slutligen och sist om kroppen, men inte som något ursprungligt, en naturlig och stabil punkt från vilken historien utvecklar sig i en bestämd riktning. Kroppen är, skriver Foucault, *”samlingsplatsen för all Herkunft/ .../ en yta där skeenden skrivs in (medan språket pekar ut dem och idéer löser upp dem), skådeplats för ett sönderfall av jaget (som den söker inge illusionen av enbetylig substans), en volym i ständigt fortskridande förvirring”* (Foucault, 2008, s. 107). Kroppen utgör med andra ord ett slags knutpunkt för diskursiva processer, ett område där det ständigt förs en kamp om makten och rätten att ordna tillvaron och tillskriva världen mening. Att *”fixera skeenden i deras singularitet”* innebär så en fokusering på hur kroppar i olika situationer och sammanhang *tillskrivits* mening och innebörd genom att de explicit och/eller implicit *skrivits in* i rådande sanningsregimer, diskurser och identitetskategorier (Jfr. Foucault, 2003; 2004; 2008).

I linje med genealogins fokusering på det enskilda som ingång till större konfliktfyllda skeenden har jag här valt att begränsa analysen till ett enda rättsfall som aktualiserade komplicerade frågor kring våldshandlingars innebörd och mening i samband med tillgreppsbrott. Rättsfallet, med rubriken ”Rån? Fråga om tillämpning av 8 kap 5§ 2 st BrB” publicerades *Nytt Juridiskt arkiv* (NJA) år 1977. Rättsfallsreferaten i NJA är på många sätt intressanta för genealogiska problematiseringar. De bör inte förstås som enbart ett uttryck för en strikt rättsvetenskaplig diskurs. Genom hänvisningar till explicita texter som exempelvis lagar, andra rättsfall, vittnesberättelser, polisrapporter och läkarjournaler som till andra tongivande diskurser i tiden kan referaten beskrivas som diskursivt förtätade texter. Eftersom rättsfallen har avgjorts i HD har de också tillskrivits en vägledande och normativ betydelse för framtida lagstiftningsarbete och rättspraxis. Att referaten dessutom har publicerats och därmed gjorts tillgängliga för en större debatterande offentlighet utanför de interna rättsvetenskapliga diskussionerna har möjliggjort ett strategiskt bruk (och missbruk) av rättsfallens berättelser och fällande domar för olika kriminalpolitiska syften.

Statistiskt sett utgjorde det enskilda rättsfall som här ska analyseras en tämligen obetydlig del av det totala antalet våldsamma tillgreppsbrott som lagfördes under 1970-talet. Men på en diskursiv nivå gällde det omvända. I likhet med andra rättsfall som refereras i NJA hade detta mål givit upphov till intensiva diskussioner och djupgående problematiseringar och ger därvidlag väsentliga inblickar i text-, diskurs-, och kunskapsproduktionen genom hela rättsprocessen, från inledande förundersökningar via förhandlingar i tingsrätt och hovrätt till diskussioner och fällande dom i Högsta Domstolen (HD). Och mitt i detta konfliktfyllda historiska skeende stod en brottsdrabbad äldre mans kropp.

1970-talet: Ett brytningsskede

Sett ur ett genealogiskt perspektiv finns det goda skäl till att ringa in och fixera situationer då utsatthet för brott fördes på tal under just 1970-talet. Historikern Eva Österberg (2002) gjorde tidigt den viktiga iakttagelsen att själva begreppet ”brottsoffer” uppstod i svensk offentlig debatt runt år 1970. Detta tycks ha inneburit ett viktigt historiskt brytningsskede. Efter brottsofferbegreppets inträde i samhällsdiskurs och kriminalpolitisk har talet om brottsdrabbade individer intensifierats, fördjupats och utvidgats kontinuerligt (t.ex., Österberg, 2002; Lindstedt Cronberg, 2002a; 2002b; 2011; Burcar, 2005; Tham, 2011; 2018, kap. 6). Detta innebär dock inte att människor före begreppets uppkomst i svenskt språkbruk skulle ha varit mindre förmögna att se och uppmärksamma brottsdrabbade individers och gruppers utsatthet och oskyldiga lidande. Men villkoren och ramarna för talet och tänkandet kring denna problematik var då annorlunda konstituerade

(Bergenlöv, Lindstedt Cronberg & Österberg, 2002; Bergenheim, 2005; Bergenlöv, 2009; Collstedt, 2012; 2015).

Att brottsofferbegreppet introducerades i det offentliga samtalet just kring år 1970 innebar att brottsutsatta individers och gruppers särskilda position i förhållandet till staten och samhället i stort markerades på ett nytt sätt i språket. Denna diskursiva process sammanhängde bland annat med den då rådande tidsandan och konfliktorienterade politiska kulturen. Under 1960- och 1970-talen, en tid och en värld präglad av kallt krig, koloniala revolutioner, avkolonisering och ideologisk kamp, förändrades den politiska kulturen i Sverige. De ideologiska spänningarna och omorienteringarna skapade en grogrund för etableringen av nya och för tidsperioden ”radikala” tänkesätt, normer och samhällskritiska perspektiv i det offentliga samtalet. Dessa hade ofta sin härkomst i någon form av marxistisk eller feministisk idétradition. Den så kallade vänstervägen förde med sig en betydligt skarpare fokusering på strukturella problem och orättvisor i samhället. Djupa ideologiska konflikter och meningsskiljaktigheter kom successivt att aktualiseras beträffande frågor som tidigare hade präglats av politisk samstämmighet, ointresse eller påkallad tystnad. En rad samhällskritiska rörelser med olika frågor på agendan växte fram som exempelvis kvinnorörelsen, medborgarrättsrörelsen, miljörörelsen och just *brottsofferrörelsen* (Österberg, 2002; Lindstedt Cronberg, 2002; Roddy Nilsson och Robert Andersson; 2009; Tham, 2011; 2018, kap 6).

Marie Lindstedt Cronberg (2002a) har identifierat två parallella huvudlinjer i den svenska brottsofferrörelsens utveckling under 1970-talet. Hon tecknar följande bild:

”Den ena uppstod spontant ute i samhället och byggde initialt helt på ideellt engagemang. Denna folkliga rörelse var tudelad och emanerade dels från den feministiska rörelsen och dess tankar om solidaritet mellan kvinnor, dels från en rörelse som generellt kände solidaritet med brottsoffer. Den andra huvudlinjen var en utveckling inom det kriminalpolitiska systemet via lagstiftningsreformer” (s. 40-41).

Ett tidigt uttryck för en stötte lyhördhet från statens och lagstiftarens sida var 1974 års Brottskadautredning som syftade till att granska de befintliga reglerna för ekonomisk kompensation till brottsoffer. Utredningen mynnade ut i ett väsentligt reformförslag nämligen *brottskadelagen* vilken antogs 1978. Den nya lagen innebar bland annat att staten nu trädde in som garant för att brottsoffrets rätt till ekonomisk kompensation tillgodosågs (Lindstedt Cronberg, 2002a). Det är mot denna historiska fond som rättsfallsreferatet från 1977 skall analyseras.

En ensam äldre mans särskilda utsatthet: Rättslig diskurs

En kväll i början av augusti 1976 hade tre unga män brutit sig in i pensionären Gunnar Bengtssons hus (namnen är fingerade). Där hade de, enligt den allmänne åklagarens gärningsbeskrivning, ”medelst våld, bestående i fasthållande av honom, och medelst hot, som för Bengtsson framställt såsom trängande fara, bestulit honom på pengar, ett gevär och en kassettbandspelare för ett sammanlagt värde av omkring 560 kr” (NJA, 1977:62, s. 329). På dessa grunder yrkade åklagaren på de tilltalades ansvar i enlighet med Brottsbalkens 8 kap 5§.

Brottsbalkens 8 kap 5§ föreskriver:

”Den som stjälar medelst våld å person eller medelst hot som innebär eller för den hotade framstår som trängande fara eller, sedan han begått stöld och anträffats på bar gärning, sätter sig med sådant våld eller hot till motvärn mot den som vill återtaga det tillgripna, dömes för rån till fängelse, lägst ett och högst sex år. Detsamma skall gälla om någon med sådant våld eller hot tvingar annan till handling eller underlåtenhet som innebär vinning för gärningsmannen och skada för den tvungne eller någon i vars ställe denne är. Lika med våld anses att försätta någon i vanmakt eller annat sådant tillstånd.”

”Är förfarande som avses i första stycket med hänsyn till våldet, hotet eller omständigheterna i övrigt av mindre allvarlig art, dömes dock ej för rån utan för annat brott som förfarandet innefattar.”

Hur förhöll sig då tingsrätten samt de tilltalade männen till åklagarens yrkande? De tilltalade begärde genom sin advokat att gärningen i första hand skulle bedömas som ”stöld i förening med ofredande” och i andra hand som ”grov stöld” (NJA, 1977:62, s. 329-330). Tingsrättens ordförande gick på åklagarens linje och dömde två av de tilltalade, omnämnda som A. respektive S., enligt Brottsbalken 8 kap 5§ 1 st. för rån till ett års fängelse. Den tredje tilltalade personen, kallad R, dömdes ”med undanröjande av tidigare ådömt ungdomsfängelse för rån mm till sex månaders fängelse” (s. 331).

Formuleringar i lagen så som ”våld å person”, ”skada för den tvungne” och ”försätta någon i vanmakt eller annat sådant tillstånd” samt åklagarens yrkande och de tilltalades begäran om omprövning vittnar tydligt om att den rättsliga hanteringen och bedömningen av tillgreppsbrott utgick från en diskurs centrerad kring kroppen. Det är annorlunda uttryckt olika värderande beskrivningar av de inblandades kroppar, i relation till varandra och till omgivningen, som låg till grund för brottsrubriceringen ”rån” respektive lindrigare tillgreppsbrott som ”stöld”.

Hur motiverade då tingsrätten sitt domslut? I samband med tingsrättsförhandlingarna hade Bengtsson uppgett en rad uppgifter. I referatet av dennes berättelse konstruerades bilden av honom på följande sätt:

”B., som är född år 1895, har, hörd såsom målsägande, bl. a. uppgivit: Han bor sedan många år ensam i eget hus beläget ett par hundra meter från närmaste bebyggelse. Han har telefon men ej elektrisk ström. De tilltalades redogörelse för händelseförloppet är i huvudsak riktig. Ingen av dem uttalade hotelser mot B. eller gjorde honom något illa och själv var han mera arg än rädd under deras besök i stugan. Han har inget särskilt minne av att han blivit fasthållen men han ’tampades’ med alla tre och ’en hade jag för jämnan och togs med’” (s. 330).

Här tecknas bilden av en gammal och ensam man. Samtidigt framgår det att Bengtsson själv inte gav uttryck för att ha befunnit sig i en hotfull och farlig situation. Det är väsentligt att notera att hans ”egen” röst i just detta sammanhang gavs ett visst utrymme i referatet. Genom att hävda att han var mera ”arg än rädd”, att han fysiskt ”tampades” med dem, samt att ”en hade jag för jämnan och togs med” gör Bengtsson motstånd mot den förväntade bilden av åldringar som ett särskilt utsatt offer. Hans utsagor refererar närmast till en traditionell diskurs om maskulinitet som premierar fysisk styrka och aktivitet. Denna maskulina brottsofferkonstruktion är emellertid av marginell betydelse i den juridiska expertisens beskrivningar av Bengtssons utsatthet.

Tingsrätten dömde som nämnts A. och S. till ett års fängelse för rån enligt 8 kap. 5§ 1 st BrB (s. 331). De båda fullföljde emellertid sin talan i hovrätten. I hovrätten hördes Bengtsson respektive de tilltalade ännu en gång. I referatet från hovrättsförhandlingen konstruerades en delvis annan bild av den gamle mannen och dennes situation. Rörande huvuddragen i händelseförloppet lämnade Bengtsson, som det står i referatet, en berättelse som ”väl överensstämmer med vad som framkom vid TR.” Men ifråga om ”detaljerna av vad som inträffade har hans nuvarande minnesbild dock visat sig vara dålig.” Han hade emellertid ”vidhållit att han ’tampades’ eller ’togs’ med de tre männen”, men inte kunnat redogöra närmare för detta. Vidare hade B. i hovrätten uttryckt ”särskild förtrytelse” när männen letat efter kontanter. De hade bland annat rivit ut ”bela hans bokhylla på golvet utan att han kunde hindra detta och skar upp hans madrass”. Det ”bela var ’förskräckligt’”, hade Bengtsson nu tillagt (s. 331). Hovrätten fann det vara utrett att A. och S. ”gemensamt och i samråd medelst våld å B. ur dennes påhanda byxor stulit hans portmonnä innehållande 70 kr” (s. 331-332).

Däremot framgick det inte, menade hovrätten att ”tillgreppet av den med åtalet avsedda egendomen i övrigt skett medelst våld” (s. 332). ”Åklagaren”, står det i referatet ”har i HovR:n frånfallit sitt påstående vid TR:n att B. utsatts för rånbot.” Vidare uppmärksammades att ”Såvitt angår brottsrubriceringen har de

tilltalade till stöd för sin vadetalan åberopat att det våld som utövats varit ringa.” Mot detta hade åklagaren anfört att:

”Brottet har skett mot en åldring, som bott ensam i ett avsides beläget torp och som sakna varje möjlighet att värja sig och sin egendom mot de tre männen. Med hänsyn härtill och till övriga omständigheter hävdar åklagaren att brottet i enlighet med förarbetena till det av honom åberopade lagrummet närmast bör rubriceras som grovt rån. Vad som föranledde åklagaren att ej påstå ansvar för grovt rån var endast att värdet av vad som stals var låg och att det erfordrades blott ringa våld för att betvinga B. med dennes, även i betraktande av åldern, bräckliga fysik” (s. 332).

Resonemanget är ett belysande exempel på att hur våld kan tillskrivas olika betydelser beroende på vilken typ av kropp som drabbas. I hovrätten hade A. och S. framfört att de endast hade *”hållit fast Bengtsson med ena handen och att han inte gjort något motstånd.”* Mot denna ståndpunkt ställdes uppfattningen att *”även om A:s grepp varit föga hårdhänt, måste ett sådant handlande mot en 81-årig man i den föreliggande situationen bedömas som våld på person.”* Att de tilltalade olovligen hade gjort intrång i Bengtssons ensligt belägna hus framställs vidare som en försvårande omständighet med motiveringen att *”för en person i Bengtssons belägenhet måste ett sådant intrång av tre berusade män te sig hotfullt och skakande”* (s 333).

Formuleringen är intressant. I referatet framställs *”hotfullt och skakande”* som den enda och självklara emotionella reaktionen på de våldshandlingar som Bengtsson utsatts för. Visserligen, understryks det att A. och S. *”ha visat återhållsamhet i sitt uppträdande mot Bengtsson när denne sökt hindra deras letande, men på det hela taget har deras handlingssätt präglats av stor hänsynslöshet; det våld som förekommit framstår på detta sätt mindre som en tillfällighet än som ett naturligt inslag i händelseförloppet.”* Tillgreppet var därför, ansåg hovrätten, *”oavsett våldets beskaffenhet”* att betrakta som rån (s 331).

Utgångspunkten för hovrättens konstruktion av Bengtssons utsatthet var olika inskriptioner av kroppen med referenser till diskurser kring främst ålder, kön och hälsotillstånd. Våld som riktats mot en ålderstigen och fysiskt bräcklig manskropp tillskrevs här en särskild innebörd. Det framställdes och förklarades som en kategori särskilt brutala handlingar vilka förväntades medföra ett stort emotionellt lidande för den drabbade. Det är sammanhanget intressant att notera att liknande beskrivningar av den åldrade kroppen som fysiskt svag och skröplig utgör, som sociologen Håkan Jönsson (2012) har poängterat, grundläggande komponenter även i vår tids diskurs kring äldre som (ideala) offer för brott.

Den diskursiva konflikten och förhandlingen om hur de tre unga männens hantering av den 81-årige Bengtsson skulle klassificeras och därmed fixeras

vid en viss mening var emellertid inte avgjord med hovrättens domslut. Målet togs upp i Högsta domstolen (HD), där det beträffande frågan huruvida det verkligen rörde sig om ”*våld på person*” rådde skiljaktiga meningar. Justitierådet Nordensson framhöll i sitt yttrande att ”*A:s grepp om B:s arm har synbarligen varit mycket kortvarigt*” och att det ”*enligt A:s uppgift inte varit något hårt grepp*”. Dessutom, underströk han, kunde Bengtsson vid tillfället inte minnas ”*om han överhuvudtaget utsatts för något våld*”. Även om man beaktar Bengtssons ”*höga ålder*” kan A:s åtgärd ”*inte anses som svårare än ofredande*” (s 334).

De tilltalades förfarande var dock, fortsatte justitierådet, av ”*allvarlig art*”. Genom att ofreda Bengtsson hade de förgripit sig ”*på dennes kroppsliga integritet*”. Förfarandet har, konkluderade justitierådet ”*som helhet*” präglats av stor hänsynslöshet och har varit djupt kränkande för Bengtsson” (s. 334). Genom att beteckna handlingen som ”*ofredande*”, förgripelse på ”*den kroppsliga integriteten*” och som ”*kränkande*” tillskriver justitierådet A:s hantering av Bengtsson en annan mening och innebörd. Ur Nordenssons perspektiv kvalificerade inte A:s behandling av den gamle mannen för beteckningen ”*våld på person*” (s. 331).

I ett senare anförande utvecklade justitierådet Nordensson sitt yttrande ovan genom att understryka att ”*sådant våld å person som anses i 8 kap 5§ BrB kan anses föreligga endast om gärningsmannen burit våldsamt hand på sitt offer och därigenom utsatt denne för misshandel eller annat fysiskt betvingande*.” Förutom att definitionen av våld enbart kunde syfta på fysiska handlingar riktade mot offrets kropp, krävdes vidare, enligt Nordensson, att ”*våldet varit av sådan styrka att det övervunnit ett motstånd från den andres sida*” (s. 336). Men, fortsatte han:

”Om ett sådant lindrigt angrepp på den kroppsliga integriteten som här har beskrivits följs av att offret bjuder motstånd och gärningsmannen betvingar detta motstånd genom att utveckla allt större fysisk kraft, är det tydligt att angreppet så småningom får så allvarlig karaktär att det måste betecknas som våld i rånparagrafens mening. Men om målsäganden av rädsla eller av annat skäl, väljer att frivilligt rätta sig efter gärningsmannens önskemål om hur han skall förhålla sig – kanske manifesterade uteslutande genom gärningsmannens åtgärd att ta tag i offret eller skjuta honom framför sig eller annan liknande handgriplig åtgärd – nås tydligen aldrig våldspunkten” (s. 336).

Nordensson fortsätter sitt resonemang:

”Frågan, huruvida en person skall anses ha använt våld å person i samband med utförandet av exempelvis ett tillgreppsbrott, måste avgöras med hänsyn uteslutande till hur allvarligt angreppet mot den andres kroppsliga integritet har varit. Självfallet kommer sådana subjektiva faktorer på den angräpnas sida som ålder, kön, hälsotillstånd osv att inverka vid denna bedömning” (s. 336).

Av central betydelse i justitierådet Nordenssons framställning är ordkombinationen ”*kroppslig integritet*”. Någon djupare problematisering av dess innebörd ges emellertid inte. Hur kan denna inskription förstås? Vilken till synes allmän och självskriven kunskap om kroppen i relation till våld är det som uttrycks i och genom begreppet ”*integritet*”? *Svenska akademins ordbok* (SAOB) ger oss viktiga etymologiska och begreppshistoriska inblickar. Historiskt sett har ordet ”*integritet*” utmärks av en viss mångtydighet. Enligt SAOB kan det härledas till latinets *integritas* vilket dels syftar på ”*oskadat eller ofördärvat tillstånd*” och dels på moraliska egenskaper som ”*bederlighet och oförvållighet*”. Vidare är integritet en negation av ordet ”*tangerå*”, efter latinets *tangere* som betyder ”*beröra*”, ”*vidröra*”. Ordkonstellationen ”*kroppslig integritet*” härbärgerar således föreställningar om den orörda, okränkta och oskadade kroppen som en fulländad, autonom totalitet, som sakrosankt och universell.

Paradoxalt nog blir kroppen i förening med ordet integritet till ett allt annat än ett autonomt och okränkbart område. I linje med Foucaults tankegångar, menar jag, att detta ord sätter en mångfald av diskurser och särskiljande processer i rörelse – sociala, juridiska, politiska, vetenskapliga, filosofiska, etiska, religiösa, estetiska – som alla gör anspråk på att beskriva sanningen om kroppen. Mot denna bakgrund är justitierådets bruk av ordkonstellationen ”*kroppslig integritet*” som stöd för en värdering av den brottsdrabbades utsatthet mycket intressant. Låt mig utveckla denna tankegång något.

I Brottsbalkens i övrigt påfallande kroppscentrerade diskurs kring våldsbrott används inte formuleringen ”*kroppslig integritet*”. Åtminstone inte explicit. Däremot är den en återkommande referens i de utredningar av strafflagstiftningen, bland annat beträffande våldsbrott, som genomfördes under 1900-talets första hälft samt i de förslag på ny strafflag som sedan mynnade ut i Brottsbalken år 1965. I arbetet med att reformera svensk strafflagstiftning var straffrättsprofessorn Johan C.W. Thyréns arbeten av fundamental betydelse. Många av de tankar som Thyrén formulerade kom att inkorporeras i de rättsvetenskapliga diskussioner som föregick antagandet av Brottsbalken. Under åren 1910-1914 utarbetade Thyrén på regeringens uppdrag trebandsverket *Principerna för en strafflagreform*, där han bland annat föreslog att våldsbrotten skulle ges en ny, mer objektiv brottsbestämning, nämligen ”*Brott mot kroppslig integritet*”. I detta sammanhang utvecklade Thyrén dock inte sina tankegångar bakom den nya brottsbestämningen (Thyrén, 1912, s 3).

En mer utförlig förklaring gav Thyrén några år senare i *Förberedande utkast till strafflag, Speciella delen. 1. Brott mot kroppslig okränkbarhet* (1917). ”*Integritet*” har nu bytts ut mot det närbesläktade och lika moraliskt laddade begreppet ”*okränkbarhet*”. Till själva definitionen av ”*brott mot enskild persons kroppsliga okränkbarhet*” hörde, klargjorde Thyrén, det ”*juridiska begreppet människa*”, vilket ”*måste anses förutsätta den mänskliga varelsens självständiga existens.*” Utifrån

en sådan uppfattning om människans väsen kunde brott som exempelvis det uppsåtliga ”*angreppet mot foster i moderlivet*” följaktligen inte utan vidare betraktas som ett brott mot en enskild persons kroppsliga integritet, förtydligade Thyren (Thyren, 1917, s 8).

I Thyrens bestämning av misshandelsbrottens objektiva sida framtonar en kroppscentrerad diskurs med tydliga etiskt och moraliskt värderande inslag. Förutom ”*integritet*” och ”*okränkbarhet*” innesluter diskursen begreppen ”*människa*”, ”*mänsklig varelse*”, ”*människans väsen*” och ”*självständig existens*”. Den kroppsliga okränkbarheten och integriteten utgör i Thyrens framställning ett absolut moraliskt värde, en evig och oförytterlig rättsprincip som härleds ur vad han anser vara själva förutsättningen för all mänsklig existens, nämligen den enskilde individens autonomi och personliga integritet.

Justitierådet Nordenssons uppfattning av fallet Bengtsson var att kränkningen av dennes kroppsliga integritet hade varit ”*lindrig*”. Det var hans rättsvetenskapliga bedömning av de påstått ”*objektiva*” omständigheterna i målet. På dessa grunder fastslog Nordensson att tillgreppet som de tre unga männen gjort sig skyldiga till inte handlade om ”*våld å person*”. Bengtsson var, menade han, möjligen utsatt för ofredande. Men eftersom ”*våldspunkten*” aldrig nåtts var han inget rånoffer i Brottsbalkens mening.

Skiss till en genealogisk viktimologi: Avslutande reflektioner

Min avsikt med här artikeln har ytterst varit att skissera några linjer i vad jag har valt att kalla för en *genealogisk viktimologi*. Sett i förhållande till befintlig viktimologisk forskning innebär det här perspektivet en nyorientering i två väsentliga avseenden. För det första manar den genealogiska infallsvinkeln med rötter i en poststrukturalistiskt grundad epistemologi och diskursanalytisk tradition förknippad med Michel Foucault, till en kritisk historisering och av-naturalisering av de tillsynes naturgivna, universella och orubbliga kunskaps- och maktordningar som ligger till grund för vår tids tal kring brottsoffers utsatthet, lidande, rättigheter och behov. Grundläggande för varje genealogiskt projekt är, som jag ser det, ambitionen att lyhört lyssna till och gå i dialog med historiens mångfald av röster. På detta vis kan ett vidare fält av meningsbärande artikulationer kring en viss problematik ringas in och sedan användas som kritisk blick på den egna samtidens begränsande diskurser och synkretsar.

För det andra: I genealogiskt orienterade undersökningar som syftar till att belysa och problematisera villkoren och ramarna för talet och tänkandet om individers utsatthet för våldsrelaterade brott som exempelvis misshandel och rån framstår det som högst väsentligt att beakta hur den *brottsofsatta kroppen* i olika situationer och sammanhang *görs* till en central knutpunkt för diskursproduktion.

Mot bakgrund av dessa teoretiska och metodologiska reflektioner har jag riktat blicken mot talet och tänkandet kring utsatthet för vålds- och tillgreppsbrott under 1970-talet, en tid då människors utsatthet för våldsrelaterade brott kom att uppmärksammas på allt bredare front i det svenska samhället. Som grund för den genealogiska analysen fungerade ett rättsfall som refererats i *Nytt Juridiskt arkiv* (NJA 1977). Fallstudien visade att den rättsliga diskursen var både konfliktfylld och ambivalent, i synnerhet i förhållande till den centrala frågan om huruvida målsäganden, pensionären Bengtsson, hade utsatts för ”våld” i samband med de tre unga männens tillgrepp. I juristernas värdering av Bengtssons utsatthet och lidande var beskrivningar av kroppen normerande. I detta enskilda fall hittas dels explicita referenser till rådande lagstiftning och dels kunskaper och normer rörande kroppen som härrör ur andra mer övergripande sociala, rättsvetenskapliga, medicinska, kriminalpolitiska och etiska tankegångar. Inom detta dynamiska spänningsfält av konkurrerande och överlappande diskurser, vilket även inbegrep inne- och uteslutande kategoriseringar av Bengtssons kropp utifrån föreställningar om *kön, ålder* och *hälsa*, konstruerades bilden av dennes särskilda utsatthet. Identifierad som en ålderstigen man, ensam, skröplig och fysiskt helt underlägsen sina angripare, hade juristerna inga problem med att uppfatta honom som ett brottsoffer. Men för vilket brott? Hade de unga männen kränkt Bengtssons ” *kroppsliga integritet*” på ett sätt som kvalificerade för beteckningen ”våld” i juridisk såväl som i en djupare etisk och existentiell mening, eller rörde det sig om ett angrepp med en helt annan innebörd? Den brottsutsatta kroppens tecken är ofta mångtydiga.

Referenser

Andersson, R. & Nilsson, R. (2009). *Svensk kriminalpolitik*. Stockholm: Liber.

Bergenheim, Å, (2005). *Brottet, offret och förövaren. Vetenskapens och det svenska rättsväsendets syn på sexuella övergrepp mot kvinnor och barn 1850-2000*. Stockholm: Carlsson.

Bergnlöv, E., Lindstedt Cronberg, M. & Österberg, E. (red.), (2002). *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*, Lund: Nordic Academic Press.

Bergnlöv, E. (2009). *Drabbade barn. Åga och barnmisshandel i Sverige från reformationen till nutid*. Lund: Nordic Academic Press.

Burcar, V. (2005). *Gestaltningar av offererfarenheter. Samtal med unga män som utsatts för brott*. (Diss). Lund.

- Butler, J. (2007). *Genustrubbel. Feminism och identitetens subversion*. Göteborg: Daidalos Förlag.
- Butler, J. (2009). *Frames of War. When is Life Grievable?*. London: Verso.
- Christie, N. (1986). "The Ideal Victim", in Fattah, Ezzat A. (red.). *From Crime Policy to Victim Policy: Reorienting the Justice System*. Basingstoke.
- Collstedt, C. (2012). *Våldets väsen. Synen på militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige*. Lund: Sekel Förlag.
- Collstedt, C. (2015). *I begynnelsen var dådet. Talet och tystnaderna om våld mellan män från 1700-tal till tidigt 1900-tal*. Göteborg: Daidalos förlag.
- van Dijk, J. (2009). "Free the Victim: A Critique of the Western Conception of Victimhood". In: *International Review of Victimology*, Vol. 16. No. 1.
- Foucault, M. (2003). *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Foucault, M. (2004). *Sexualitetens historia Bd 1. Viljan att veta*. Göteborg: Daidalos Förlag.
- Foucault, M. (2008). "Nietzsche, genealogin, historien" I Foucault, M. *Diskursernas kamp*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag. Symposion.
- Heber, A., Tiby, E. & Wikman, S. (2012). "Inledning" i Heber, A., Tiby, E. & Wikman, S. (red.). *Viktologisk forskning. Brottsoffer i teori och metod*. Lund: Studentlitteratur
- Heber, A. (2015). "‘You Thought You Were Superman’. Violence, Victimization and Masculinities" In: *The British Journal of Criminology*. Vol. 57. No. 1.
- Jönsson, H. (2012). "Äldre som offer. En övning i analys" i Heber, A., Tiby, E. & Wikman, S. (red.). *Viktologisk forskning. Brottsoffer i teori och metod*. Lund: Studentlitteratur
- Lindstedt Cronberg, M. (2002a). "Från målsägare till brottsoffer. Målsäganderätten i ett historiskt perspektiv" i Bergenlöv, E., Lindstedt Cronberg, M. & Österberg, E. (red.). *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*. Lund: Nordic Academic Press.

Lindstedt Cronberg, M. (2002b). ”Lag, moral och samhällsdiskurs” i Bergenlöv, E., Lindstedt Cronberg, M. & Österberg, E. (red.). *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*. Lund: Nordic Academic Press.

Lindstedt Cronberg, M. (2011). ”Från målsägande till brottsoffer. Milstolpar och kursändringar längs med vägen” i Lernestedt, C. & Tham, H. (red.). *Brottsoffret och kriminalpolitiken*, Stockholm: Norstedts juridik.

Messerschmidt, James W., ”Making Bodies Matter. Adolescent Masculinities, the Body and Varieties of Violence.” In *Theoretical Criminology*, vol. 3. nr 2. 1999.

Nytt Juridiskt Arkiv (NJA). 1977:62.

Sahlin, I. & Åkerström, M. (red.). (2001). *Det motspänstiga offret*. Lund: Studentlitteratur.

Stanko, E. A. and Kathy H. (1999). ”Assault on Men. Masculinity and Male Victimization.” In *British Journal of Criminology*. Vol. 33. No. 3.

Svenske författningssamling. (SFS). 1962:700.

Tham, H. (2011). ”Brottsoffrets uppkomst och utveckling som offentlig fråga i Sverige”, i Lernestedt, C. & Tham, H. (red.), *Brottsoffret och kriminalpolitiken*, Stockholm.

Tham, H. (2018). *Kriminalpolitik. Brotts och straff i Sverige sedan 1965*. Stockholm: Norstedts juridik.

Thyrén, J. C. W. (1912). *Principerna för en strafflagreform. Brottsbegreppets objektiva sida*. Lund: Gleerup.

Thyrén, J. C. W. (1917). *Förberedande utkast till strafflag. Speciella delen. 1. Brotts mot kroppslig okränkbarhet*. Lund: Gleerup.

Österberg, E. (2002). ”Upptäckten av den oskyldiga människan. Brottsoffer som problem” i Bergenlöv, E., Lindstedt Cronberg, M. & Österberg, E. (red.). *Offer för brott. Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*. Lund: Nordic Academic Press.

Ideologiska hä(m)ndelseförlopp

Damer i nöd, kvinnliga hämnare och gotisk viktimologi

Tea Fredriksson

Fasa, fara och fantasi

Den gotiska kriminologin rör sig i gränslandet mellan fakta och fiktion, och studerar bland annat hur samhällens fascination för det som är skrämmande påverkar hur vi förstår och tar till oss fall av brott och straff (Picart & Greek 2007, s.12). I korthet handlar gotisk kriminologi om hur skräcktematik framhärdar i den sociala konstruktionen av det moderna samhället (Picart & Greek 2007, s.13). Synen på det ideala offret och den lika ideala gärningsmannen kan diskuteras inom ramarna för en gotisk viktimologi, eftersom dessa idealtyper kan sägas vara sprungna ur en lång historia av just rädslan för det stora, stygga, okända. För den som inte själv upplevt utsatthet för brott är det lätt att föreställa sig utsatthet utifrån stereotypa bilder av otäcka, okända män på dunkla gator (Tiby 2009, s.152). Gotiska genrekonventioner styr alltså på sätt och vis talet och tystnaderna kring offerskap, och detta påverkar i mångt och mycket vilka subjektpositioner som finns tillgängliga, och för vem, när det kommer till såväl offerskap som rädsla för brott. Det visar sig bland annat i vad unga tjejer respektive medelålders män (inte) förväntas räddas och/eller utsättas för (Tiby 2009, s.157), hur de förväntas reagera, och i hur sådana normer skildras i populärkultur. Synen på il/legitima offerskap begripliggörs populärkulturellt genom tal, tystnader, ord, och bilder, som alla på olika sätt skvallrar om vad som är förväntat, normbrytande eller rent utav komiskt när det kommer till samhällets syn på offerskap (Tiby 2009).

Kulturellt hållna idealtyper ingår i hur vi begripliggör vår vardag. Ett tydligt exempel på en idealtyp som ofta används på det viktimologiska fältet är *det ideala offret* (Christie 1986), som bland annat belyser förväntat normativa genusgöranden i relation till rädsla och utsatthet. Det ideala offret, och hennes motsatsförhållande till sin lika ideala förövare, är en vanlig tankefigur i den viktimologiska forskningens begripliggörande av samhällets syn på offerskap (Christie 1986). Det ideala offret påminner även om en annan, mer uttalat fiktiv figur; *damen i nöd*. Damen i nöd är en populärkulturell figur som, liksom

det ideala offret, med fördel kan tolkas inom en skräcktematisk tradition eftersom det gotiska arvet är tydligt i dessa stereotypa figurer (Wester 2012). Svaghet och oskuld i kombination med ett behov av räddning (där räddaren ofta är en manlig hjälte) präglar både det ideala offret och damen i nöd, och inte sällan sammanfattas de båda som svaga, väna kvinnor som attackerades av stora, onda gärningsmän (Wester 2012, s.7; Christie 1986). En aspekt av samhällets begripliggörande av offerskap är således skildringar av brottsoffer i populärkultur, vilket är vad det här kapitlet kommer handla om. Efter en genomgång av det ideala offrets populärkulturella kopplingar till damen i nöd, manliga hjältar och kvinnliga hämnare följer en semiotisk studie av hur Lisbeth Salander ur Stieg Larssons Millennium-trilogi kan förstås som uttryck för olika ideologier kring och syner på offerskap.

Offrens oskuld och förövarnas förskräcklighet

Christies ideala offer sammanfattas som ”en person eller kategori av individer som – när de drabbas av brott – lättast får fullständig och legitim status som offer” (Christie 1986, s.47). Det handlar alltså inte om verkliga offer, utan om en stereotyp bild av offerskap som samhället för stunden håller som sin mest givna idealbild. Synen på det ideala offret skvallrar även om en underliggande ideologi (Chandler 2017, s.8-9), eftersom det är en idealtyp tätt förknippad med heteronormativ femininitet. Det hela blir en svartvit framställning där det stereotypa offret ställs i stark kontrast mot den lika stereotypa förövaren, och inte sällan även mot en stereotyp, patriarkal, räddare (Henry 2014; Wester 2012).

Det är viktigt för idealtyper att de hålls isär med hjälp av tydliga gränser, eftersom deras skillnad ger dem mening vilket i sin tur gör dem analytiskt användbara (Chandler 2017). Ett idealt offer måste därmed per definition vara den ideala gärningspersonens motsats (Christie 1986, s.54); den ena kategorin både skapar och förutsätter den andra – ideala offer kräver helt enkelt förskräckliga förövare. Idealtyperna utesluter varandra, vilket inte minst visar sig i hur könsbundna dessa stereotyper är. Vikten av skarpa gränser mellan de kvinnliga offrens oskuld och de manliga förövarnas förskräcklighet är extra tydlig i Christies redogörelse för hur offerstatus varierar beroende på hur nära feminina ideal offret befinner sig när det kommer till våldtäktsfall:

”Det idealiska offret är här den unga oskulden på väg hem från besök hos sjuka släktingar då hon blir allvarligt slagen eller hotad innan hon ger upp. Härifrån är det ljusårs avstånd till den erfarna kvinnan på väg hem från en restaurang, för att inte tala om den prostituerade som försöker larma polisen när hon våldtagits.”

Christie 1986, s.48

Offerskap är här tätt bundet till stereotypa, patriarkala bilder av normativ femininitet. Oskulden framstår som en typisk dam i nöd, och ju längre ifrån denna traditionellt passiva femininitet kvinnorna i exemplet kommer, desto sämre passar de in i den ideala offerbilden. Samtidigt blir förövaren mindre förskräcklig i takt med att offret blir mindre skyddsvärt. Christie påpekar hur det är i allas intresse att skydda (respektabla) kvinnor från ”främmande inkräktare” och ”monster som lurar på gatorna eller i parkerna” (Christie 1986, s.49); vilket vittnar om en inneboende gotik i synen på det ideala offret. Han poängterar också något av det problematiska i att bilden av det ideala offret är tätt förknippad med en heteronormativ syn på femininitet, eftersom kvinnor ”tvingas acceptera fortsatt underordning” och behov av räddning för att kunna dra någon nytta av de sympatier offerrollen medför (Christie 1986, s.57). Offret måste behöva beskydd, och hon får inte ”bli ett hot mot andra viktiga intressen”; såsom patriarkala makthierarkier (Christie 1986, s.51). Det ideala offret får inte visa för mycket egen styrka; våldtäktsöverlevaren blir således också en sorts motsats till våldtäktsoffret. Likt populärkulturens dam i nöd är detta ideal alltså tätt förknippat med en heteronormativ, förenklad syn på femininitet som underordnat och i behov av (maskulint) beskydd. Det ideala offret befinner sig således på samma abstraktionsnivå som andra narrativa idealtyper såsom skurken och hjälten (Christie 1986). Christies begreppsram begripliggör modern tids underliggande antaganden kring offer, hjältar och förövare på ett sätt som i mångt och mycket påminner om *Rödluvan och Vargen*. Idealtyper och gängse föreställningar förvrängs däremot om Rödluvan räddar sig själv eller ger igen med samma mynt. Vad som framstår som tydliga gränser mellan offer, hjälte och förövare luckras således lätt upp.

Damer i nöd och hämnande kvinnor

Det ideala offret fungerar som ett tacksamt analytiskt verktyg i genusteoretiska studier av offerskapskildringar, men begreppets populärkulturella kopplingar blir sällan belysta. I populärkulturen kan vi hitta det ideala offret som damen i nöd, men vi finner även motstånd mot den sortens kvinnoporträtt. Kramer har poängterat att konst, kultur och litteratur visar hur mäns sexuella våld mot kvinnor är vad som händer när patriarkala normer ställs på sin yttersta spets, snarare än att vara en avvikelse från dem (1997, s.28-9). Som en del av den feministiska rörelsens motstånd mot just dessa normer uppstod *Rape-revenge* (Clover 1992, s.16). Precis som med damen i nöd finns motståndet ursprungligen framför allt inom skräckgenren, även om rape-revenge nu ofta betraktas som både en egen genre och som ett narrativt tema som kan ingå i andra genrer (Henry 2014). Inom rape-revenge vrider narrativ ofta på dominerande kulturella föreställningar om kvinnor som passiva offer för våld, och målar istället upp bilder av kvinnor som slår tillbaka, överlever och övervinner (Åström, Gregersdotter & Horeck 2012;

Henry 2014). Den hämnande kvinnan utsätts generellt för sexuellt våld av en eller flera män tidigt i berättelsen, varefter vi följer hennes resa i jakt på upprättelse. Till skillnad från damen i nöd så är den kvinnliga hämnarens upprättelse gentemot, snarare än med hjälp av, patriarkala makter. För genrens hämnande kvinnor är patriarkala makter alltså snarare det som undflys än det som undsätter. Det är kvinnorna själva, istället för den manliga hjälten, som är drivande i frågan om den egna upprättelsen (Clover 1992, s.16). Det är inte heller ovanligt att narrativ på temat rape-revenge iscensätter kritik av heteronormativiteten som tillskrivs damen i nöd, med hjälp av homosexualitets- eller queertematik som används som ett varmt och kärleksfullt inslag i en i övrigt kall, mansdominerad miljö (Franco 2004; Henry 2014).

Rape-revenge tar avstamp i en bekant stereotyp, damen i nöd, för att påvisa en annan ideologisk ståndpunkt där manligt beskydd är onödigt och rent utav oönskat. Utan medvetenhet om den ideologi som genomsyrar bilden av kvinnlig utsatthet som förknippad med passivitet och (manligt) beskydd skulle stora delar av rape-revenge tematiken, där vi antas lida och jubla med de hämnande kvinnorna när de på egen hand kräver vedergällning i revolt mot en patriarkal ideologi, rimligtvis gå förlorad. Sammanfattningsvis är rape-revenge ett explicit ideologiskt tema med feministiska rötter. Temats ideologi synliggörs i hur berättelserna – och den filmiska framställningen av dem – tenderar att utvecklas på sätt som antar att tittare sympatiserar med kvinnorna; lider med dem i deras utsatthet, och finner deras hämndaktioner tillfredsställande (Henry 2014; Horeck 2013; Kress 1996). Rape-revenge har dock kritiserats för att reproducera de negativa stereotyper som temat ämnar kritisera, speciellt i och med den ofta grafiska porträtteringen av våldtäkt (Henry 2014; Horeck 2013). Det är en svår balansgång att representera och belysa stereotyper i kritiska syften utan att samtidigt riskera att reproducera dem. Kritik av det här slaget har bemöts genom att poängtera hur temats framställningar av våldtäkt och hämnd öppnar upp för ett djupare ifrågasättande av gränsdragningen mellan idealtyper som offer och förövare, eller passivitet och aktörskap, och samhällets syn på sådana kategoriseringar (Horeck 2013, s.161).

Filmstudier har påpekat att kvinnor på vita duken blivit allt mer våldsbenägna i sin jakt på hämnd och upprättelse sedan genrens uppkomst (Franco 2004). Rape-revenge förflyttar därigenom gränserna för feminina uttryck. Skildringar av feminint offerskap närmar sig därmed vad som anses som maskulina göranden – som att ta vedergällningsfrågan i egna händer (Clover 1992), vilket erbjuder ett brott mot den traditionellt feminina offerroll som förkroppsligats i popkulturens damer i nöd. Damen i nöd kan läsas metaforiskt; som ett förkroppsligande av kollektiva orosmoment kring exempelvis genusgörande och nationalitet. Att göra våld på damen i nöd blir således att göra våld på

moderlandet, heteronormativa värderingar eller samhällelig gemenskap (Wester 2012, s.7). Den hämnande kvinnan kan förstås också läsas metaforiskt, och studier har påpekat att kvinnors hämnd på sina våldtäktsmän kan läsas som symboliska maktkamper mellan de platser eller grupper som representeras av kvinnorna och männen i narrativet (Henry 2014). Exempelvis iscensätts ideologiska krockar genom att kontrastera idealtyper som *storstadens progressiva livsstil* mot *landsbygdens bakåtsträvande mansgriseri*, där den civiliserade stadens värderingar förkroppsligas av kvinnan som till slut står som segrare över den bakåtsträvande landsbygden, vilken förkroppsligas av hennes våldtäktsmän (Henry 2014, s.16). Detta ligger även i linje med att rape-revenge ofta karaktäriserar män som motbjudande med ett gotiskt bildspråk som använder stereotypa uppfattningar om klass, ålder, eller etnicitet (Henry 2014, s.15) – vilket påminner om framställningar av den ideala gärningsmannen (Christie 1986). Även här syns alltså kopplingar mellan en gotisk idétradition och det viktimologiska fältet.

Lisbeth Salander som hämnare i nöd

Lisbeth Salander, ur Stieg Larssons Millennium-trilogi och böckernas efterföljande filmatiseringar, är att betrakta som bland vår tids mest uppmärksammade fiktiva våldtäkts[infoga -offer eller -överlevare efter eget huvud] (Horeck 2013). Medan Lisbeths karaktär hyllats som komplex så är hennes våldtäktsman minst lika simpel som hon är mångbottnad, vilket rimmar väl med de stereotypa, motbjudande mansporträtt som präglar rape-revenge (Henry 2014).

Lisbeth har återskapats i många former, vilket medför att det finns en *intermedialitet* i hennes karaktärisering som är intressant ur ett viktimologiskt perspektiv. Intermedialitet syftar på hur en skildring bär med sig spår av andra skildringar (Elleström 2010, s.31) – i Lisbeths fall hur den svenska filmatiseringen bär med sig böckerna, och hur Hollywoodfilmen förhåller sig till såväl böckerna som sina svenska föregångare (Wolf 1999; Elleström 2010). Ur ett viktimologiskt perspektiv blir det således intressant att observera vad som händer med framställningen av Lisbeth som offer eller överlevare i olika mediala format producerade i olika kontexter (se Wolf 1999, s.35-6).

Studier har påpekat hur Lisbeths karaktärisering i mångt och mycket drivs av hennes utsatthet för våld i hemmet som liten följt av sexuellt våld som vuxen; alltså av offerskapsbilder (Henry 2013, s.178). Det sexuella våld Lisbeth utsätts för skildras med olika fokus i böckerna respektive den svenska filmatiseringen. Från böckernas fokus på utnyttjande och förövarens brottslighet flyttar filmen sitt fokus till (Lisbeths såväl som tittarens) utsatthet och äckelkänslor i relation till förövaren (Henry 2013, s.179). Vidare påpekar

studier hur Lisbeths karaktär kan ses som ett uttryck för en post-feministisk, individualiserad ideologi där det är utsattas eget ansvar att ta itu med sin utsatthet, vilket exemplifieras genom Lisbeths hämndaktioner (Henry 2013, s.183; Horeck 2013). Det är dock inte den enda tolkningen som gjorts, så Lisbeth kan betraktas som ett exempel på vad som händer när en idealbild eller stereotyp krockar med en annan (Åström, Gregersdotter & Horeck 2013, s.5). Det finns en motsättning i hur Lisbeth som intermedialt fenomen iscensätter både damen i nöd och den kvinnliga hämnaren, som vittnar om olika, ibland kolliderande ideologier. Lisbeth kan tolkas som en metafor för feministiskt motstånd mot en patriarkal ideologi (Lodge 1977; Jakobson 1974), vilket är ett grundläggande tema inom rape-revenge. Hon kan även läsas som en individualistisk protest mot en fallerande välfärdsstat (Henry 2013; Wester 2012). Samtidigt kan hon i och med sin trassliga historia och sitt okonventionella utseende läsas som ett exempel på stereotypa kvinnoporträtt där femininitet framställs som ett fascinerande pussel för män att lösa, eller något trasigt för dem att rädda och laga (Åström, Gregersdotter & Horeck 2013, s.6).

En semiotisk blick

Lisbeth Salander som en konstruktion av offer- och överlevareskap är att betrakta som ett intermedialt fenomen. Vad samhället kommunicerar genom konstruktionen och diskussionen av Lisbeth kan även med fördel förstås med hjälp av den *paratext* som omger böckerna och filmatiseringarna. Paratext syftar på text som ramar in den huvudsakliga texten och informerar vår läsning av den; saker som baksidor på böcker, filmtrailers, filmaffischer, och filmernas titelsekvenser (Genette 1990). När det gäller just Lisbeth så skulle även den klädkollektion H&M lanserade baserad på hennes stil kunna anses som både paratext och en intermedial aspekt av Lisbeth som popkulturellt fenomen. Alla dessa uttrycksformer bidrar till den övergripande bilden av Lisbeth, och de ideologier som hon kan tänkas förkroppsliga eller kritisera. Tanken bakom den semiotiska analysen är att synliggöra vilka ideologier som lurar i olika framställningar; till exempel av offer respektive överlevare. En sådan analys kan belysa vilka stereotyper som reproduceras genom representation, vems perspektiv som premieras, hur metaforer signalerar underliggande ideologier, och hur kritik mot en stereotyp kan skapa en annan (Chandler 2017).

Hur vi benämner fenomen säger något om hur vi (åter)skapar och förstår dem inför både varandra och oss själva – ett halvtomt glas har inte samma betydelse som ett halvfullt glas. Det är inte fråga om objektiv volym i en behållare, utan glaset används istället metaforiskt för att belysa huruvida vår inställning till något är positiv eller negativ. Betydelser och beskrivningar kan

alltså vara väsensskilda, oavsett materiella likheter (Chandler 2017, s.149). Poängen är således att ordval visar på olika inneboende värderingar och underliggande ideologier. På samma sätt är ett våldtäkts*offer* inte detsamma som en våldtäkts*överlevare*. Ordvalet skvallrar om ideologiska, och mer eller mindre normkritiska, ställningstaganden, inte minst när det kommer till synen på den utsatta personens makt, behov och förmåga. Målände, metaforisk retorik är en avgörande del av hur vi skapar vår verklighet. Metaforiska inslag är vanliga i närapå alla språkliga och bildliga sammanhang (Chandler 2017, s.149). Att sätta ord på ett fenomen gör således något för hur det sedan kan kommuniceras och förstås. Att *sätta ord på* saker är i sig ett metaforiskt uttalande, som implicerar att vår förståelse av vår omgivning är avhängig de etiketter vi väljer att fästa vid vad vi diskuterar (Chandler 2017, s.150). Chandler pratar om hur *putting things into words* metaforiskt uttrycker språk som en behållare i vilken saker kan placeras, vilket skiljer sig något från svenskans metaforiska uttryck som snarare ger en bild av språk som en sorts etikett att fästa på saker och ting för att ge dem betydelse. Båda dessa uttryck påvisar dock hur metaforer och andra symboliska eller värderande uttalanden fungerar kategoriserande och meningsskapande. Eftersom våra benämningar, framställningar och definitioner skapar betydelser kan studier av exempelvis stereotyper och hur dessa i sin tur kan fungera som metaforer belysa hur maktpositioner endera normaliseras eller kritiserar (Chandler 2017; Jakobson 1974).

En semiotisk analys kan synliggöra vad som tas för givet eller ifrågasätts i skildringar av brottsutsatthet som offer- och överlevarskap genom olika språkliga, såväl som bildliga, konstruktioner. I studien av Lisbeth Salander som ett intermedialt fenomen, alltså en figur som uttrycks i flera olika mediala former som bär spår av varandra, kommer fokus för det här kapitlet att ligga på den populärkulturella motsvarigheten till viktimologins ideala offer – gotikens dam i nöd. Damen i nöd förhålls i sin tur till den moderna skräcktematikens kvinnliga hämnare, som kontrasterar och kritiserar såväl damen i nöd som den manliga hjälten som ska komma till hennes undsättning.

Lisbeth Salander som intermedialt fenomen

Intermedialiteten hos Lisbeth Salander som popkulturellt fenomen är ett spännande exempel på hur en karaktär kan röra sig mellan (och kombinera) damen i nöd och den kvinnliga hämnaren (Wolf 1999; Elleström 2010). Centralt för Lisbeths karaktärsutveckling i alla framställningar av hennes berättelse är de sexuella övergrepp hon utsätts för, och den hämnd hon sedan orkestrerar. Hennes hämnd är i allra högsta grad symbolisk, eftersom hon utsätter sin våldtäktsman för samma saker som han gjort mot henne på flera sätt. Hon överrumplar honom, och binder sedan fast och våldtar honom med

tillhyggen – precis som han gjorde mot henne. Hon lämnar honom sedan ensam i rummet, medan han tvingas uppleva den våldtäkt han utsatt henne för genom att se den inspelad. Eftersom rape-revenge förutsätter att vi sympatiserar med Lisbeth blir det här symboliska våldet något av en kris för tittaren, eftersom samma våldshandling först ses som moraliskt förkastlig och sedan framställs som del av hennes upprättelse (Horeck 2013; Henry 2013; Henry 2014).

Våldet Lisbeth utsätts för, och hennes hantering av det, fungerar även som en metafor för ett fallerande folkhem där individen själv ansvarar för att uppnå upprättelse både i och gentemot staten (se även Horeck 2013; Henry 2014). Lisbeths utsatthet som metafor för ett fallerande folkhem syns inte bara i hur hon själv söker upprättelse genom vedergällning, utan kanske framför allt i hur hennes gärningsman även är hennes förmyndare. Det sexuella våld han utsätter henne för blir därmed tydligt knutet till statlig makt och maktmissbruk. Hennes berättelse fungerar således som en kommentar på frihet, förtryck och statligt svek och kan därför läsas som en individuell seger mot både en enskild mans misogyni och mot en patriarkal, korrupt välfärdsstat (se Henry 2013). Bilden av staten som svikande kompliceras dock av att Lisbeth senare får upprättelse i rättssalen trots sin ovilja att delta i rättsprocessen, med hjälp av nyss nämnda inspelning av den våldtäkt hon utsatts för. Detta ligger mer i linje med en bild av Lisbeth som en dam i nöd, eftersom staten kliver in som något av en manlig hjälte trots att Lisbeths på många sätt motsätter sig räddning.

Intermedialitet, ideologiska krockar och paratext

Den svenska filmatiseringen av Millennium-trilogin ledde till en amerikansk filmatisering, som i sin tur inspirerade en klädkollektion. Lisbeth har alltså tolkats i många former, som alla medfört olika grader av allt från feministiska hyllningar till heteronormativ sexualisering och kritik därav. Lanseringen av Hollywoods tolkning, filmen *The Girl With The Dragon Tattoo*, inspirerade en klädkollektion hos H&M. Kollektionen kritiserades för att kommersialisera ett visuellt uttryck som är tätt förknippat med våldtäktsöverlevare (Åström, Gregersdotter & Horeck 2012, s.6). Lisbeths klädstil signalerar i mångt och mycket en vilja att bli lämnad ifred; hennes garderob är mörk och vass, hennes smink är skarpt och punkigt – hennes visuella uttryck är medvetet distanserat från vad som anses sexuellt attraktivt för kvinnor att bära enligt en heteronormativ logik (se Lodge 1977). I och med H&Ms kollektion, som i mångt och mycket objektifierade och feminiserade Lisbeths visuella uttryck, uppstod en krock mellan kommersiell sexualisering och en klädkod som uttryckligen syftar till att signalera mot- och avstånd i relation till mäns åtrå (se Chandler 2017; Eco 1978). Således ledde klädkollektionen till en krock

mellan en feministisk ideologi och en patriarkal, kapitalistisk ideologi där sexualisering och estetisering av kvinnliga trauman säljer.

Samma ideologiska krock kan även sägas ha uppstått på Hollywoodfilmatiseringens affischer, som satt upp i flera olika offentliga rum inför filmens lansering. På affischen i fråga står Lisbeth barbröstad och omfamnas bakifrån av en av filmens manliga karaktärer. Affischen positionerar Lisbeth som naken – såväl bokstavligt som bildligt talat (se Kress 1996) – och gör henne därmed till mer av en dam i nöd än en kvinnlig hämnare. De attribut Lisbeth använder för att signalera mot- och avstånd mot en heteronormativ, patriarkal ideologi – hennes klädstil – har här plockats bort och istället ersatts med en manlig hjältes arm. Härmed blir bilden av den manliga beskyddaren, eller hjälten, omotiverat central. Sett utifrån karaktärernas agerande i berättelsen blir det extra omotiverat, eftersom rollerna där är ombytta – det är Lisbeth som räddar den manliga huvudkaraktären från en annars säker död. Den patriarkala ideologin på affischen kopplas även här samman med en kapitalistisk ideologi där nakna kvinnokroppar, och anspelningar på sex, säljer (Åström, Gregersdotter & Horeck 2012, s.6). Eftersom filmaffischer kan sägas fungera paratextuellt, alltså som text som omger och informerar själva huvudakten, informerar det här även vilka uppfattningar om karaktärerna vi sedan lär närma oss filmen med (Genette 1990). Marknadsföringen har därmed positionerat Lisbeth som mer av en dam i nöd i Hollywoodfilmen än i sina föregångare innan tittaren ens hunnit närma sig själva filmen.

Hollywoodfilmens titel är ytterligare ett exempel på paratext som blir mer meningsfull om vi känner till Millennium-trilogin på ett intermedialt plan. Hollywoodfilmen avviker nämligen på avgörande sätt från originalets titel, *Män som batar kvinnor*. Där boken och den svenska filmatiseringen fokuserar på berättelsens övergripande tema, som är uttalat ideologiskt, fokuserar Hollywoodfilmen istället på Lisbeth som kropp, både i affiseringen och i titelvalet. Medan titeln *The Girl with the Dragon Tattoo* kan tänkas symbolisera ett ökat fokus på Lisbeth så reducerar titeln henne samtidigt till en tatuerad, ungdomlig kropp snarare än framställer henne som en komplex personlighet. Att fokusera på Lisbeth som *en tatuerad flicka* frångår även den ideologiska tematik som driver både narrativet i sin helhet och hennes motivation; motstånd mot den patriarkala ideologin som underbygger just mäns hat mot kvinnor. Sammantaget gör dessa olikheter att Lisbeth befinner sig i något av en gråzon, där delar av både damen i nöd och den kvinnliga hämnaren återfinns i hennes intermediala porträttering.

Inledande filmsekvenser som paratext

Utöver klädkollektioner, filmatiseringar och filmaffischer så fungerar även filmatiseringarnas titelsekvenser som intressanta exempel på paratext. Titelsekvenser slår an en ton med hjälp av genrespecifika ljud, ljus och klipp. Komedier inleds exempelvis inte med samma typ av filmsekvenser som skräckfilmer. Vad som premieras i titelsekvensen säger därför något om vad som komma skall.

Titelsekvensen som inleder den svenska filmatiseringen av Millennium-trilogin består av delvis animerade målningar. Målningarna är generellt mörka och kalla i tonen, och visar delar av narrativets tematik i koncentrerad form. En tematik centrerad runt rape-revenge signaleras redan här, genom vilka delar av målningarna som animeras och hur deras ljud smälts samman med det annars instrumentala ljudspåret. Lisbeth visas till synes nedtvingad i en stol framför en man med nerdragna byxor. Lisbeth ser vid första anblick fastbunden ut, men har en elpistol bakom ryggen. Här anspelas det alltså både på hennes utsatthet och på hennes hämnd. Elpistolen visas sedan i närbild medan den elektriska laddningen gnistrar, samtidigt som ljudet av uppladdningen bakas in i sekvensens ljudspår. Bilden kompletteras här av ljudet, och kombinationen slår fast elpistolens betydelse som symbolisk för Lisbeths upprättelse och aktörskap (se Chandler 2017). Genom att sammanfatta berättelsen och fokusera på vissa symboler signaleras ett genretypiskt hä(m)ndelseförlopp – från våldtäkt till hämnd.

Där den svenska serien använder målningar av vad som komma skall har Hollywoodfilmen istället en svartvit kavalkad av närbilder på objekt och kroppsdelar. Snarare än att sammanfatta berättelsen används istället symboler som kan sägas sammanfatta Lisbeths karaktär. Titelsekvensen representerar handlingen i allmänhet och Lisbeth i synnerhet genom en serie starka symboler, vilket är tacksamt för en inblick i vilka karaktärsdrag som ansetts mest betydelsefulla för hennes porträttering. Hennes utsatthet såväl som hennes motstånd signaleras här metaforiskt. Bilden av Lisbeth som någon som övervinner svåra motgångar målas exempelvis upp med hjälp av att intermedialt baka in en klassisk myt i titelsekvensen. En flygande, brinnande fågel påminner om Fenix som triumferande reser sig ur askan. Titelsekvensen visar härigenom vad för typ av berättelse som väntar genom att visa oss en annan, redan bekant berättelse. Dessutom signaleras redan här att eld är ett återkommande tema i Lisbeths hämndaktioner gentemot män. Elden är det enda undantaget från den svartvita estetiken i Hollywoodfilmens titelsekvens, och den starka kontrasten mellan färgerna och den annars mörka tonen understryker hur våldsam återuppståndelse och okuvligt motstånd är centrala delar i Lisbeths historia.

Lisbeths motstånd visas även genom alternerande klipp mellan två olika skeenden. Samtidigt som manshänder täcker över Lisbeths ansikte visas hon även täckt av klätterväxter. Det klipps även till en blomma på väg att slå ut, mitt i alla annars kaotiska bilder. Att klippa mellan både övergrepp och motstånd på det här sättet kan sägas symbolisera hur Lisbeth blommar ut trots sin utsatthet. En blomsterentusiast som Eva Tiby skulle säkert lägga märke till hur ett porträtt av Lisbeth med blommande klematis till ögon flimrar förbi. Utöver processen där blomman-qua-Lisbeth slår ut trots ogynnsamma förhållanden så signalerar även typen av blomma något om Lisbeths karaktär och berättelse. Klematis anses nämligen symbolisera kreativitet, list och skicklighet på grund av dess förmåga att växa trots nästan vilka hinder som helst – egenskaper som kan sägas sammanfatta Lisbeth. Med hjälp av viktorsk växtsymbolik har titelsekvensen således beskrivit centrala delar av Lisbeths karaktär och dess utveckling i en enda bild.

Mot en gotisk viktologi

Avståndstagande från en ideologi medför förespråkandet av en annan (Chandler 2017), och motståndet mot damen i nöd har skapat andra konventioner som blivit typiska för rape-revenge (Henry 2014). Lisbeth befinner sig i något av en gråzon, då hon ofta står i opposition till det ideala offret-qua-damen i nöd samtidigt som hon också framställs som trasig och i behov av manliga hjältars beskydd.

Som många andra kvinnliga hämnare framställs Lisbeth som både besvärad och besvärande – som ett offer för och ett hot mot patriarkal ordning (Henry 2014; Christie 1986). Lisbeth porträtteras dock även på sätt som reproducerar den patriarkala ordning som kritiseras. Hennes motstånd och självständighet kan ses som att hennes porträttering, under den feministiska ytan, förespråkar ett maskulint ideal där det är värdigare att slå tillbaka än att be om hjälp. Eftersom vi antas sympatisera med Lisbeth gör hennes protest mot offerrollen att svaghet och behov av stöd blir negativa egenskaper. Protesten mot offerrollen reproducerar alltså negativa uppfattningar om offer som svaga, och svaghet som dåligt. Det finns således ingen styrka i att våga vara svag, och våldtäktsoffret positioneras som negativt kodad motpol till våldtäktsöverlevaren. Att vara ett offer för mäns våld framställs som mer skrämmande än våldet i sig, eftersom samma våldshandlingar istället hyllas när de utförs av Lisbeth.

Med ett semiotiskt angreppssätt kan underliggande ideologier synliggöras, och semiotiska studier av hur populärkultur skildrar utsatthet, motstånd och rädsla kan fungera som komplement till studier av vad vi är rädda för, samt utifrån vilken subjektsposition (Tiby 2009). Tillsammans bidrar sådana studier

till en helhetsbild av hur samhället normerar rädsla (Picart & Greek 2007). En gotisk viktimologi som inkorporerar teoretiska begrepp från film- och litteraturvetenskaperna kan här både bredda och fördjupa hur samhället konstruerar såväl som problematiserar offerskap, utsatthet och rädslor.

Referenser

- Chandler, D. (2002): *Semiotics: The Basics*. Routledge: London & New York
- Christie, N. (1986/2001): "Det idealiska offret" i: Åkerström, M & Sahlin, I (red.): *Det motspänstiga offret*. Lund: Studentlitteratur
- Clover, C. (1992): "Getting Even," *Sight and Sound* 2.1 16–18. ——. *Men, Women and Chainsaws. Gender in the Modern Horror Film*. London: British Film Institute
- Elleström, L. (2010): *Media borders, multimodality and intermediality*, Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Eco, U (1978): "Reports from the Global Village"
- Franco, J. (2010): "Gender, Genre and Female Pleasure in the Contemporary Revenge Narrative: Baise moi and What It Feels Like For A Girl". In: *Quarterly Review of Film and Video* 21:1. Routledge.
- Genette, G. (1990) "Den allvarsamma parodin", övers. Johan Öberg, i: *Ord & Bild*, nr. 3, ss. 19-36.
- Henry, C. (2014): *Revisionist rape-revenge: redefining a film genre*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Henry, C. (2012): "The Girl with the Dragon Tattoo: Rape, revenge and Victimhood in cinematic translation" i: Åström, B., Gregersdotter, K. & Horeck, T. (red.). *Rape in Stieg Larsson's millennium trilogy and beyond: contemporary Scandinavian and Anglophone crime fiction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Horeck, T. (2012): "Rape and Replay in Stieg Larsson, Liza Marklund, and Val McDermid: On Affect, Ethics, and Feeling Bad" i: Åström, B., Gregersdotter, K. & Horeck, T. (red.). *Rape in Stieg Larsson's millennium trilogy and beyond: contemporary Scandinavian and Anglophone crime fiction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan

- Hodge, R. & Kress, G. (1988): *Social Semiotics*. Polity: Cambridge
- Jakobson, R. (1974): "De metaforiska och metonymiska polerna", i: *Poetik och lingvistik. Litteraturvetenskapliga bidrag valda av Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg*. Pan/Norstedts: Stockholm
- Kramer, L. (1997): *After the lovedeath: sexual violence and the making of culture*. Berkeley: University of California Press
- Kress, G. (1996): "The meaning of composition". I Kress, G. & Van Leeuwen, T. (red): *Reading images: the grammar of visual design*. London: Routledge.
- Lodge, D. (1977): *The modes of modern writing: metaphor, metonymy, and the typology of modern literature*, Edward Arnold, London
- Tiby, E. (2009): "Stranger-Danger or Fear of the Near? Accounts on Fear of Sexual Abuse" in: *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 10:2, 144-160
- Wester, M. (2012): *African American Gothic*. New York: Palgrave Macmillan.
- Wolf, W. (1999): *The Musicalization of Fiction. A Study in the Theory and History of Intermediality* Rodopi: Amsterdam & Atlanta GA
- Åström, B., Gregersdotter, K. & Horeck, T. (2012): *Rape in Stieg Larsson's millennium trilogy and beyond: contemporary Scandinavian and Anglophone crime fiction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan

Vad står på spel när rättsväsendet gör fel?

Några perspektiv på offerskapande inom forskningsfältet
”the victimology of wrongful convictions”

Sara Hellqvist

Eva-rösten

När jag bestämde titeln till det här kapitlet hörde jag Evas röst i bakhuvudet. Det är i och för sig inget ovanligt. Rösten har funnits med mig ända sedan hon handledde mitt C-uppsatsskrivande för en massa år sedan och den blir särskilt framträdande när jag dundrar på åt en viss riktning och tycker mig skriva självklarheter. Eva synade såklart direkt dessa ”självklarheter”. Alltid med en stor portion nyfikenhet och en vilja att vrida, vända och gräva djupare så fort tillfälle gavs. Och dessa tillfällen kom ofta... Både när jag skrev uppsats, och senare som forskarstudent när jag hade Eva som handledare under den första tiden, tyckte jag ibland att det var jobbigt. Utmanande. Men jätteviktigt. Allt blev ju alltid så mycket bättre, både texterna och tankarna. För mig är det just dessa fyra ord som sammanfattar hur Eva fortsätter att inspirera mig: *nyfikenheten*, *vridandet*, *vändandet*, *grävandet*. För att det alltid går, och för att det är vad forskning handlar om.

Så vad sa Eva-rösten om kapitel titeln? Den är något otydlig, och även i vissa fall oriktig. Det är ju själva domstolsdömandet jag först och främst skriver om, inte alla möjliga felageranden som sker inom rättsväsendet. Samtidigt som allt hänger samman i rättskedjan (eller, i sammanhanget, felkedjan)... Slutligen, säger rösten, bara för att en person blivit frikänd efter en resningsprocess betyder det inte nödvändigtvis att den ursprungliga domen är felaktig eftersom det också kan handla om att information uppkommit i efterhand som påverkar bevisläget. Jag valde ändå att behålla titeln och motiverar det med att *nyfikenheten* först fick ensamt spelrum: nyfikenheten som ofta kan spåras i hur en fråga ställs i inledningsskedet innan den disseskeras -tillsammans med en strävan att också vilja väcka nyfikenhet hos potentiella läsare. Men i resten av texten lovar jag att *vrida*, *vända* och *gräva* så fort tillfälle ges.

Felaktiga domar och offerskapande

"Han har fallit offer för ett rättshaveri". Rubriken har klistrats på en mängd medialt uppmärksammade rättsfall över hela världen, vilka har handlat om våldsbrottsdömda personer som blivit frikända efter att ha suttit flera år i fängelse. Ett av de mest kända fallen i svensk kriminalhistoria går inte särskilt lång tillbaka. I juni 2017 blev en morddömd man frikänd efter 12 år i fängelse (Högsta Domstolen, målnummer Ö 5257-15). Förutom i nyhetsrapporteringar förekommer felaktigt dömd-temat i en mängd böcker, filmer och tv-serier för en publik som chockas över rättsväsendets brister så till den grad att händelserna kallas rättshaverier, rättsskandaler och justitiemord. Att betrakta personer som har blivit felaktigt dömda som offer kan te sig självklart; det är svårt att tänka sig en mer orättvis situation än när en oskyldig medborgare har blivit berövad sin frihet av staten. I vissa länder till och med avrättade. Men vilka betydelser som ska läggas i orden "felaktigt dömd", "oskyldig" och "offer" är inom forskningsfältet omtvistat och långt ifrån glasklart. Vad är den felaktigt dömda ett offer för? Och är alla felaktigt dömda offer? Dessutom är det vanligt att fler offer lyfts fram när felaktiga domar har skett och det är inte bara den dömda personen som beskrivs vara drabbad. Vilka är dessa andra offer?

Vad som alltså står på spel när någon döms felaktigt – vilka problembeskrivningar felaktiga domar bottnar i – har sällan problematiserats i någon högre grad trots att forskningsfältet genomströmmas av beskrivningar av skuld och oskuld och således av brottslighet, offer- och gärningsmannaskap. Efter min genomläsning av några av de mest citerade och tongivande artiklarna³⁰ märkte jag att offerskaps-begreppet används på olika sätt, vilket jag menar avspeglar skilda synsätt på brottslighet. I det här kapitlet problematiserar jag de beskrivningarna som, direkt eller implicit, har gjorts av offerskap i felaktigt dömda-litteraturen och föreslår att dessa beskrivningar kan placeras på en skala som löper mellan en brottskontrolldiskurs och en social rättvisediskurs.

I texten har jag valt att använda mig av begreppet "felaktigt dömd" istället för "oskyldigt dömd". I den engelska forskningslitteraturen förekommer främst "wrongly/wrongfully convicted" och "wrongful conviction" och för enkelhetens skull använder jag mig av den svenska översättningen. Begreppet är dessutom mer inkluderande än det mer snäva "oskyldigt dömd", vilket tillåter ett större utrymme för problematisering av betydelsen av oskuld/skuld

³⁰ Litteratursökningen genomfördes i sökmotorn EBSCOhost och på Google Scholar genom sökordet "wrongful convictions" i kombination med orden "innocence", "victimology" och "victimhood". Artiklar som publicerats i kriminologiska tidskrifter samt tidskrifter som ofta skriver om felaktiga domar utifrån fler perspektiv än det strikt juridiska inkluderades i genomgången.

och offerskap som ju är poängen med kapitlet. Som jag resonerat lite kring i de inledande raderna så har forskningen om felaktigt dömda beskrivits som en definitionsmissig röra (Naughton 2013). Samtidigt är det just denna rörlighet som är intressant och till viss del utgör stoffet i det här kapitlet, där jag menar att svårigheterna med och skillnaderna i begreppsanvändningen beror på att forskarna har olika perspektiv på brottslighet och som i sin tur härrör från olika vetenskapsteoretiska positioneringar. Det är en del av denna definitionsröra som jag försöker bena ut i texten. Jag föreslår alltså att det går att hitta två dominanta diskurser inom felaktigt dömda-litteraturen: brottskontroll- respektive social rättvisediskursen. Dessa två diskurser är beskrivningar av ytterligheter och flera artiklar befinner sig snarare på en glidande skala mellan dem, men jag tror att de kan vara hjälpsamma koncept att hänga upp offerskapsskildringarna på.

Artiklarna som har inkluderats i genomgången är amerikanska och brittiska eftersom det är i dessa länder mest forskning bedrivits. Det kommer särskilt märkas när jag stundtals målar med breda penseldrag och sätter in ”the victimology of wrongful convictions” i sin kontext. Mitt syfte är dock att försöka lyfta resonemang som kan vara relevanta att fundera kring även bortom specifika rättsordningar och avslutningsvis diskuterar jag kort varför de felaktigt dömda *inte* har ”viktimologiserats” i samma utsträckning i andra länder trots att felaktiga domar förekommer överallt.

Felen i de felaktiga domarna: Mot vem har de begåtts?

Forskningen som syftar till att se felaktiga domar som rättshaverier och därmed se de felaktigt dömda som offer för dessa haverier har kallats ”the victimology of wrongful convictions” (Naughton 2014). Genom att föra samman dessa ord vill man placera forskningen om felaktigt dömda i det viktimologiska fältet. Men att en dom blir fel är inte något som är brottsligt i juridisk mening³¹ och felaktigt dömda personer är inte brottsoffer i en traditionell bemärkelse. Om en etisk tolkningsram istället används med social skada och mänskliga rättigheter i fokus, ter det sig inte särskilt långsökt varför felaktiga domar kan betraktas med viktimologisk blick (Naughton 2005a). Överlag finns flera likheter mellan brottsofferforskningen och forskningen om felaktigt dömda. De har båda en historia av att arbeta aktionsinriktat, empirinära och fallfokuserat. Det har till stor del att göra med att det främst varit praktiker och aktivister som via olika former av intresseorganisationer riktat fokus på felaktiga domar genom att rama in dem som ett allvarligt

³¹ Dock kan handlingar som bidrar till att en dom blir fel vara olagliga, t.ex. att en ledamot av rätten har gjort sig skyldig till brottsligt förfarande där brottet har påverkat målets utgång (Rättegångsbalken 58 kap, 2 paragrafen)

samhällsproblem (Charman & Savage 2009; Gies 2017; Savage 2007; Savage, Grieve & Poyser 2007). En central skillnad är dock att medan brottsoffrets inträde i den kriminalpolitiska debatten är relaterat till krav på hårdare tag mot personer som begår brott (se t.ex. Walklate 2007) så har diskursen om felaktigt dömda istället tolkats ha fungerat som en ingång till att genomföra förändringar i rättskedjan som istället har bidragit till en mildare hantering av personer som misstänks och döms för brott (Simon 2012).

Innan 1990-talet var den allmänna uppfattningen att domstolarnas bedömaningar fungerade likt en robot som maskinlikt applicerade lagar på händelser vars objektiva utfall blev ett rättvist avgörande och - om skuld bedömdes föreligga - en proportionerlig påföljd. Om det uppdagades att någon blivit felaktigt dömd menade politiker och andra företrädare för rättssystemet att det var ovanliga och olyckliga engångshändelser. Men i samband med att flera personer frikändes med hjälp av DNA-teknikens framsteg förändrades uppfattningen om att rättssystemet var ett vattentätt maskineri (Norris 2017). En annan faktor som troligen spelade en avgörande roll i främst den amerikanska kontexten var att fler beteenden kriminaliserades, fler personer dömdes för brott och de som dömdes fick strängare påföljder. Därmed ökade också de felaktiga domarna och således uppmärksamheten kring dem. I linje med ett sådant resonemang skriver Kaplan (2006): “[...] *it has only been with the rise of crime control policies and retributive punishments (along with the growth of sophisticated forensic DNA technologies) that miscarriages of justice have become prominent in the public mind. A culture of control and wrongful convictions go hand in hand*” (s. 403).

Uppmärksamheten kring felaktiga domar - där följderna blev att illusionen av ett vattentätt system skakades i grunden - har föreslagits vara en bidragande orsak till att straffbenägenheten har minskats (Simon 2012). I den förtroendekris som uppstått på grund av en ökad uppmärksamhet kring felaktiga domar har det också funnits möjligheter att förändra systemet. Några exempel på hur fokus på felaktigt dömda har föreslagits bidra till ökade krav på ett mildare och mer humant rättsväsende är förändrade rutiner gällande förhörsmetoder för att minska risken för falska erkännanden, skärpta bevisvärderingskrav och till att skapa opinion mot dödsstraffet i flera amerikanska delstater (Simon 2012; Stratton 2014). Följande citat visar på den förändring som har skett i kölvattnet av uppmärksamheten kring felaktiga domar där en guvernör fördröjde verkställandet av dödsstraffet för att sedan avskaffa det helt: “*Until I can be sure that everyone sentenced to death in Illinois is truly guilty, no one will meet that fate*” (I Schehr & Sears 2005, s.185). Att vara ”tough on crime” verkar således inte vara eftersträvansvärt om det inte är säkert att de hårda tagen riktar sig mot de ”riktiga” gärningspersonerna. Att felaktiga domar ses som ett problem främst eftersom det betyder att den riktiga

gärningspersonen går fri har varit en av de dominerande utgångspunkterna inom media, politiken och även inom forskningen.

Dock, och som jag redan nämnt, krävs det att offerskapsbegreppet utvidgas från den enbart juridiska definitionen för att felaktiga domar ska betraktas utifrån viktinologiskt perspektiv. På så sätt kan man säga att forskare inom felaktigt dömda-fältet i grunden har tagit avstamp ur ett kritiskt förhållningssätt eftersom de formulerade problemställningarna på ett eller annat sätt riktar udden mot rättssystemets tillkortakommanden. Inom fältet finns det också en inneboende logik att på olika sätt diskutera maktaspekter då det är den lilla medborgaren som är i konflikt med det stora rättsväsendet. Detta narrativ är särskilt intressant med tanke på hur rollerna har blivit omkastade i en felaktig dom-situation: rättsväsendet - vars roll är att upprätthålla rättsordningen - målas ut som skyldig till att ha brutit mot den. Den här rollblandningen där gärningspersonen blir offer och staten tolkas som gärningsperson väcker intressanta frågor om legitimitet: vad är det egentligen för ”fel” rättssystemet har begått? Och mot vem har de begåtts? Det är i dessa skildringar – och som framkommer särskilt tydligt i användandet av offerskapsbegreppet – som jag menar att litteraturen om felaktigt dömda bottenar i olika synsätt på brottslighet. Så även om forskningsfältet till viss del kan sägas härröra ur någon nivå av kritisk positionering gentemot rättssystemet så kan två olika diskurser urskiljas. Båda diskurserna utgår från att felaktiga domar är ett hot mot rättsordningen, men där den ena menar att ordningen måste försvaras framhåller den andra att felaktiga domar är det yttersta exemplet på hur det krävs ett fundamentalt annorlunda rättssystem. Mitt användande av begreppet ”social rättvisediskurs” är inspirerat av hur Naughton (2005a) beskriver de som kräver mer än endast en ”*cosmetic reform*” (s. 216) av rättssystemet och snarare förespråkar en progressiv reformering.

Felaktiga domar som brottskontrollproblem eller socialt rättviseproblem?

I Schehr och Sears’ (2005) exempel motiverar Illinois-guvernören avskaffandet av dödsstraffet med att det inte alltid är säkert att det är ”the truly guilty” som avrättas. Jag vågar med stor säkerhet påstå att ingen av de som forskar om felaktiga domar ställer sig bakom dödsstraffet, men själva betoningen av distinktionen mellan ”the truly guilty” och ”the truly innocent” utgör en central del av det jag kallar för brottskontrolldiskursen inom felaktigt-dömda litteraturen. Bishop och Osler (2016) skriver att: ”[m]rongful convictions matter to crime victims because convicting the wrong person leaves the real perpetrator free to commit more crimes, creates a new, innocent victim, and drains resources that could be devoted to victim services” (Bishop & Osler 2016, p.1031). Att någon döms felaktigt ses alltså som ett problem främst eftersom det betyder

att den riktiga gärningspersonen går fri. Den skyldige kommer undan ansvar och risken finns att personen begår fler brott och därmed skapar nya brottsoffer. Förutom att felaktiga domar på så sätt kan sägas utgöra en samhällsfara pekar artikelförfattarna på att ytterligare brottslighet från den riktiga gärningspersonen dessutom är resurskrävande i form av tid och pengar eftersom brott kostar att utreda, vilket är resurser som istället borde ha gått till att stötta brottsoffer. Den felaktiga domen är dessutom ett svek mot det ursprungliga brottsoffret eftersom denne inte får den upprättelse den trodde att den fått: *"The trauma to victims is all the worse when the convictions obtained in their cases turn out to be wrong"* (Bishop & Osler 2016, p.1041). I enlighet med samma tankebana skriver Williamson med kollegor (2016) att *"[s]everal victims described the impact of the wrongful conviction as being comparable to, or worse than, their original victimization"* (s. 160).

Huff (2002) motiverar behovet av mer kunskap om felaktiga domar på följande sätt: *"How many murders, rapes, robberies, and other crimes are committed each year by criminals while innocent persons are serving unjust prison sentences? Placing equal emphasis on public safety is, in my judgment, one of the best ways to build a broad-based coalition of interests in addressing this problem, since wrongful convictions jeopardize public safety"* (s. 3). Precis som i Bishop och Oslers (2016) artikel framhåller det här citatet att allmänhetens trygghet äventyras i och med felaktiga domar eftersom det betyder att förövaren går fri. Artikelförfattaren tror dessutom att en sådan problembeskrivning är strategiskt viktig eftersom det kan skapa ett bredare samarbete kring att motverka felaktiga domar. I en äldre artikel skriver samma Huff, tillsammans med kollegor, att: *"[...] wrongful conviction is not really an issue that should separate "liberals" from "conservatives". It does not require a fervent devotion to due process rights to comprehend that for every case of wrongful conviction, the real criminal may still be at large, free to victimize others"* (Huff, Rattner & Sagarin 1986, s. 540-541).

Flera artiklar pendlar dock mellan brottskontrolldiskursen och den sociala rättvisediskursen. Medan de ovannämnda exemplen lyfter fram felaktiga domar som ett problem främst eftersom den riktiga gärningspersonen riskerar att skapa nya brottsoffer riktar flera forskningsstudier istället blicken på den felaktigt dömdes offerskap och hur staten borde betraktas som gärningsperson. Westervelt och Cook (2007) argumenterar för att staten, på grund av rättssystemets felagerande, bör hållas ansvariga. Felaktigt dömda ska ses som offer för "state crime", dels för att det fångar in komplexiteten i deras utsatthet och dels eftersom det *"[...] puts a human face on the need for changes in state acknowledgment and policy to more effectively address the needs and challenges faced by innocents when they finally are released"* (Westervelt & Cook 2007, s. 274). I den här kontexten har det också lyfts fram att den felaktigt dömda riskerar att bli utsatt upprepade gånger: först genom att bli felaktigt dömd och sedan genom statens motvillighet att erkänna sitt ansvar för felet (Savage 2007).

I dessa artiklar är det vanligt att begreppet "wrongly convicted" används växelvis med "innocents", vilket understryker personens oskyldighet (se t.ex. i Charman & Savage 2009; Tan 2011). På så sätt särskiljs alltså felaktigt dömda ännu tydligare från andra dömda personer. Det finns ytterligare en distinktion som är vanlig och som handlar om skillnaden mellan de som är felaktigt dömda "på riktigt" (alltså oskyldigt dömda) och de som blivit frikända på grund av att den ursprungliga domen har bedömts som juridiskt osäker (Huff 1986; Huff 2002; Stratton 2014; Tan 2011). Den sistnämnda kategorin består alltså av personer som ändå kan ha begått brottet. Till detta finns det ytterligare en grupp: de som inte har lyckats bli frikända men som är oskyldiga. Den mesta forskningen fokuserar på den första och sista kategorin som berör vad som har kallats för "actual innocence" (som alltså ställs i kontrast till skillnad "legal innocence").

Eftersom de flesta rättssystem ju inte fastslår oskuld i sig har flera sätt att definiera oskuld föreslagits från forskare, bland annat att den riktiga gärningspersonen erkänt och senare dömts för brottet eller att frikännandet har skett på basis av DNA-bevisning (se t.ex. Huff 2002). Vissa forskare är dock skeptiska till att dela upp felaktiga domar utifrån faktisk och juridisk oskuld och menar att "[w]ithout proof of guilt, determined by a court, the presumption of innocence defines innocence" (Findley 2010-2011, s. 1208). I motats till detta skriver Huff (2002): "A "not guilty" finding does not necessarily mean that the person was actually innocent" (Huff 2002, s. 1). Denna diskussion om hur forskningen på bästa sätt operationaliserar "oskuld" frångår alltså till viss del rättsprincipen om att den som frias från ansvar ska betraktas som oskyldig. Men syftet är dock inte att rikta fokus på eventuell skuld hos de som blivit friade (det framhålls fortfarande att dessa personer såklart ska betraktas som oskyldiga i juridisk mening), utan att i forskningssammanhang försöka hitta en någorlunda godtagbar markör för att studera "ordentliga" rättshaverier och inte rättsprocessuella misstag (Huff 1986).

I likhet med beskrivningar som känns igen från brottsofferrelser, har felaktigt dömda också kallats för överlevare (se t.ex. Jenkins 2014; Tan 2010; 2011). Sett i en amerikansk kontext kan det vara bokstavligt menat då flera dödsstraffdömda personer har blivit frikända innan de avrättats (Garrett 2017; Westervelt & Cook 2007). När den felaktigt dömdes offerskap framhålls görs det ofta genom beskrivningar av hur deras livchanser har försämrats efter de felaktiga domarna eftersom de - till skillnad från brottsoffer - sällan får finansiellt, socialt, psykologiskt eller emotionellt stöd när de blivit frikända och ska försöka återgå till ett vardagsliv (Jenkins 2014; Tan 2011). Felaktigt dömdas utsatthet beskrivs som särskilt unik och dessutom som en mycket mer utmanade upplevelse än för de som är skyldiga. Tan (2011) skriver: "The experience of imprisonment by victims of wrongful conviction

is unique and, arguably, much more challenging than the experiences of prisoners who are guilty and serving sentences for crimes that they did commit? (s. 177).

På ett sätt kan det ses som problematiskt att rangordna olika former av oskuld respektive skuld – där felaktigt dömda jämförs med traditionella brottsoffer och genom att ställa dem mot skyldiga dömda personer - eftersom det kan tolkas bli till en diskussion om vem som ”mest” är att betrakta som offer. Men ett sådant tillvägagångssätt kan också ses som strategisk i kampen om att försöka skapa legitimitet i beskrivningen av felaktiga domar som ett problem, vilket bl.a. Huff (2002) resonerar kring. Det är möjligt att uppdelningen leder till mer gehör i den rådande kriminalpolitiska kontexten som snarare är inriktad på motsatta argument, bland annat att för få personer blir åtalade och lagförda för brott samt att påföljderna är för milda. Att porträttera den felaktigt dömda på ett sätt som går i linje med hur brottsoffer konstrueras fyller på så sätt en policyrelevant funktion och ökar därmed chansen att genomföra reformer som, vilket jag redan varit inne på, kan leda till ett mer humant bemötande gentemot alla som kommer i kontakt med rättsväsendet. I enlighet med ett sådant synsätt skriver Radelet (2013): *“Perhaps the most important effect of the growing attention to wrongful convictions is that it opens (or reopens) the door for research and debate about other imperfections in the criminal justice system”* (s. xvii).

De resonemang som på ett tydligt sätt kan sorteras in i en social rättvisediskurs fokuserar just på hur felaktiga domar är en del av ett mycket större problem. Om de förstnämnda studierna utgår från att problemet är brottsligheten och att den skyldige går fri medan de andra artiklarna främst placerar statens felagerande är i centrum, är dessa tankegångar inriktade på en problematisering samt till vis del också en avvisning av lagstiftningen och dess tillämpning utifrån ett mänskliga rättigheter-perspektiv (Naughton 2005b). Felaktigt dömda betraktas som offer för strukturell orättvisa, precis som majoritet av de ”skyldiga” gärningspersonerna. En felaktig dom är således en av många konsekvenser som ett ojämnt samhälle kan leda till (Naughton 2014). Att ställa marginaliserade grupper mot varandra, exempelvis genom att felaktigt dömdas offerskap framställs inom ramen för en snäv och konservativ offerroll och som motsats till en ”riktig” gärningsperson, skulle i det avseendet vara att gå de mäktigas ärenden. Walker (1993) skriver att: *“[...] even a person who has in fact and with intent committed a crime could be said to have suffered a miscarriage if convicted on evidence which is legally inadmissible or which is not proven beyond reasonable doubt”* (s. 3). Simon (2012) går ett steg längre och menar att olika kriminalpolitiska åtgärder avsiktligt konstruerats för att skapa felaktiga domar inom ramen för ett etnicitet- och klasskontrollprojekt. Felaktigt dömda är ur ett sådant strukturperspektiv offer för ett stort maskineri som är avsiktligt orättvist uppbyggd från grunden.

Naughton (2014) argumenterar för att utvidga definitionen av vem som är att betrakta som ett offer för en felaktig dom: “[...] *there appears to be little concern in society for the thousands of victims of wrongful convictions who overturn their convictions in the appeal courts in England and Wales each year*” (s. 1149). Han menar att vi måste se de rutinmässiga överklaganden som en viktig bit i rättshaveripusslet och sluta se de som ett bevis på ett fungerade rättssystem eftersom: “[...] *routine carriage of justice safeguards are supposed to exist only for use in extreme circumstances and only then are they supposed to be used in the last resort*“ (2005b, s. 170). Genom att likställa felaktigt dömda endast med de få som klarat sig igenom ett resningsförfarande – som är ett juridiskt nålsöga med höga trösklar – så utmanas inte föreställningen att det trots allt är relativt få personer som blir felaktigt dömda och därmed bevaras bilden av att rättssystemets säkerhetsventiler fungerar bra. En fokusering på ett sådant offerskap, där främst extraordinära och sensationella fall lyfts fram, kritiserar alltså för att reproducera konservativa föreställningar om offer där de förändringar som sker utefter ett sådant tillvägagångssätt fortfarande rör sig innanför rättssystemets och maktens ramverk och således godtar deras spelregler.

Avslutande diskussion

I det här kapitlet har jag försökt problematisera vad forskningslitteraturen om felaktigt dömda menar står på spel när rättsväsendet har gjort fel genom att studera användandet av offerskapsbegreppet i några av de mest tongivande artiklarna som publicerats i ämnet. Vad är den felaktigt dömda ett offer för? Och är alla felaktigt dömda offer? Dessutom är det vanligt att fler offer lyfts fram när felaktiga domar har skett och det är inte bara den dömda personen som beskrivs vara drabbad. Vilka är dessa andra offer? Nedan listas de mest framträdande offerskapsskildringar som jag hittade i artiklarna:

- De nya brottsoffer som riskerar att skapas eftersom den riktiga gärningspersonen går fri
- Det ursprungliga brottsoffret som går miste om upprättelse och avslut
- Den felaktigt dömda. Här kan tre olika nivåer av offerskap urskiljas:
 - (1) den oskyldiga som har blivit frikänd
 - (2) den oskyldiga som inte har blivit frikänd
 - (3) den frikände som inte är oskyldig ”på riktigt”

Jag föreslår att offerbeskrivningarna rör sig mellan en brottskontrolldiskurs eller en social rättvisediskurs och att skildringarna bottenar i olika synsätt på brottslighet. På ett sätt kan man säga att forskningsfältet i grunden härrör ur någon nivå av kritisk positionering gentemot rättssystemet. Båda diskurserna

utgår från att felaktiga domar är ett hot mot rättsordningen, men där den ena menar att ordningen måste försvaras genom att förbättras framhåller den andra behovet av en radikal reformering.

Felaktiga domar beskrivs antingen som ett problem som kan bli till en samhällsfara eftersom den skyldige personen sluppit undan ansvar och riskerar att utsätta fler personer eller som främst ett socialt rättviseproblem där fokus främst är på hur den felaktigt dömdes rättigheter kränkts och hur staten borde betraktas som gärningsperson. Vilka betydelse som ska läggas i att vara ”felaktigt dömd” är inom forskningsfältet omtvistat (se de tre olika nivåerna av offerskap som listas ovan). På ett sätt kan det ses som problematiskt att rangordna olika former av oskuld, men att fokusera på de som är oskyldiga ”på riktigt” och beskriva dem i termer som liknar traditionella brottsofferbeskrivningar kan tolkas som strategisk i kampen om att försöka skapa legitimitet i beskrivningen av felaktiga domar som ett problem. Vissa menar dock att detta leder till att endast extraordinära och sensationella fall lyfts fram, vilket inte avspeglar hur felaktiga domar är resultatet av ett stort maskineri som är avsiktligt orättvist uppbyggd från grunden. Istället förespråkas ett utvidgande av definitionen av vem som är att betrakta som ett offer för en felaktig dom för att illustrera magnituden av problemet.

Som jag nämnde inledningsvis är de inkluderade artiklarna amerikanska och brittiska eftersom det är i dessa länder mest forskning bedrivits, särskilt när det kommer till att betrakta felaktiga domar ur ett viktinologiskt perspektiv. En bidragande orsak är troligen de uppmärksammade kampanjer som har riktat ljuset på särskilda fall och som fungerat som illustrativa exempel på rättssystemets brister (se t.ex. Charman & Savage 2009; Gies 2017; Savage 2007). En ytterligare relaterad faktor är den hårda kriminalpolitiken som karaktäriserar dessa rättsordningar, särskilt den amerikanska (Kaplan 2006). Ju fler beteenden som kriminaliseras, ju högre risk att dömas för brott (t.ex. genom det starkt kritiserade ”plea bargain”-systemet) och ju högre risk att dömas till stränga påföljder, desto tydligare blir de felaktiga domarnas konsekvenser. Att allmänhetens tilltro till rättsväsendet påverkats negativt, och att det i sin tur aktualiserat behovet av forskning, är nog inte en långsökt gissning. I Sverige har inte den typen av kris uppstått trots flera uppmärksammade felaktiga domar. Här kan det vara intressant att notera att det inte nödvändigtvis enbart beror på en jämförelsevis mildare kriminalpolitik eftersom Norge har bemött felaktiga domar på ett annorlunda sätt än vad som varit fallet i Sverige, främst genom att från politiskt håll faktiskt formulera det som ett problem (se t.ex. Stridbeck & Magnussen 2011-2012).

Avslutningsvis, även om det kan finnas en teoretisk poäng i att särskilja huruvida problembeskrivningen av felaktiga domar utgår från att formulera det i termer av ett brottskontrollproblem eller socialt rättviseproblem och att studera hur de som på olika sätt beskrivs falla offer för dem skildras snävt eller brett, behöver det kanske inte alltid finnas en motsättning mellan dem i praktiken. Litteraturgenomgången visar att felaktiga domar kan fungera som en slags projektionsyta för att genomföra betydande förändringar inom rättssystemet – oavsett om de syftar till att stegvis förbättra eller om målsättningen är att radikalt reformera. Det tydligaste exemplet i sammanhanget är avskaffandet av dödsstraffet där ett av de mest framgångsrika argumenten har handlat om att oskyldiga människor riskerar att avrättas (idag har 20 dödsdömda personer i USA bevisats oskyldiga via DNA-test (Garrett 2017). Även om ingen ska behöva bli berövad livet oavsett juridisk skuld, så har alltså en sådan problembeskrivning i praktiken bidragit till att färre personer blivit avrättade. Även om betoningen av exempelvis mänskliga rättigheter borde räcka för att motverka orättvist och inhumant bemötande från statligt håll, är det möjligt att ”oskyldighets”-retoriken kan ses som en ingång för att på ett effektivt sätt få till stånd förändringar som kan gagna alla som kommer i kontakt med rättsväsendet.

Referenser

Bishop, J. & Osler, M. (2016). Prosecutors and victims: why wrongful convictions matter. *Journal of Criminal Law & Criminology*, 105, 1031-1047.

Charman, S. & Savage, S. P. (2009). Mothers for justice? Gender and campaigns against miscarriages of justice. *British Journal of Criminology*, 49, 900-915.

Findley, K. A. (2010-2011). Defining innocence. *Albany Law Review*, 74, 1157-1208.

Garrett, B. L. (2017). Judging innocence. *Columbia Law Review*, 108, 55-142.

Gies, L. (2017). Miscarriages of justice in the age of social media: the Amanda Know and Raffaele Sollecito innocence campaign. *British Journal of Criminology*, 57, 723-740.

Huff, C. R., Rattner, A. & Sagarin, E. (1986). Guilty until proved innocent: wrongful conviction and public policy. *Crime & Delinquency*, 32, 518-544.

Huff, C. R. (2002). Wrongful conviction and public policy: the American Society of Criminology 2001 presidential address. *Criminology*, 40, 1-18.

- Jenkins, S. (2014). Families at war? Relationship between ‘survivors’ of wrongful conviction and ‘survivors’ of serious crime. *International Review of Victimology*, 20, 243-261.
- Kaplan, P. J. (2006). Book review. Mercy on trial: what it means to stop an execution. *Theoretical Criminology*, 10, 401-405.
- Naughton, M. (2014). Criminologizing wrongful convictions. *British Journal of Criminology*, 54, 1148-1166.
- Naughton, M. (2013). *The innocent and the criminal justice system: A sociological analysis of miscarriages of justice*. Palgrave Macmillan.
- Naughton, M. (2005a). Redefining miscarriages. A revived human-rights approach to unearth subjugated discourses of wrongful criminal conviction. *British Journal of Criminology*, 45, 165-182.
- Naughton, M. (2005b). Miscarriages of justice and the government of the criminal justice system: an alternative perspective on the production and deployment of counter-discourse. *Critical Criminology*, 13, 211-231.
- Norris, R. J. (2017). Framing DNA: Social Movement theory and the foundations of the innocence movement. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 33, 26-42.
- Radelet, M. L. (2013). Foreword. In C. R. Huff & M. Killias (red.), *Wrongful Convictions & Miscarriages of Justice. Causes and Remedies in North American and European Criminal Justice Systems* (s. xv-xviii). New York: Routledge.
- Savage, S. P. (2007). Restoring justice. Campaigns against miscarriages of justice and the restorative justice process. *European Journal of Criminology*, 4, 195-216.
- Savage, S. P., Grieve, J., Poyser, S. (2007). Putting wrongs to right: Campaign against miscarriages of justice. *Criminology & Criminal Justice*, 7, 83-105.
- Schehr, R. C. & Sears, J. (2005). Innocence commissions: due process remedies and protection for the innocent. *Critical Criminology*, 13, 181-209.
- Simon, J. (2012). Foreword in Naughton, M. *Rethinking Miscarriages of Justice: Beyond the Tip of the Iceberg*, Palgrave Macmillan.

Stridbeck, U. & Magnussen, S. (2011-2012). Opening potentially wrongful convictions – look to Norway. *Criminal Law Quarterly*, 58, 267-283.

Stratton, G. (2014). Wrongfully convicting the innocent: a state crime? *Critical Criminology*, 1-17.

Tan, G. (2011). Structuration theory and wrongful imprisonment: from 'victimhood' to 'survivorship'? *Critical Criminology*, 19, 175-196.

Walker, C. (1993). Introduction, in C. Walker and K. Starmer (red.), *Justice in Error*. London: Blackstone Press Limited.

Walklate, S. (2007). *Imagining the victim of crime*. Berkshire: Open University Press.

Westervelt, S. D. & Cook, K. J. (2007). Framing innocents: the wrongly convicted as victims of state harm. *Crime, Law & Social Change*, 53, 259-275.

Williamson, E. J., Stricker, J. M., Irazola, S. P. & Niedzwiecki, E. (2016). Wrongful convictions: understanding the experiences of the original crime victims. *Violence & Victims*, 31, 155-166.

KVINNER OCH BROTT

Kvinnors brottslighet som samhällsproblem

Felipe Estrada, Anders Nilsson, Tove Pettersson, David Assadkhan

"Från alla håll klagas öfver kvinnans inträngande på hittills afstängda områden, och t.o.m. 'apacherna', de parisiska gatubanditerna, ha fått smaka på den kvinnliga konkurrensen. Häromnatten anhölls sålunda en intet ondt anande man i ett mörkt hörn av Boulevard St. Germain af tre det svagare (?) könet tillhöriga stråtröfvare, som utstötte sitt: 'Pengar eller lifvet!' med samma energi som besjalar deras manliga yrkesbroder / ... / polisen tog dessa feminismens banbrytare på gaturöfvarbanan i förvar." (DN 1905-10-14).

Inledning

Kvinnors brottslighet har historiskt sett beskrivits som antingen osynliggjord eller stereotypt beskriven inom kriminologin (Heidensohn 1968; Tiby 1987; 1990). De klassiska kriminologiska teorierna är också anmärkningsvärt ointresserade av att förstå kvinnors brottslighet och skillnader i brottsmönster mellan kvinnor och män (Messerschmidt 1993). Under senare år har dock forskningen allt mer kommit att uppmärksamma den brottslighet som begås av kvinnor. Studier av brottslighet exkluderar inte längre kvinnor och det finns också ett flertal undersökningar som särskilt tar sig an kvinnors brottslighet, såväl empiriskt som teoretiskt.

I detta kapitel ska vi presentera de första resultaten från ett nytt projekt – *Kvinnor och brott som samhällsproblem*. De frågeställningar som kommer att behandlas rör dels hur kvinnors och mäns registrerade brottslighet utvecklats över tid, dels hur uppmärksamheten av kvinnors och mäns brottslighet varierat över tid. Brottslighetens utveckling studeras utifrån lagföringsstatistik. Hur kvinnor och mäns brottslighet uppmärksammas studeras utifrån svensk dagspress. Vi anlägger ett historiskt perspektiv och ser till utvecklingen från 1900-talets början fram till idag.

Kvinnor och brott inom kriminologin – en kort historia

Inom kriminologin var länge kvinnors brottslighet en icke-fråga (Heidensohn 1968; Tiby 1987; 1990). Det saknas inte frapperande exempel på denna kriminologiska könsblindhet. I sin klassiska studie, som utgör grunden till teorin om *Sociala band*, om vilka förhållanden som avhåller människor från att begå brott, valde exempelvis Hirschi (1969) bort att studera kvinnor. Detta trots att kvinnor fanns med i materialet och det utifrån hans egen frågeställning (varför man *inte* begår brott) kan anses vara relevant att studera just kvinnor. En stor del av den i nutid så framträdande livsförloppskriminologin har byggts upp med longitudinella data som enbart innehållit män som studieobjekt (se genomgång i Estrada och Nilsson 2012). Eva Tibys snart 30 år gamla slutsats att ”*I praktiken tar dock en överväldigande del av den kriminologiska litteraturen sin utgångspunkt i mäns brottslighet*” (Tiby 1990:97) är därför fortsatt relevant.

Självfallet förekom det dock att kvinnors brottslighet uppmärksammades i kriminologin. Cesare Lombroso, som brukar benämnas kriminologins fader (Lilly, Cullen & Ball 2013), publicerade år 1893 boken *The Female Offender*. I denna beskrivs kvinnliga brottslingar som primitiva och patologiska individer som inte utvecklats till moraliska och feminina kvinnor. Även efter andra världskriget kunde framträdande kriminologer koppla kvinnors brottslighet till den enskilda kvinnans biologiska natur. Exempelvis menade Pollak (1961), som brukar beskrivas som en av efterkrigstidens mer inflytelserika kriminologer inom detta fält, att kvinnors brottslighet skilde sig från männens genom att vara mer dold och bedräglig till sin natur. Detta var enligt Pollak en naturlig följd av att kvinnor dolde sina menstruationscykler och sexuella lust.

Kontrollen av kvinnor och flickor som begått handlingar som bryter mot lagar eller normer har historiskt också följt andra mönster än kontrollen av pojkar och män. Även här framträder ett tydligt fokus på kvinnors sexuella beteende (Bosworth 2000; Ericsson och Jon 2006). Flickor och kvinnor har man menat måste avhållas från att leva ut sin sexualitet för sin egen psykiska och fysiska hälsas skull, men också på grund av den lockelse sådant beteende har för män i deras omgivning. Kvinnor (för)dömdes och spärrades därmed ofta in för en typ av handlingar som män sällan kontrollerades för.

Givet den stora könsskillnaden i registrerad brottslighet är det möjligen inte överraskande att kvinnor som begår brott setts, och möjligen fortfarande ses, som mer avvikande än manliga brottslingar. Framväxten av en feministisk kriminologi har dock inneburit en påtaglig utmaning av dessa gamla sanningar om det säregna i kvinnors brottslighet (se t.ex. Tiby 1990). Likaså har den

bidragit till en kritik av samhällets moralpräglade kontroll (Chesney-Lind & Pasko 2013). Idag har därför förklaringar som lutar sig mot kvinnans natur mindre genomslag och bredden i de forskningsbaserade förklaringsansatserna har blivit större. I nutida litteratur finns en tydlig distinktion mellan de som förespråkar könsneutrala respektive könsspecifika förklaringsmodeller (se översikter i Steffensmeier & Allen 1996; Chesney-Lind & Pasko 2013).

Hur kvinnors brott framställs som samhällsproblem är alltså långt ifrån självklart eller stabilt över tid. Tvärtom bör de förklaringar som görs ses som tydligt kontextbundna (Lilly, Cullen and Ball 2013). Likaledes är det en viktig insikt att dessa kontextbundna förklaringar också har betydelse för vilka kvinnor samhället väljer att reagera mot samt hur denna kontroll utformas (Bosworth 2000; Ericsson och Jon 2006; Chesney-Lind and Pasko 2013). Kort sagt, det är lätt att genom nedslag i litteraturen se att det skett förändringar i vad som setts som brottsligt och också av vilka faktorer som anses som viktiga för att förstå och förebygga kvinnors brottslighet. Eftersom föreliggande studie spänner över ett långt tidsspänn kommer kontexten att variera. Någon närmare analys av vilken eller vilka kontextuella faktorer som har betydelse under specifika tidsperioder görs inte i kapitlet men en självklar och grundläggande sådan är samhällets syn på kvinnor och män. Denna har varierat under den studerade perioden, vilket också är en av våra utgångspunkter.

Utvecklingen av kvinnors brottslighet och den minskande könsskillnaden

Tanken att kvinnors frigörelse skulle leda till ökad brottslighet bland kvinnor är inte helt ny. Exempelvis antog Sutherland (1947:100) i sin klassiska kriminologiska grundbok att i takt med att mäns och kvinnors sociala roller konvergerade så skulle kvinnors brottsnivåer öka och gradvis hinna ikapp männens. De som hävdar att könsskillnaden i brott minskat på grund av förändrat beteende hos kvinnor, snarare än män, hänvisar alltså till att kvinnors brottsnivåer hållits tillbaka, men att de kommer öka i takt med att kvinnor blir mer jämställda män (Adler m.fl. 1975). Eva Tiby (1987) kritiserade tidigt denna tes för att vara teoretiskt problematisk.

De forskare som fortfarande hävdar samband mellan frigörelse och brott (t ex Adler) har oftast begått misstaget att påstå att kvinnor som visat tecken på frigjordhet, t ex initiativrikedom och självständighet, uppfattas som manliga. / ... / En frigjord kvinna blir som en man. (Eva Tiby 1987:23)

Tanken att kvinnors brottslighet mer skulle likna mäns i och med den frigörelse som syftar till en starkare kvinnoidentitet, är absurd (Eva Tiby 1987:28)

Eva Tiby lyfte alltså fram såväl bristen på diskussion om vad kvinnofrigörelse är och *hur* den kan antas påverka olika former av brott, som det problematiska med att anta att ”en frigjord kvinna blir som en man” (Tiby 1987:23). Tesen om att förändrade könsroller leder till att kvinnor tar efter männens beteende, och därmed skulle förklara de minskade könsskillnaderna i brottslighet, är dock fortfarande högst levande.

I en aktuell debatt om brottsutvecklingen bland kvinnor i den ansedda tidskriften *Criminology* (se genomgång i Estrada m.fl. 2016) behandlas frigörelseteorins centrala mekanismer, dvs. minskad nivå av informell kontroll i kombination med ökade brottstillfällen. Indikationer på en sådan utveckling är exempelvis att kvinnor i större utsträckning än tidigare återfinns på traditionellt manliga utbildnings- och yrkesarenor och att flickor uppfostras mer jämställt och därmed också är mindre kontrollerade än tidigare. Även om dessa förklaringar passar väl ihop med flera kriminologiska teorier så går de att problematisera.

Ett problem är att de förklaringar som tar sin utgångspunkt i en beteendeförändring hos kvinnorna utgår från att brottsligheten, så som den kommer till uttryck i kriminalstatistiken, ökar mer eller mindre kontinuerligt som en konsekvens av minskad kontroll och ökade brottstillfällen. Problemet är att ökningarna i kriminalstatistiken förutom att bero på ökad brottsbenägenhet också kan förklaras med förändrad reaktion. Analyser som bygger på andra tidsserier än enbart kriminalstatistik, däribland offer och självrapportundersökningar, sjukhusdata och dödsorsaksstatistik, har kunnat peka på att brottsökningen många gånger överskattas (se t.ex. Steffensmeier m.fl. 2005; Estrada 2006). Idag är huvudfrågan i den internationella litteraturen snarare vad som ligger bakom de senaste decenniernas minskade brottslighet (”the crime drop”, se t.ex. Baumer and Wolff 2014). Utvecklingen av minskade könsskillnader i brottslighet kan därmed naturligtvis lika gärna hänga samman med en minskande brottslighet bland män. I den mån ökad jämställdhet är kopplat till minskade könsskillnader så framstår det som minst lika rimligt att se till hur denna process kan ha påverkat mäns minskande brottslighet som kvinnors påstått ökade brottslighet (Estrada m.fl. 2016; Bäckman m.fl. 2018, se även Camenius 2018).

Stöd för en sådan könad brottsminskning går då också att återföra till såväl teorier som betonar förändring av brottsbenägenhet som brottstillfällen. Utifrån exempelvis institutionell anomiteori (Applin & Messner 2015) bör ökad jämställdhet minska mäns brottsbenägenhet. Motsvarande effekter kan förväntas utifrån de starkare sociala banden som en förändring av mäns

livsmönster innebär såväl under uppväxten som senare i livet (Laub & Sampson 2003). Ser vi istället till tillfällesinriktade teorier (Cohen & Felson 1979; Farrell m.fl. 2015) så går det givetvis att peka på att många brottsförebyggande strategier riktats mot brottstyper där män länge utgjort en överväldigande andel av gärningspersonerna. Istället för att utgå från att det är kvinnors låga brottsnivå som är det onormala, och som därför med ökad jämställdhet ska öka och närma sig mäns normala nivå, kan det alltså förhålla sig på omvänt vis.

Centralt för tolkningen att kvinnors brottsbeteende ökat och därför närmar sig männens brottsnivåer är att olika länders kriminalstatistik antyder just detta (Gelsthorpe & Larrauri 2014:189). Som påpekats kan detta dock höra samman med förändringar i reaktioner på brott. Om det sker en utvidgning av vad som uppfattas som en handling som bör beivras av rättsväsendet (s.k. ”net-widening”, se Cohen 1985) kommer lindrigare former av brott oftare att leda till polisanmälningar (Estrada 1999). Den ökning av kvinnors brottslighet som syns i kriminalstatistiken skulle därför snarare kunna ses som en produkt av ”net-widening” än ökad brottsbenägenhet (Estrada m.fl. 2016). Det faktum att könsfördelningen är minst skev vid lindriga brott innebär att när mörkertalet minskar och fler brott dras in i rättsapparaten kommer det leda till en högre representation av kvinnor, allt annat lika. Den minskning som sker av könsskillnaderna har i USA funnits vara koncentrerad till just de brottstyper där mörkertalet är som störst och utrymmet för reaktionsförändringar därför mest påtaglig (ibid).

För att sammanfatta; vi utgår från ett perspektiv där förklaringar till brottslighet och samhällets reaktion på brott är kontextbundna. För att förstå och tolka utvecklingen av kvinnors brottslighet som samhällsproblem är det därför nödvändigt att både se till hur kvinnor och mäns brottsbelastning förändras och att studera hur samhället vid olika tider uppfattar och beskriver problemet med kvinnors brottslighet. Dessa två förhållanden hänger nämligen samman med varandra.

Metod och material

I detta kapitel använder vi historisk kriminalstatistik över kvinnor och mäns lagföringar standardiserade för befolkningsutvecklingen. Materialet är tidigare sammanställt av Hanns von Hofer (2011) och har här uppdaterats av oss. Könsskillnader i brott redovisas genom att vi tar kvoten mellan mäns och kvinnors lagföringsnivåer (per 100 000). För att jämma ut effekter av extremvärden under enstaka år har vi arbetat med 3-års glidande medelvärden (förutom de sista två åren i perioden). Vi redovisar de två brottstyper som dominerat den traditionella kriminologin; tillgreppsbrott, som mäts genom

lagföringar för stöldbrott (exklusive rån), och våldsbrott, som mäts genom lagföringar för misshandel (inklusive grov misshandel).

Vidare presenterar vi ett nytt material som består av tidningsartiklar rörande kvinnors och mäns brottslighet publicerade i svensk press från 1905 till och med 2015. I denna del ingår alla typer av brott. Artiklarna är insamlade via Kungliga bibliotekets digitaliserade medicarkiv och är avgränsade till två svenska tidningar: Aftonbladet och Dagens Nyheter. Avgränsningen är gjord utifrån att båda dessa tidningar gavs ut under hela den studerade perioden, att de representerar olika tidningstyper (kvällspress respektive morgontidning) samt har olika politisk färg (oberoende socialdemokratisk respektive obunden liberal). Noterbart är att samtliga sidor i respektive tidningsnummer inkluderats och materialet innehåller därmed nyhetsartiklar, debattartiklar, notiser, ledare, reportage, samt krönikor och kolumner. I syfte att göra materialet mer jämförbart över tid har dock ett fåtal artiklar exkluderats, vilka huvudsakligen publicerats i sport- och nöjesbilagor. Trots detta så finns det en tydlig tendens att tidningarna över tid innehåller allt fler sidor. Detta har medfört att antalet artiklar som skulle kunna behandla brottslighet ökat något, men framförallt har artiklarna blivit längre. Det digitala medicarkivet tillåter användandet av sökord för lokalisering av tidningsartiklar. Denna studies material har dock insamlats via manuell sökning och okulär genomgång av respektive tidningsnummer. Detta beror i huvudsak på att tidningstexter från tidigt 1900-tal är svårlästa och att vi missade många artiklar, i synnerhet vid periodens början, när vi enbart använde sökord.

Mättillfällena är vart tionde år (det första 1905 och det sista 2015). Följaktligen har vi gjort totalt 12 nedslag under mätperioden. Till en början avgränsade vi datainsamlingen gällande artiklar om kvinnors brottslighet till fyra månader per år: januari, april, juli, och oktober. Efter att ha genomfört datainsamling och provkodning av de åtta decennierna som täckte början och slutet av studieperioden (1905-1935 samt 1985-2015) noterades att fördelningen av artiklar var jämnt spridd mellan månaderna. För att begränsa tids- och resursåtgång valde vi att endast samla in artiklar för två månader (april och oktober) för de resterande fyra nedslagen. För att göra materialet jämförbart över tid har därför nedslagen för 1945 till och med 1975 viktats upp med faktorn två.

För att ingå i materialet ska artiklarna ha berört brott begångna av kvinnor alternativt tagit upp kvinnors brottslighet mer generellt i en svensk kontext (den stora majoriteten utgörs av nyhetsartiklar som tar upp brotts handlingar). De insamlade artiklarna har kodats utifrån en rad variabler vilka beskriver brottets art, gärningspersonen samt samhällets reaktion. I detta kapitel kommer vi begränsa oss till en beskrivning av hur antalet artiklar och vilken brottslighet dessa behandlat varierat över tid.

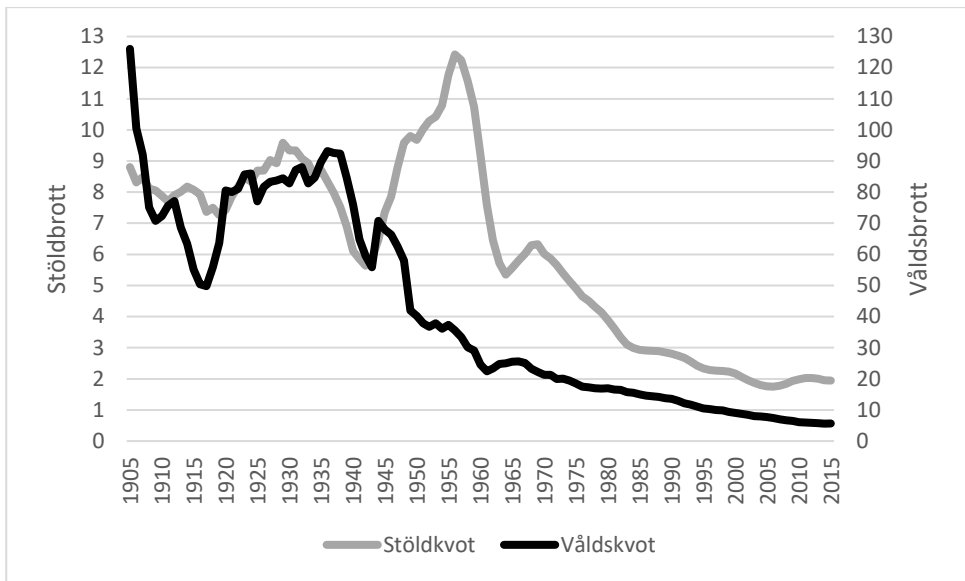
Kodningen av brottstyper är inte oproblematis. Handlingar som är brottsliga idag har inte alltid varit brott och omvänt. I denna studie har brottstyp kodats så som den är angiven i respektive tidningsartikel (jmf. Pollack 2001:108). Således finns i vårt material "brott" som fosterfördrivning, sedlighetsbrott, olovlig befatning med alkohol, och narkotikabrott.

Materialet som beskriver mäns brottslighet har samlats in på ett likartat sätt. Givet att ett väsentligt större antal artiklar tar upp mäns brottslighet (se nedan) begränsade vi insamlandet till att gälla första veckan i april och oktober. Totalt har vi 671 artiklar om kvinnors brottslighet och 1221 artiklar om mäns brottslighet i vårt dagspressmaterial. Vid jämförelser över tid viktas materialet om mäns brottslighet med faktorn åtta. Detta för att kompensera för att vi för män enbart har en vecka per period (i stället för fyra veckor) och två mättillfällen per år istället för fyra.

Resultat

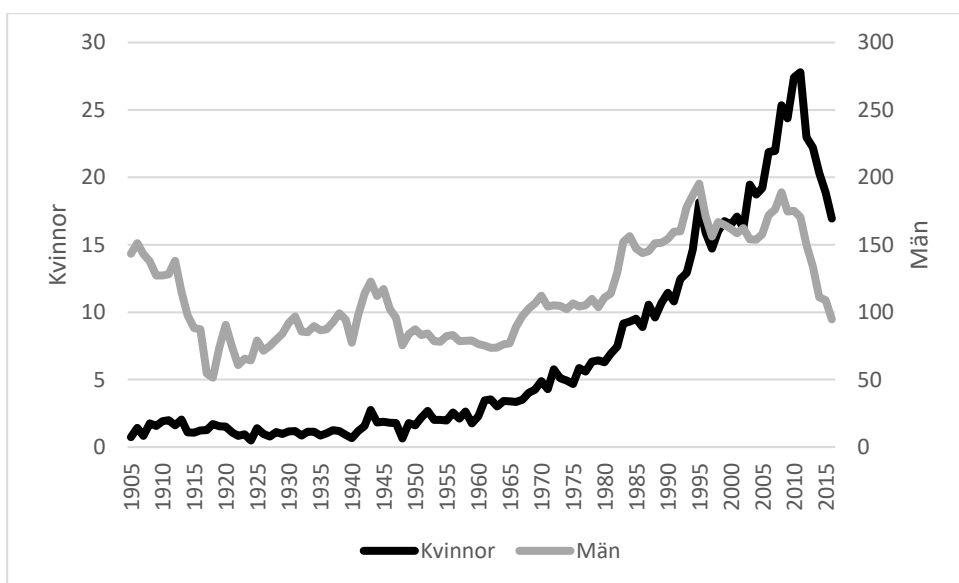
Den minskande könsskillnaden i brott

Att män begår väsentligt mer brott än kvinnor är ett av kriminologins mest grundläggande och stabila fakta. Under 1900-talet varierar dock denna könsskillnad påtagligt, vilket också tydligt framgår när man ser till kvoten mellan mäns och kvinnors lagföringar för stöld respektive våldsbrott (figur 1, observera att figuren, liksom de flesta andra i kapitlet, har dubbla y-axlar). Kring mitten av 1900-talet påbörjas en kraftig och ihållande minskning beträffande könsskillnaden i såväl stöld som våldsbrott. Denna utveckling har fortsatt ända in på 2000-talet. Någon motsvarande långvarig period av ihållande minskning av könsskillnaderna i brott går inte att hitta i den historiska statistik som vi förfogar över, vilket gör denna period unik.

Figur 1. Könsskillnaden i vålds- och stöldbrott 1905-2015. Kvoten mellan män och kvinnors lagföringar för misshandel (inkl. grov) respektive stöld (exkl rån), per 100 000 invånare. Glidande medelvärden.

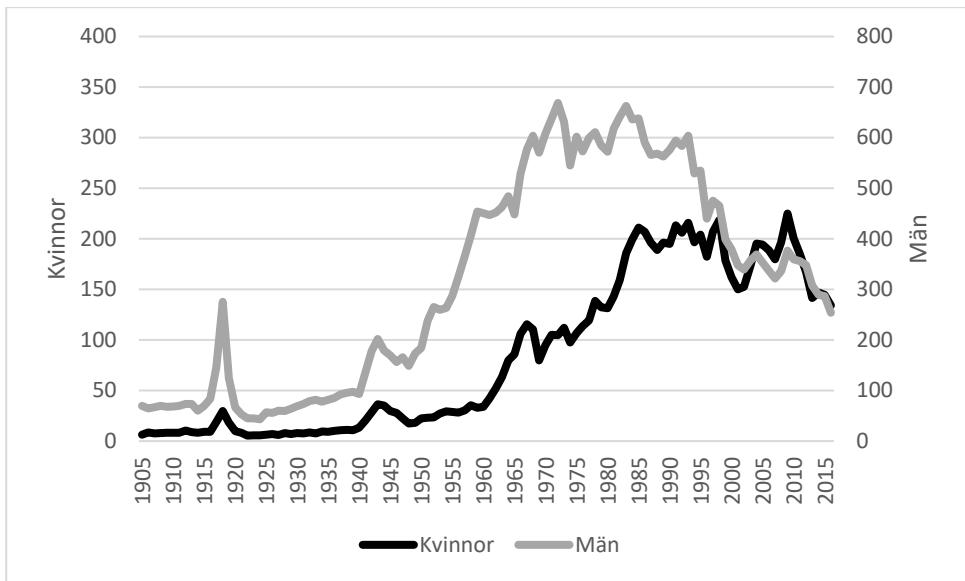
För att förstå vad som driver denna process är det viktigt att se närmare på lagföringsutvecklingen (figur 2-3). När vi ser till män och kvinnor lagförda för misshandel är det påtagligt hur ovanligt det under perioden 1905-1950 var att kvinnor drogs inför rätta för denna brottstyp. Den låga nivån stämmer väl med vad vi vet om synen på våld från denna tid, dvs rättsväsendet fick främst ta hand om grova händelser som rörde våld mellan obekanta. De väldigt låga lagföringsnivåerna för kvinnor medför att våldskvoten varierar kraftigt mellan olika år, samt att nivån på kvoten är mycket hög (i genomsnitt 75 gånger mellan åren 1905-1950). Av figur 2 framgår också att när könsskillnaden i våldsbrottslighet börjar minska efter andra världskriget så är det två olika processer som ligger bakom. Först drivs minskningen av att kvinnors lagföringar ökar mer i relativa tal än männens (1950-1990), vilket inte är förvånande givet de låga utgångsvärdena bland kvinnor. I nästa steg minskar dock gapet genom att kvinnors lagföringar fortsätter öka samtidigt som männens nivåer stabiliseras (1990-2010). Under de allra sista åren av perioden (2010-2016) är mäns och kvinnors lagföringsutveckling likartad igen. Under 2000-talet understiger mäns överrepresentation 10 gånger för första gången sedan början av 1900-talet. Detta betyder att de senaste decenniernas mer könsspecifika utveckling av misshandelslagföringar framstår som särskilt viktig att förstå (för en närmare analys av detta se Estrada m.fl. 2016).

Figur 2. Lagföringar misshandel (inkl. grov) per 100 000 invånare. Kvinnor och män, 1905-2016.

För stöldbrotten gäller helt andra nivåskillnader både historiskt och i nutid. Mellan 1905-1945, när lagföringar för stöldbrott fortfarande är på en låg nivå, lagförs i genomsnitt 8 gånger fler män än kvinnor för stöldbrott. Män och kvinnors utvecklingstrender ser under denna period mycket likartad ut. Till skillnad från misshandelsbrotten så påbörjas minskningen av könsskillnaden i stöldbrottslighet något senare (runt år 1960). Detta beror på att när väl de registrerade stöldbrotten börjar sin kraftiga ökning så sker detta först kraftigare hos männen (åren 1945-1960), vilket gör att könsskillnaden under dessa år faktiskt ökar. Notera dock att det under dessa år likväl finns en ökning av kvinnors registrerade stöldbrott. Mellan 1960-2010 minskar sedan könsskillnaden kontinuerligt. På 2000-talet är mäns överrepresentation nere på enbart 2 gånger.

Precis som för våldsbrottsligheten ligger två olika processer bakom denna utveckling. Först handlar det om en relativt sett kraftigare ökning av antalet lagförda kvinnor. Men därefter, från 1980-talet och framåt, drivs denna utveckling inte av ökande lagföringar bland kvinnor utan istället av kraftigt minskande lagföringsnivåer bland män. Sedan 1980-talet har antalet män som lagförs för stöldbrott nästan halverats samtidigt som kvinnors nivåer ligger mer eller mindre oförändrade. Sammantaget har könsskillnaden i andelen lagförda för vålds- respektive stöldbrott i Sverige under de senaste dryga 100 åren inte varit mindre än vad den är idag.

Figur 3. Lagföringar stöldbrott (exkl rån), per 100 000 invånare. Kvinnor och män 1905-2016.

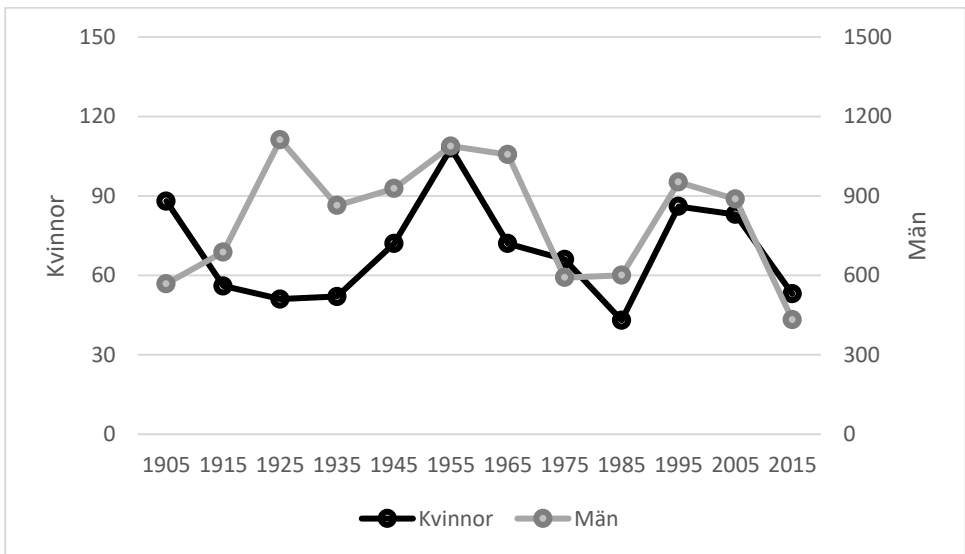
Som påtalats ovan noterade Freda Adler i sin uppmärksammade bok *Sisters in Crime* (1975) att könsskillnaden i registrerad brottslighet minskade i USA. En huvudförklaring till denna utveckling var enligt Adler (1975) den ökade jämställdheten som ansågs leda till att kvinnor frigjordes från kontroll som tidigare begränsat deras brottslighet. Frigörelseteorin som förklaring till kvinnors förmodat ökande brottslighet har många anhängare inom såväl forskning som den allmänna debatten. I det pressmaterial vi tagit fram till vårt projekt (se mer utförligt nedan) hittar vi faktiskt denna förklaring omnämnd såväl före (se vårt inledande citat) som efter de två världskrigen.

"I anslutning till den sedan länge pågående s k könsrollsdebatten, som för närvarande pågår livligt i Sverige och även i USA, fast i mindre utsträckning, har en rapport sett dagens ljus. Där påvisas ett kraftigt samband mellan emancipation och ökad kvinnlig brottslighet." (Aftonbladet. 1965-04-30).

Vår redovisning av lagföringsutvecklingen ovan visar dock att en starkt drivande orsak till variationer i könsskillnader i brottslighet över tid snarare ska hänföras till utvecklingen bland männen. Med undantag för perioden 1990-2010, då kvinnors misshandelslagföringar ökar, påverkas minskningen av könsskillnaden i brottslighet i huvudsak av att männens lagföringsnivåer börjat minska tydligt under de senaste decennierna. Denna utveckling ligger därmed närmare det feministiskt influerade påpekandet att ökad jämställdhet tvärtom kan leda till att män minskar sin "onaturligt" höga brottslighet.

Kvinnors och mäns brott i dagspress

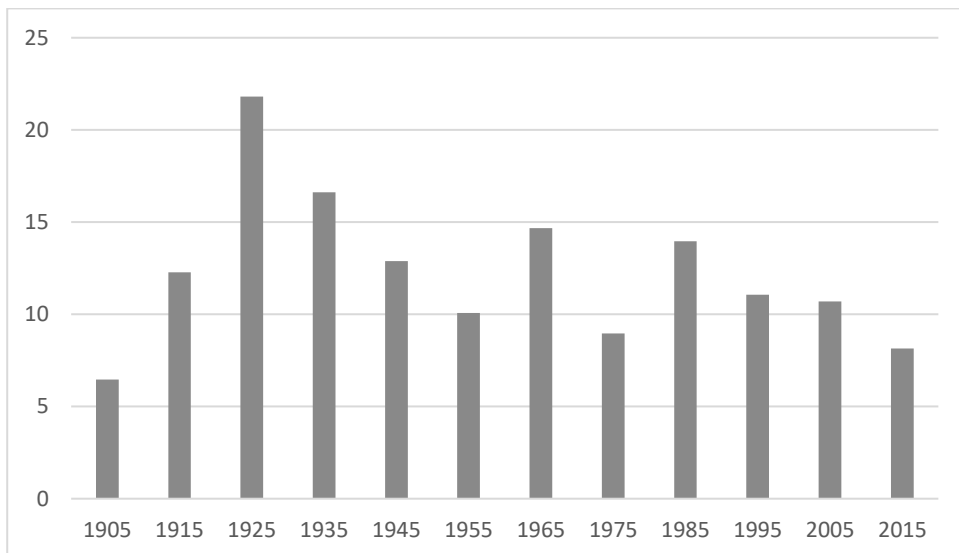
För att studera hur mäns och kvinnors brottslighet uppmärksammats går vi nu över till att studera dagspressmaterialet. Vilka brott skrivs det mest om och hur har detta förändrats under de senaste 100 åren? Följer utvecklingen den vi ovan beskrivit utifrån brottsstatistiken? Antalet artiklar som behandlar kvinnors och mäns brottslighet varierar naturligtvis mellan de olika decennierna (figur 4). I vårt material finns det dock inte stöd för att hävda att frågan om kvinnors brottslighet saknat uppmärksamhet tidigare och att det är först under senare tid som media uppmärksammat kvinnors brottslighet. Sett över hela perioden går det inte urskilja någon tydlig trend. Vårt nedslag 1955 är det år då det finns flest artiklar om kvinnors brott och därefter är det 1995 och 2005 som har de högsta värdena. Noterbart är att år 2015 innehåller förhållandevis få artiklar. Intressant nog gäller detta mönster i princip också antalet artiklar som behandlar brott utförda av män, dvs. uppmärksamheten av kvinnor och mäns brottslighet följer, med undantag för början av perioden, varandra väl över tid, även om nivåerna är olika.

Figur 4. Antal artiklar som behandlar kvinnor och mäns brottslighet 1905-2015.

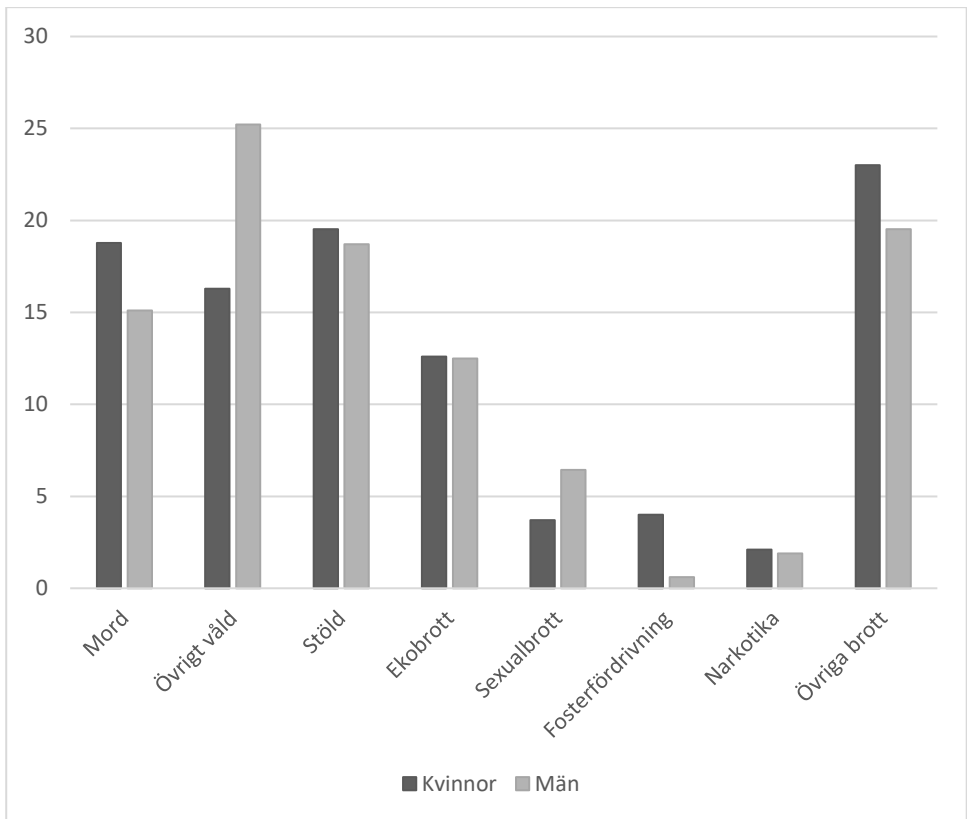
Vi har redovisat att könsskillnaden i brott minskat över tid och då inte minst efter andra världskriget. När vi ser till könsskillnader i dagspressens uppmärksamhet av brott framträder istället en tämligen oförändrad övervikt av artiklar som berör brott utförda av män. I vårt material går det omkring ett dussin artiklar som tar upp brott av män för varje artikel som handlar om kvinnors brottslighet (figur 5). Denna kraftiga övervikt har även redovisats i

en kanadensisk studie där omkring 90 procent av dagspressmaterialet under studiens 30 årsperiod behandlade brott begångna av män (Collins 2016).

Figur 5. Kvoten av antalet artiklar som berör brott av män/brott av kvinnor. 1915-2015.

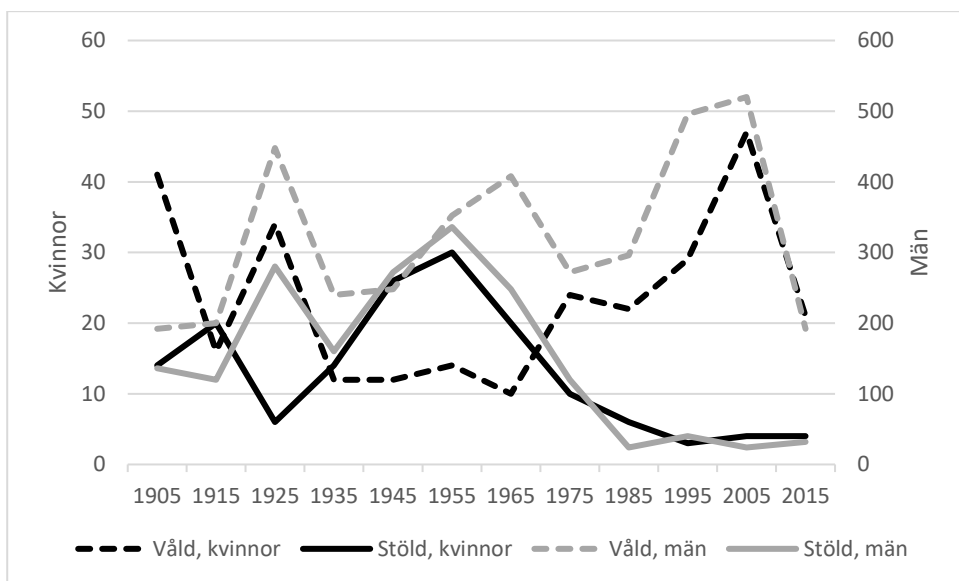
Även om de allra flesta artiklar alltså handlar om mäns brottslighet är det slående hur lika fördelningen är avseende vilken uppmärksamhet olika brottstyper får (figur 6). Vanligast är artiklar om våldsbrott (inklusive rån), följt av stöldbrott och ekonomiska brott såsom bedrägerier. Uppmärksamhet av sexualbrott (inklusive prostitution) respektive narkotikabrott är mindre framträdande. I kategorin övriga brott ingår enstaka artiklar som rör väsensskilda brottshandlingar som trafikbrott, smuggling, terrorbrott, spioneri, lösdriveri etc. Precis som visats i tidigare forskning är det alltså tydligt att dagspressen väljer att lyfta fram våldsbrott mer än andra brottstyper, vilket följer av medielogiken att mer allvarliga och ovanliga händelser är uppseendeväckande och därför mer intressanta för dagspressen (se t.ex. Pollack 2001; Collins 2016). Trots att dödligt våld utfört av kvinnor är extremt ovanligt handlar nästan var femte artikel som berör kvinnors brottslighet om sådant våld. I huvudsak handlar detta om våld som sker i nära relationer. Offren är ofta kvinnans barn, man eller någon hon haft eller har en kärleksrelation till. Bland männen är det istället vanligare att artiklar om våld handlar om misshandel och annat våld.

Figur 6. Typ av brott i artiklar som behandlar kvinnors respektive mäns brottslighet, 1905-2015.

Tidigare studier över medias uppmärksamhet av brott i Sverige har pekat på att det skett ett tydligt skifte i vilka brott som ges uppmärksamhet under 1900-talet. Såväl Pollack (2001) som Estrada (1999) visar att fokus i dagspressens uppmärksamhet skiftar från stöld till våldsbrott där våldsbrott slår igenom som den brottstyp som ges klart mest uppmärksamhet förhållandevis sent in på 1900-talet. Ingen av dessa studier lyfter dock fram hur uppmärksamheten av de brott kvinnor begår har utvecklats över tid.

I figur 7 fokuserar vi avslutningsvis på utvecklingen av just vålds- och stöldbrott, som också är de brottstyper vi ovan beskrivit utifrån lagföringsstatistiken. Det är tydligt att kvinnors våldsbrottslighet ges mest utrymme i dagspressen. Ett undantag från detta mönster återfinns dock under perioden 1945-65 då antalet artiklar om stöld istället var fler. En liknande utveckling ser vi för män, dvs. våld är mer uppmärksammat i början och i slutet av perioden. Den mest slående utvecklingen ser vi från och med 1975 då våld ges ökat utrymme samtidigt som stöld i det närmaste försvinner från nyhetsrapporteringen.

Figur 7. Antal artiklar som behandlar kvinnors och mäns stöld respektive våldsbrott, 1905-2015.

Avslutande diskussion

I detta kapitel har vi presenterat de första resultaten från ett nytt projekt – *Kvinnor och brott som samhällsproblem*. Vi har tagit avstamp i en kritik som formulerades mot svensk kriminologi för nästan 30 år sedan av Eva Tiby (1990), och i hennes anda valt att ha kvinnors brottslighet som utgångspunkt men att också ha med mäns brott som jämförelsepunkt.

Vi har lagt fokus på att analysera såväl brottsutvecklingen som uppmärksamheten av kvinnors brottslighet under en period av drygt hundra år. Kapitlet har besvarat två grundfrågor; a) hur har könsskillnader i brottslighet förändrats avseende stöld respektive våldsbrott? b) hur har uppmärksamheten av kvinnors brottslighet varierat över tid i svensk dagspress? Det är tydligt att brottsbelastning och uppmärksamhet i dagspress inte korresponderar särskilt väl. Efter andra världskriget inleds en lång och ihållande period av minskande skillnader i brottsbelastning mellan män och kvinnor. Detta gäller såväl lagföringar för stöld som våldsbrott. Vi har kort redogjort för debatten som denna minskning gett upphov till och den kritik som bland annat Eva Tiby (1986; 1987) framfört mot hypotesen att denna minskning skulle bero på att kvinnor i allt större utsträckning börjat ta efter mäns brottsliga beteende. Vi visar att minskningen till stor del snarare har att göra med att mäns brottsbelastning minskat och närmat sig kvinnors lägre

nivåer. Detta gäller inte minst stöldbrotten men under slutet av perioden också misshandelsbrotten.

I detta hänseende är det intressant att vi kan visa att samtidigt som könsskillnaderna i brottslighet minskar är skillnaderna avseende uppmärksamheten för kvinnors och mäns brott i det närmaste oförändrad. Det går dussinet dagspressartiklar om mäns brott för varje artikel om en kvinna som begår brott under hela perioden. Den utveckling vi ser över tid är därför svår att knyta till den bild som ges utifrån lagföringsdata. Dagspressen har alltså inte påtagligt ökat sin uppmärksamhet av kvinnors brottslighet i takt med att kvinnor utgör en ökande andel av dem som lagförts för brott. Hur kan detta förstås? Och kan det kanske också säga oss något om hur de minskade skillnaderna i registrerad brottslighet kan förstås?

En förklaring som vi lyfter fram har att göra med net-widening, dvs ökad kontroll och minskad tolerans mot brott. Här antas det att ökningen av kvinnors lagföringar framför allt är relaterade till en utvidgning av rättsväsendets kontroll riktad mot lindrigare brottstyper. När vi ser på vilka brott dagspressen uppmärksammar så är det tydligt att grova våldsbrott dominerar. Detta följer den välkända medielogiken att media inte speglar brottsstrukturen i samhället särskilt väl eftersom de mer vanliga och lindriga brotten inte anses ha nyhetsvärde. Vi kan visa att såväl i början som i slutet av 1900-talet så handlar en stor andel av de artiklar som tar upp kvinnors brottslighet om den extremt ovanliga brottskategorin dödligt våld. Samtidigt består alltså det faktum att mer än 90 procent av alla brottsartiklar (som alltså domineras av grövre brott) utgår från män som gärningspersoner. Om vi antar att gapet i brottsbelastning inte minskat avseende grövre brott utan drivs av att lindrigare brott i större utsträckning kommer in till rättsväsendet är det möjligen inte konstigt att ”uppmärksamhetsgapet” bestått över tid. Att skillnader i brottslighet avseende snatterier och lindrigare former av våld minskar är alltså inget vi ska förvänta oss ska slå igenom i dagspressens uppmärksamhet. För att uppmärksamhetsgapet skulle minska hade det krävts att kvinnor börjat ta in på den stora skillnaden som finns mellan könen avseende de grövsta brotten.

Även om detta kapitel besvarat ett par grundläggande frågor kring kvinnor och brott kvarstår naturligtvis fortfarande många intressanta frågeställningar. Inte minst avseende samhällets förmodat förändrade reaktion på kvinnors brottslighet. Här tänker vi oss att det behövs fördjupade analyser av såväl de ärenden som över tid kommit att hanteras av rättsväsendet som av hur brottsproblemet förstås i samhället. De analyser vi presenterat utifrån vårt dagspressmaterial behöver därför exempelvis kompletteras med studier där vi närmare studerar hur kvinnor som begår brott skildras som gärningspersoner, vad som över tid kännetecknar de brott som uppmärksammas och vilka

åtgärder som förespråkas. Dessa frågor kommer att analyseras i andra studier inom ramen för projektet.

Referenser

- Adler, F., Adler, H. M., & Levins, H. (1975). *Sisters in crime: The rise of the new female criminal*. New York: McGraw-Hill.
- Applin, S., & Messner, S. F. (2015). Her American dream: Bringing gender into institutional-anomie theory. *Feminist Criminology*, 10(1), 36-59.
- Baumer, E. P., & Wolff, K. T. (2014). Evaluating contemporary crime drop (s) in America, New York City, and many other places. *Justice Quarterly*, 31(1), 5-38.
- Bosworth, M. (2000). Confining femininity: a history of gender, power and imprisonment. *Theoretical Criminology*, 4(3), 265-284.
- Bäckman, O., Hjalmarsson, R., Lindquist, M. & Pettersson, T. (2018) Könsskillnader i brottslighet – hur kan de förklaras? *Ekonomisk Debatt*, 46(4), s. 67-78.
- Camenius, R. (2018). *Könsskillnader i lagföringsstatistiken 1840–2010. En studie om förändringar i nivåskillnaden i brott mellan kvinnor och män*. Masteruppsats, Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Chesney-Lind, M. & Pasko, L. (2013). *The Female Offender. Girls, Women and Crime*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Cohen, L.E. & Felson. M. (1979). Social change and crime rate trends: A routine activity approach. *American Sociological Review*, 44(4), 588-608.
- Cohen, S. (1985). *Visions of social control: Crime, punishment and classification*. Cambridge: Polity Press.
- Collins, R. E. (2016). ‘Beauty and bullets’: A content analysis of female offenders and victims in four Canadian newspapers. *Journal of Sociology*, 52(2), 296-310.
- Ericsson, K., & Jon, N. (2006). Gendered social control: ‘a virtuous girl’ and ‘a proper boy’. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 7(2), 126-141.

Estrada, F. (1999). *Ungdomsbrottslighet som samhällsproblem. Utveckling, uppmärksamhet och reaktion*. Avhandlingsserie 3, Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.

Estrada, F. (2005). Trends in violence in Scandinavia according to different indicators: An exemplification of the value of Swedish hospital data. *British Journal of Criminology*, 46(3), 486-504.

Estrada, F., & Nilsson, A. (2012). Does it cost more to be a female offender? A life-course study of childhood circumstances, crime, drug abuse, and living conditions. *Feminist Criminology*, 7(3), 196-219.

Estrada, F., Bäckman, O., & Nilsson, A. (2016). The darker side of equality? The declining gender gap in crime: Historical trends and an enhanced analysis of staggered birth cohorts. *British Journal of Criminology*, 56(6), 1272-1290.

Farrell, G., Laycock, G., & Tilley, N. (2015). Debuts and legacies: The crime drop and the role of adolescence-limited and persistent offending. *Crime science*, 4(16). <https://doi.org/10.1186/s40163-015-0028-3>

Garland, D. (2001). *The culture of control: Crime and social order in contemporary society*. Chicago: University of Chicago Press.

Gelsthorpe, L., & Larrauri, E. (2014). Gender and crime in Europe. I Body-Gendrot m.fl (Red.) *The Routledge Handbook of European Criminology*. New York: Routledge

Heidensohn, F. (1968). The deviance of women: A critique and an enquiry. *The British Journal of Sociology*, 19(2), 160-175.

Hirschi, T. (1969). *The causes of delinquency*. Berkely, CA: University of California Press.

von Hofer, H. (2011). *Brott och straff i Sverige: Historisk kriminalstatistik 1750-2010. Diagram, tabeller och kommentarer*. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.

Laub, J. H., & Sampson, R. J. (2003). *Shared Beginnings, Divergent Lives. Delinquent Boys to Age 70*. Cambridge: Harvard University Press

Lilly, J. R., Cullen, F. T., & Ball, R. A. (2013). *Criminological theory: Context and consequences*. Thousand Oaks, CA: Sage.

- Messerschmidt, J. W. (1993). *Masculinities and crime: Critique and reconceptualization of theory*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Pollack, E. (2001). *Medier och brott*. Avhandling, Institutionen för Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms Universitet.
- Pollak, O. (1961). *The criminality of women*. New York: AS Barnes.
- Steffensmeier, D., & Allan, E. (1996). Gender and crime: Toward a gendered theory of female offending. *Annual review of sociology*, 22(1), 459-487.
- Steffensmeier, D., Schwartz, J., Zhong, H., & Ackerman, J. (2005). An assessment of recent trends in girls' violence using diverse longitudinal sources: is the gender gap closing? *Criminology*, 43(2), 355-406.
- Sutherland, E.H. (1947). *Principles of criminology*. (4th ed). Philadelphia: Lippincott.
- Tiby, E. (1986). Kvinnor, frigörelse och brott – en fallstudie. C-uppsats i Allmän kriminologi. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Tiby, E. (1987). Kvinnofrigörelse och brottslighet. *Brå-apropå*, 2: 21-29.
- Tiby, E. (1990). Kvinnor och brott i stadsmiljö. I Wikström, P-O. (Red.). *Brott och åtgärder mot brott i stadsmiljön*. BRÅ-rapport 1990:5. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

Att förklara män och kvinnors brott

En situationell handlingsteori³².

Per-Olof H. Wikström & Suzanna Wikström

Situationell Handlingsteori förklarar människors brottshandlingar ytterst som en konsekvens av samspelet mellan människa (brottsbenägenhet) och miljö (kriminogena influenser). Teorin stipulerar att människors brottsbenägenhet är beroende av deras lagrelevanta personliga moral och förmåga till självkontroll, medan miljöns kriminogena influenser är beroende av den moraliska kontexten för de frestelser som miljön erbjuder och de provokationer som den skapar. I den här artikeln analyserar vi, med data för flickor och pojkar för ungdomsperioden (13-17 år) hämtade från deltagare i den longitudinella undersökningen PADS+, huruvida Situationell Handlingsteori kan förklara både män och kvinnors brottslighet.

Situationell Handlingsteori (SAT) i korthet

Situationell handlingsteori (se, t.ex., Wikström, 2006, 2010, 2017; Wikström & Treiber, 2018), vanligen förkortad som SAT³³, är en generell, dynamisk och mekanism-baserade teori om brott och dess orsaker. SAT är en generell teori eftersom den gör anspråk på att förklara all slags brottslighet, den är dynamisk eftersom den fokuserar på att analysera brottshandlingar som ett resultat av person-miljö samspelet och dess förändringar, och den är mekanism-baserad eftersom den är inriktad på att identifiera de grundläggande orsaksprocesserna som är involverade i förklaringen av brottslighetens orsaker.

³² Det är en sann glädje för oss att bidra till Evas festskrift. Eva har varit en kär vän sedan 80-talet. Hon inspirerade en av oss att läsa kriminologi (Suzanna). En av oss hade nöjet att jobba med Eva på SU som handledare för hennes C-uppsats och avhandling i kriminologi (P-O). Senare var vi båda kollegor med Eva på BRÅ och arbetade tillsammans inom ramen för Stockholmsprojektet, där Eva bl. a. svarade för en analys av kvinnor och brott (Tiby, 1991). Vi har många goda minnen från den tiden.

³³ Efter dess engelska namn Situational Action Theory (SAT).

Enligt SAT är brottslighetens orsaker *situationella*. Teorin förklarar människors brottshandlingar som en konsekvens av hur människor ser sina handlingsalternativ och gör sina val som ett resultat av samspillet mellan deras brottsbenägenhet och miljöns kriminogena influenser. Teorin stipulerar att människors *brottsbenägenhet* är beroende av deras lagrelevanta personliga moral och förmåga till självkontroll, medan *miljöns kriminogena influenser* är beroende av den moraliska kontext (relevanta moralnormer och effektiviteten i deras upprätthållande) i vilken miljöns frestelser och provokationer uppträder. Enligt SAT är orsaken till att människor begår brott ytterst att de uppfattar en brottshandling som acceptabel i den omständighet de befinner sig i (och att det saknas en relevant och tillräcklig stark avskräckning för att få dem att avhålla sig från att utföra handlingen) eller att de p.g.a. av en bristande förmåga till självkontroll inte kan motstå ett yttre tryck (t.ex., ett kamrattryck) att handla i motsats till den egna moraluppfattningen.

SAT skiljer i analysen av brottslighetens orsaker mellan 'orsaker' och 'orsakernas orsaker'. Analysen av brottslighetens orsaker är inriktad på situationella processer och på att förstå hur människa-miljö samspillet kan få människor att se och välja brott som ett handlingsalternativ i en viss omständighet. Analysen av 'orsakernas orsaker' fokuserar på att identifiera de processer som förklarar (i) varför människor utvecklar olika brottsbenägenhet, (ii) varför olika miljöer utvecklar en skild kriminogenitet och (iii) hur vissa slags människor och vissa slags miljöer sammanförs så att kriminogena situationer skapas. SAT är särskilt inriktad på att förstå de *psykosociala processer* (särskilt moralbildning och kognitivt närande) som formar och förändrar en persons brottsbenägenhet, och de *socioekologiska processer* som (i) formar miljöers kriminogena influenser och (ii) skapar kriminogena situationer genom sammanföringen av brottsbenägna personer och kriminogena miljöer.

Att analysera kön och brott enligt SAT

Ingen snattar en CD från en butik, skallar någon som ger en retfull kommentar, fuskar med skatten, släpper ut dödliga gifter i ett vattendrag, förgriper sig på ett barn eller kör en bil in i en folkmassa bara därför att de är en man eller en kvinna. Attribut som kön kan inte vara en orsak (se, Wikström, 2011). Skillnader i brottslighet mellan män och kvinnor är ingenting som förklarar, utan något som ska förklaras. Detsamma gäller skillnader i brottslighet, till exempel, mellan personer av olika etnisk bakgrund eller vid olika åldrar. Ingen begår ett brott enbart därför att de kommer från ett visst land eller är i en viss ålder.

Att analysera brottskillnader på gruppnivå (t.ex., att jämföra andelarna som begått brott eller den genomsnittliga brottsligheten för män och kvinnor) är

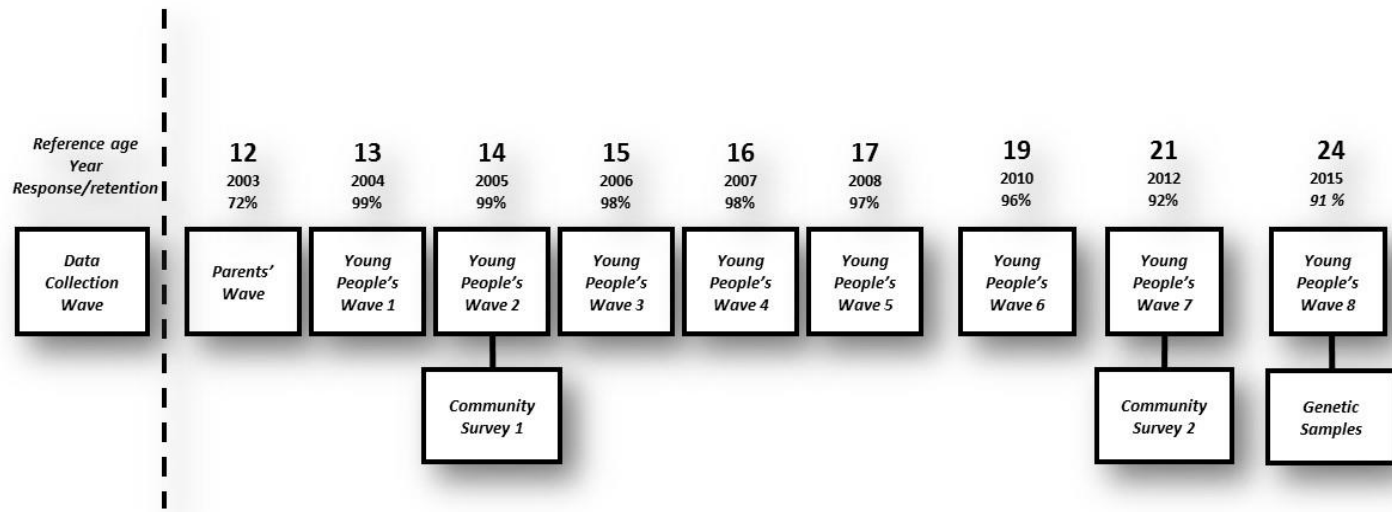
problematiskt som grund för en orsaksförklaring eftersom det bortser ifrån att det som regel finns en stor inomgruppsvariation (det finns t.ex. både män och kvinnor som inte begår brott och det finns både män och kvinnor som begår många brott). Brotts handlingar som utförs av människor i specifika miljöer och dess orsaker bör därför analyseras och förklaras på individnivå (dvs., utifrån hur situationella förhållanden påverkar individers handlingar). Detta innebär inte att kulturella och strukturella faktorer och processer är irrelevanta i analysen av brottslighetens orsaker, men för att rätt förstå deras roll måste vi först förstå och förklara hur de (som eventuella orsakernas orsaker) påverkar individers beteende. Kulturella och strukturella förhållanden kan ju, till exempel, påverka skillnader mellan män och kvinnor i erfarenheterna av en moralläring som främjar (eller hämmar) utvecklingen av deras brottsbenägenhet eller påverka skillnader i hur vanligt det är att män och kvinnor exponeras till kriminogena miljöer.

I den här artikeln kommer vi inte att analysera 'orsakernas orsaker' utan koncentrera oss på att analysera de faktorer som enligt SAT direkt påverkar den situationella processen som avgör människors inblandning i brotts handlingar. Vi kommer att fokusera kring den fråga som kanske varit den mest centrala i studiet av kön och brottslighet, nämligen om variationen i kvinnors och mäns brottslighet kan förklaras på samma sätt (se, t.ex., Steffensmeier & Allen, 1996). Vi kommer först att översiktligt presentera PADS+ undersökningen från vilken de data vi analyserar hämtats. Vi kommer sedan att jämföra pojkars och flickors brottslighet och ställa frågan om hur väl könstillhörighet kan predicera deras brottsdeltagande och brottsaktivitet. Därefter kommer vi att introducera och analysera våra mått på SATs centrala förklarande begrepp (brottsbenägenhet och kriminogen exponering) och jämföra hur de fördelar sig mellan och inom könen. När vi gjort det kommer vi att undersöka om dessa faktorer (enskilt och gemensamt) kan predicera både pojkarnas och flickornas brottslighet och därmed testa om SATs grundläggande modell kan förklara variationen i både mäns och kvinnors brottsaktivitet. I det sammanhanget kommer vi också att redovisa data om sambandet mellan brottsbenägenhet och kriminogen exponering och utforska om de pojkar och flickor som har lägst brottslighet också tenderar att vara de som har lägst brottsbenägenhet och lägst kriminogen exponering och om de pojkar och flickor som har högst brottsaktivitet också tenderar att vara de som har högst brottsbenägenhet och högst kriminogen exponering.

The Peterborough Adolescent and Young Adult Development Study (PADS+)

The Peterborough Adolescent and Young Adult Developmental Study (PADS+) är en prospektiv longitudinal studie som har följt ett slumpmässigt urval om 700 personer från en ålderskull som bodde i den engelska staden Peterborough och fyllde 12 år under 2003. Vi har hitintills följt dem till det år de fyllde 24 år (figur 1).

En mängd olika data om ungdomarna har insamlats, allt från deras genetiska profil, psykologiska egenskaper, familje- och skolsituation, arbetsliv, till detaljerade data om hur de lever sina dagliga liv och villka mikromiljöer de exponerats för. Vi intervjuade också deras föräldrar/vårdnandshavare (main caregiver) det år de var 12 år gamla och införskaffade då retrospektiva data om centrala händelser i barnens liv från deras födelse fram till intervjutillfället samt om deras aktuella sociala situation (t.ex., familjens socioekonomiska förhållanden). Detaljerade data om ungdomarnas självrapporterade och polisregistrerade brott har också insamlats (för en översikt av PADS+ och dess data, se Wikström m.fl., 2012:44-106). I tillägg till undersökningen av ålderskullen har vi bland annat också vid två tillfällen genomfört omfattande surveys med representativa urval av befolkningen för de ca 350 olika delområden som utgör Peterborough. Varje sådan studie omfattade ca 7000 respondenter och syftet var att införskaffa detaljerade informationer om olika grannskapsegenskaper såsom områdets sociala sammanhållning och nivån på den informella sociala kontrollen. I den här studien av kön och brott kommer vi att använda relevanta data om ungdomarnas (självrapporterade) brottslighet, brottsbenägenhet (personlig lagrelevant moral och förmåga till självkontroll) och kriminogen exponering (deltagande i brottsalstrande miljöer och brottsliga kamrater) insamlade för åldrarna 13-17 år. PADS+ har ett extremt lågt bortfall som framgår av figur 1.

Figur 1. En översikt av PADS+ design (på engelska)

Brott och kön

Merparten av pojkarna (77 procent) och flickorna (64 procent) har begått brott under de studerade åldrarna (Tabell 1). De pojkar som begått brott har i genomsnitt begått fler brott än de brottsaktiva flickorna (44 mot 19 brott). Flickor svarar för mindre än en tredjedel av de totala brotten som ålderskullen begått. Med undantag av butikssnatteri, som har fler förövare som är flickor än pojkar, är skillnader i brottsdeltagande statistiskt signifikanta men kön förklarar som mest, och oberoende av brottskategori, bara ett par procent av variationen i brottslighet. Endast en mindre del av pojkarna (18 procent) och flickorna (8 procent) har begått allvarligare stöldbrott (inbrott och stöld av eller ur bil).

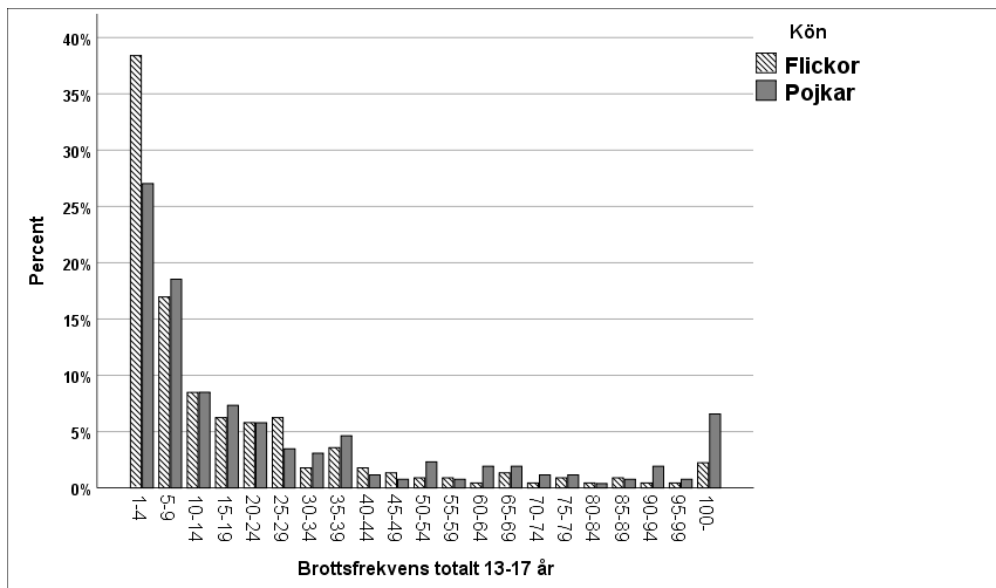
Tabell 1. Könsskillnader i brottsdeltagande och brottsaktivitet totalt för åldrarna 13-17

Brott	Andel som begått brott		Brott per förövare		Antal brott		Procent av brotten flickor
	P	F	P	F	P	F	
Stöld från person	29	21	7.2	3.8	712	278	28
Butikssnatteri	33	36	20.1	11.2	2275	1396	38
Skadegörelse	46	29	16.4	7.4	2627	750	22
Anlagd brand	41	31	8.8	4.6	1227	503	29
Misshandel	65	47	14.3	6.7	3227	1100	25
Personrån	19	8	5.4	3.7	349	104	23
Bostadsinbrott	7	3	3.8	3.3	88	40	31
Övriga inbrott	10	3	5.9	2.2	211	24	10
Stöld av eller från bil	10	6	27.5	3.2	962	67	6
<i>Allvarliga stöldbrott*</i>	18	8	20.0	4.5	1261	131	9
Brott totalt	77	64	44.1	19.1	11678	4262	27

P = Pojke, F= Flicka

*Summan av bostadsinbrott, övriga inbrott och stöld av eller ur bil.

Brottsligheten är mycket skevt fördelad i ålderskullen (figur 2). En liten andel står för större delen av brottsligheten. Det finns både pojkar och flickor bland de förövare som begått få och de som begått många brott. Skillnaden är att det tenderar att vara fler pojkar än flickor bland de som begått många brott (7 mot 2 procent som begått 100+ brott) och att det är fler flickor än pojkar bland de förövare som begått få brott (38 mot 27 procent som begått 1-4 brott).

Figur 2. Procentuell fördelning av brottsfrekvens (grupperad) bland brottsaktiva flickor och pojkar. Brott totalt åldrarna 13-17 år. Figuren exkluderar de som inte begått något brott.

Kön som prediktor av brottslighet

Det faktum att det är *något vanligare* att pojkar än flickor har begått brott, och att de pojkar som begår brott *i genomsnitt* oftare begår fler brott än de flickor som begår brott, innebär inte att det finns ett starkt samband mellan kön och brott. I själva verket finns det en stor inomgruppsvariation i brottsligheten (Figur 2). Det är ju inte så att alla män begår brott och inga kvinnor begår brott. Det flesta flickor och pojkar i vår studie har begått brott (64 procent av flickorna och 77 procent av pojkarna). Det är inte heller så att alla pojkar som begår brott har begått fler brott än flickor som begår brott. Det finns många flickor som har begått fler brott än många pojkar (även om det är flest pojkar bland de som begår många brott och flest flickor bland de som begår få brott). Det finns således inget enkelt samband mellan kön och brottsdeltagande eller

mellan kön och brottsaktivitet. De statistiska sambanden mellan kön och brottsdeltagande ($\phi = -0.14$, $\text{signf} = 0.000$) och kön och brottsaktivitet ($r = -0.18$, $\text{signf} = 0.000$) är svaga, och de förklarar endast någon procent av variansen (ett resultat som är typiskt för studier av sambandet mellan kön och brott i normalpopulationer). Det faktum att ett samband är statistiskt signifikant innebär inte att det är starkt (det är inte ovanligt att statistisk signifikans sammanblandas med styrka hos ett samband).

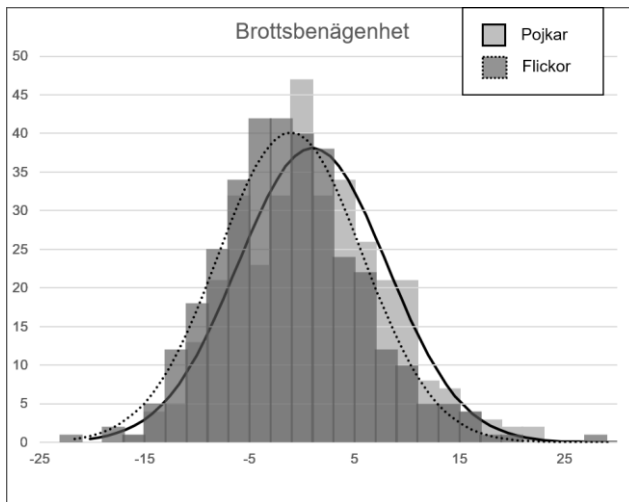
Mot denna bakgrund är det därför förvånande att man i diskussioner om relationen mellan kön och brott ofta kan läsa slutsatser som att; *gender is one of the strongest and most frequently documented correlates of delinquent behaviour* (Warr, 2002:114), *perhaps the best predictor of whether an individual will violate the law is sex* (Conklin, 1989:129), *gender is probably the best predictor of crime and victimization* (Beirne & Messerschmidt, 1991:547), *there is little doubt that the single best predictor of crime is gender* (Levitt & Lochner (2001:334), och det har till och med hävdats att, *sex appears to explain more variance in crime across cultures than any other variable* (Harris, 1977: 3-4). Påståenden som att *women are always and everywhere less likely than men to commit acts of crime* (Steffensmeier & Allan, 1996:459) kan vara missvisande eftersom de kan tolkas som att (alla) män alltid är mer brottsliga än (alla) kvinnor, vilket inte är fallet. Något som våra (och andras) resultat klart visar.

Hur kommer man då fram till sådana slutsatser? En möjlig förklaring kan vara att man enbart fokuserar på könsskillnader hos de som begår brott - och särskilt de som begår omfattande och grövre brottslighet. Isåfall finner man att majoriteten i de flesta fall är män och kan frestas dra slutsatsen att kön är en stark prediktor. Men om man istället utgår från alla män och undersöker hur många av dessa som begått omfattande och grövre brott så blir bilden en annan. Endast en liten del av alla män svarar för merparten av denna brottslighet. Det innebär att enbart utifrån kunskap om att någon är man eller kvinna är det svårt att med någon större säkerhet förutsäga om de har gjort sig skyldiga till omfattande och grövre brottslighet eftersom de flesta män (och kvinnor) inte gjort sig skyldiga till sådan brottslighet. Detsamma, men omvänt, gäller när vi analyserar könsskillnader för enstaka och lindrigare brott. Kunskap om att någon begått ett enstaka eller lindrigare brott är inte tillräckligt för att med någon större säkerhet förutsäga om förövaren är man eller kvinna (eftersom merparten av både män och kvinnor har begått något lindrigare brott).

Brottsbenägenhet – en fråga om personlig moral och förmåga till självkontroll

Enligt SAT är människors brottsbenägenhet en fråga om deras lagrelevanta personliga moral och förmåga att utöva självkontroll. *Brottsbenägenhet* har mätts som ett index av mått på 'lagrelevant personlig moral' och 'förmåga att utöva självkontroll'. Måttet på lagrelevant moral omfattar ett batteri av 16 frågor om hur fel det är att, till exempel, 'cykla mot rött ljus', 'slå en annan ungdom som förolämpar mig', 'stjäla en CD från en affär' eller 'bryta sig in i en bostad för att stjäla något' (se Wikström m.fl., 2012:132-135 för detaljer). Måttet på förmåga till självkontroll omfattar ett batteri av 8 frågor som gäller hur väl respondenten anser att en rad påstående om sig själv stämmer, till exempel, 'ibland tar jag risker bara för att jag tycker det är kul', och 'jag handlar ofta i stundens ingivelse utan att tänka särskilt på vad jag gör' (se Wikström m.fl., 2012:135-137 för detaljer). De två variablerna har först standardiserats över alla fem inkluderade åldrar och sedan adderats för att skapa ett övergripande mått på brottsbenägenhet över perioden (för detaljer se Wikström m.fl., 2012:137). De som har höga värden på variabeln brottsbenägenhet har en svag lagrelevant moral och en svag förmåga till självkontroll, medan de som har låga värden på variabeln har en stark lagrelevant moral och en stark förmåga till självkontroll.

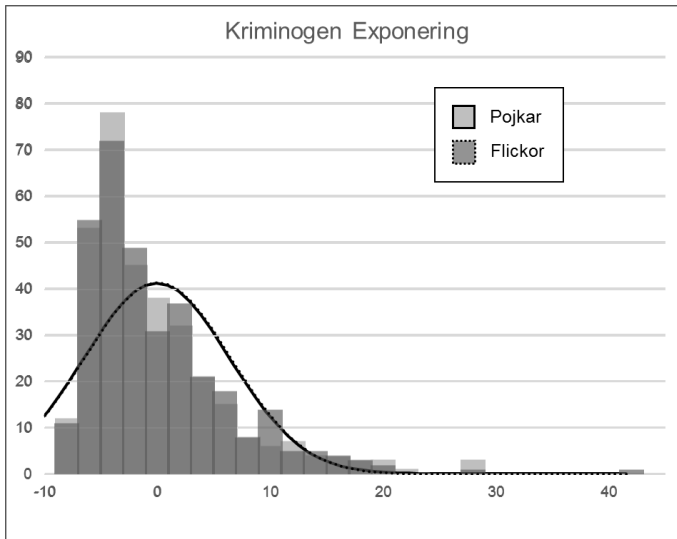
Värden för variabeln brottsbenägenhet redovisas separat för flickor och pojkar i Figur 3 och som framgår är fördelningen approximativt normal både för flickor och pojkar, dvs. en mindre del har höga eller låga värden, medan de flesta befinner sig någonstans i mitten på skalan. Det framgår också att något fler flickor har en mycket svag brottsbenägenhet och att något fler pojkar har en mycket stark brottsbenägenhet. Det senare är inte helt oväsentligt eftersom vi vet att brottsligheten är mycket ojämnt fördelad bland ungdomar (se figur 2 ovan). Även om flickor som grupp betraktat har en genomsnittligt lägre brottsbenägenhet än pojkar är det centralt att hålla i minnet att det finns en variation över hela skalan både för flickor och pojkar. Det finns pojkar med låg, medel och hög brottsbenägenhet, liksom det också finns flickor med låg, medel och hög brottsbenägenhet. Det är inte så att alla flickor har låg brottsbenägenhet och att alla pojkar har hög brottsbenägenhet.

Figur 3. Brottsbenägenhet. Fördelning efter kön.

Kriminogen exponering – en fråga om miljöers moraliska kontext

Kriminogen exponering har mätts som ett index av 'deltagande i kriminogena miljöer' och 'brottsliga kamrater'. Måttet på deltagande i kriminogena miljöer är komplext och baseras på en kombination av flera datakällor (se Wikström m.fl., 2012:141-154 för detaljer) och redovisar 'antal timmar av vaken tid som spenderats med kamrater utan vuxentillsyn engagerade i ostrukturerade aktiviteter i bostadsområden med svag kollektiv styrka eller i centrum områden' (se Wikström m.fl., 2012:147-150 för detaljer). Måttet på brottsliga kamrater omfattar ett batteri frågor om, och hur ofta, ens kamrater har gjort sig skyldiga till vissa slags brott (se Wikström m.fl., 2012:151-153 för detaljer). På samma sätt som för variabeln brottsbenägenhet har de två variablerna först standardiserats över alla fem inkluderade åldrar och sedan adderats för att skapa ett övergripande mått på kriminogen exponering för perioden (för detaljer se Wikström m.fl., 2012:153). De som har höga värden på variabeln 'kriminogen exponering' vistas ofta i kriminogena miljöer (som de definierats ovan) och har många brottsliga kamrater, medan de som har låga värden på variabeln vistas mer sällan i kriminogena miljöer och har färre eller inga brottsliga kamrater.

Figur 4. Kriminogen exponering. Fördelning efter kön.

Till skillnad mot variabeln för brottsbenägenhet som är approximativt normalfördelad, är måttet på kriminogen exponering starkt snedfördelat, dvs. få har en mycket stark kriminogen exponering medan de allra flesta har en svag kriminogen exponering (Figur 4). En jämförelse mellan flickor och pojkar visar inte på några större skillnader, de flesta flickor och de flesta pojkar har en svag exponering och endast ett litet antal har en mycket hög kriminogen exponering. Man kan dock notera att bland det fåtal som har en extremt hög kriminogen exponering är de flesta pojkar (även om det också förekommer flickor med extremt höga värden)

Sambanden mellan flickor och pojkars brottsbenägenhet, kriminogen exponering och brottslighet

En enkel korrelations analys (Tabell 2) visar att de två huvudmåten och dess samtliga delkomponenter har klara samband med flickor och pojkars brottslighet. Det svagaste enskilda sambandet finns för deltagande i kriminogena miljöer och det starkaste för brottsliga kamrater. Skillnaderna mellan resultaten är påfallande små vilket innebär att samma faktorer i stort sett predicerar pojkar och flickors brottsaktivitet lika bra.

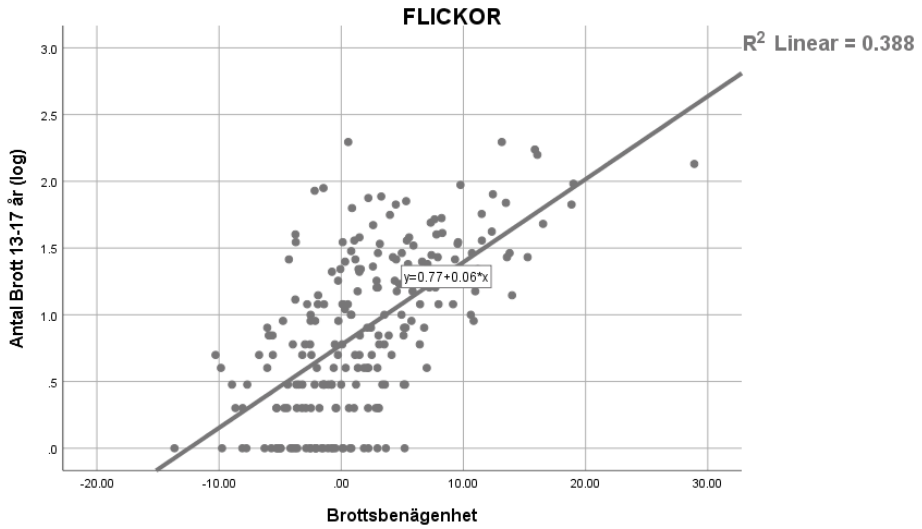
Tabell 2. Korrelationer (Pearsons). Antal brott (logaritmerade värden) efter brottsbenägenhet, lagrelevant moral, förmåga till själv kontroll, kriminogen exponering, tid i kriminogena miljöer och brottsliga kamrater. Separerat efter kön.

Kön	Antal brott (logaritmerade värden)	
Variabler	Koefficient	Signifikans
Pojkar		
Brottsbenägenhet	0.67	0.000
Lagrelevant moral	0.61	0.000
Förmåga till självkontroll	0.54	0.000
Kriminogen exponering	0.63	0.000
Tid i kriminogena miljöer	0.43	0.000
Brottsliga kamrater	0.68	0.000
Flickor		
Brottsbenägenhet	0.62	0.000
Lagrelevant moral	0.51	0.000
Förmåga till självkontroll	0.52	0.000
Kriminogen exponering	0.67	0.000
Tid i kriminogena miljöer	0.37	0.000
Brottsliga kamrater	0.59	0.000

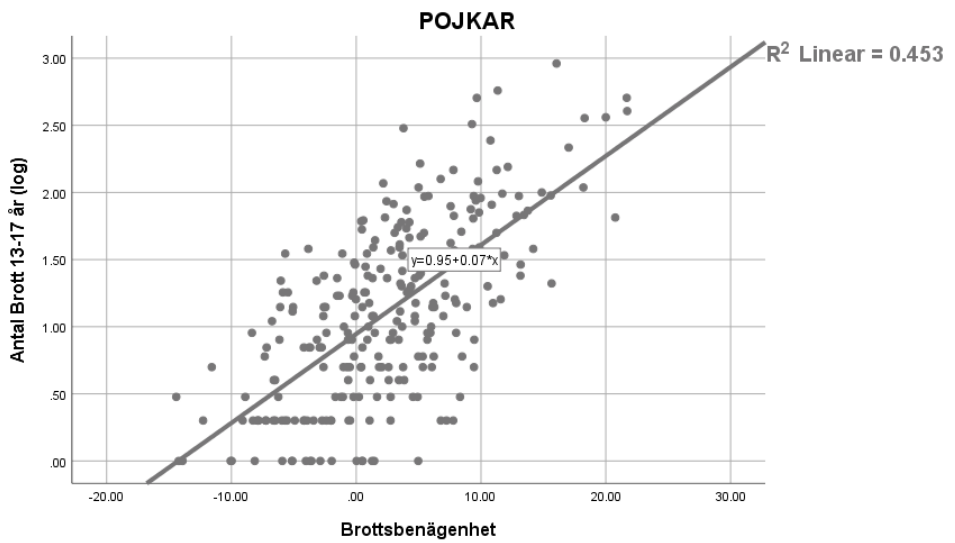
Brottsbenägenhet och brottslighet efter kön

Så långt har vi visat att det inte finns några enkla samband mellan att vara flicka eller pojke och att ha en hög brottsbenägenhet respektive att ha en hög kriminogen exponering. Det finns både flickor och pojkar som har en hög brottsbenägenhet och en hög kriminogen exponering. Om vi ser till sambanden mellan brottsbenägenhet och brottslighet är de starka och likartade både för flickor och pojkar (Figur 5). Flickor som har en hög brottsbenägenhet tenderar att begå många brott medan flickor som har en låg brottsbenägenhet tenderar att begå få eller inga brott (5A). Detsamma gäller för pojkarna (5B).

5A

5B

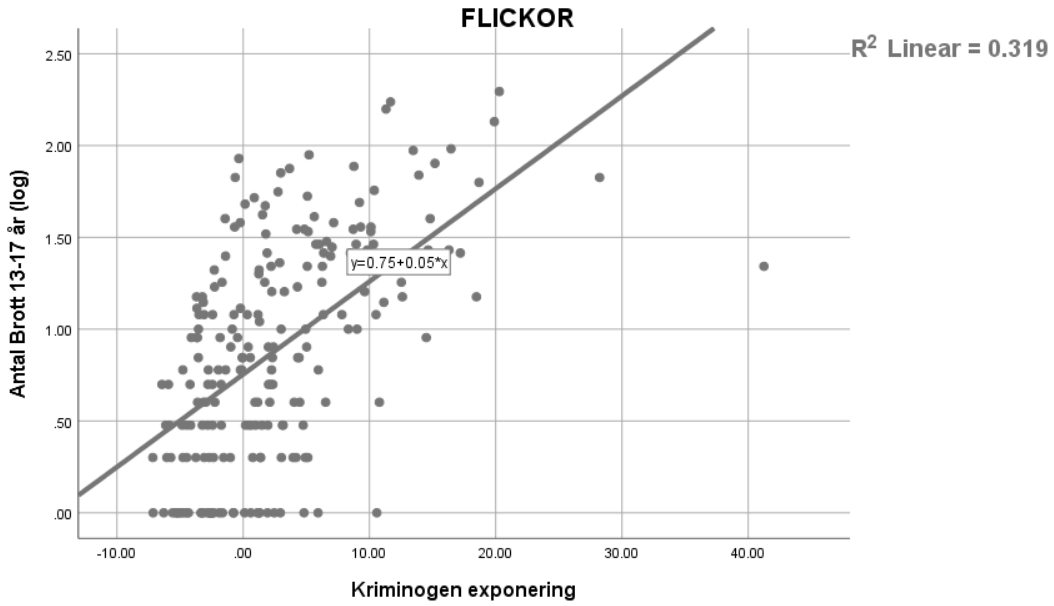

Figur 5. Brottsbenägenhet och begångna brott 13-17 år (log) separat för flickor (5A) och pojkar (5B).

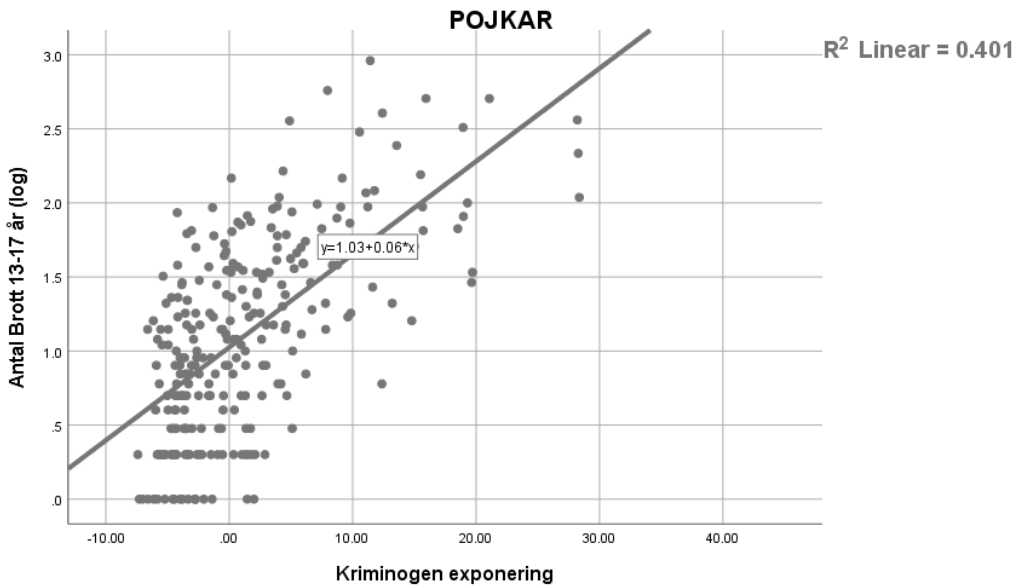
Kriminogen exponering och brottslighet efter kön

Precis som vad gäller beträffande brottsbenägenhet finns det ett starkt samband mellan kriminogen exponering och brottslighet både för flickor och pojkar, även om sambanden är aningen svagare för flickor (Figur 6). Variationerna i brottslighet tenderar att vara större bland de med lägre kriminogen exponering än för dem med den högsta kriminogena exponering. Detta gäller både flickor (6A) och pojkar (6B). Resultatet kan ses i samband med att fördelningen för kriminogen exponering är mycket skev (Figur 4). Merparten av både flickor och pojkar har en låg kriminogen exponering.

6A

6B

Figur 6. Kriminogen exponering och begångna brott 13-17 år (log) separat för flickor (6A) och Pojkar (6B).

Brottsbenägenhet och kriminogen exponering predicerar brottsaktivitet både för flickor och pojkar

Analyserna ovan har visat att brottsbenägenhet och kriminogen exponering tagna var för sig båda predicerar såväl flickors som pojkars brottsaktivitet. I en multipel regressionsanalys, utförd separat för flickor och pojkar, framkommer det att för både flickor och pojkar är brottsbenägenhet och kriminogen exponering starka prediktorer av deras brottsaktivitet och gemensamt förklarar de en stor del av variansen, en större andel för pojkar än flickor (Tabell 3). Brottsbenägenhet är den starkare prediktorn av de två. Skillnanden mellan pojkar och flickor är att kriminogen exponering är en något starkare prediktor för pojkar än flickor.

Analysen stöder den Situationella Handlingsteorins antagande om att brottsaktiviteten både för flickor och pojkar huvudsakligen är ett resultat av deras brottsbenägenhet och kriminogena exponering. Samma prediktorer förklarar variationen i både pojkars och flickors brottslighet.

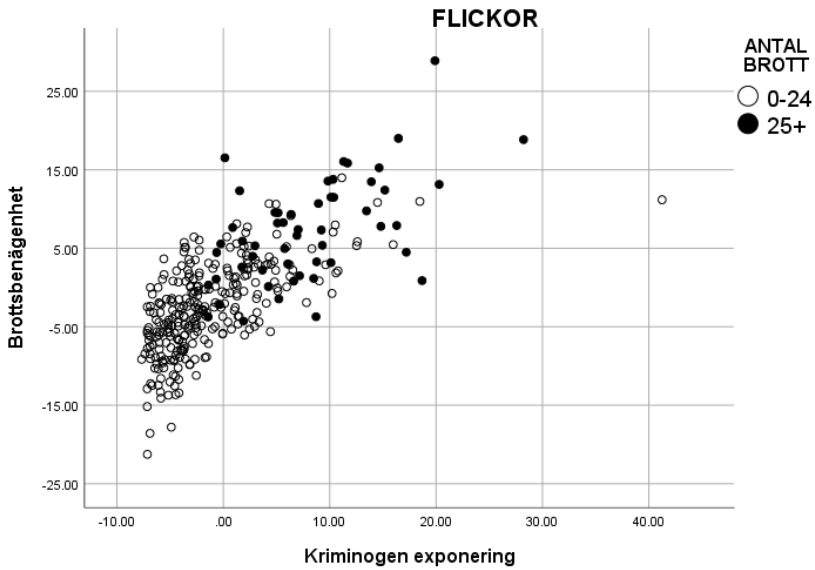
Tabell 3. Multipel regression. Antal brott (logaritmerade värden) efter Brottsbenägenhet, och Kriminogen exponering. Separat efter kön.

Kön			
Variabler	Beta	Signifikans	Multiple R²x100
Pojkar			50
Brottsbenägenhet	0.44	0.000	
Kriminogen exponering	0.33	0.000	
Flickor			44
Brottsbenägenhet	0.46	0.000	
Kriminogen exponering	0.26	0.000	

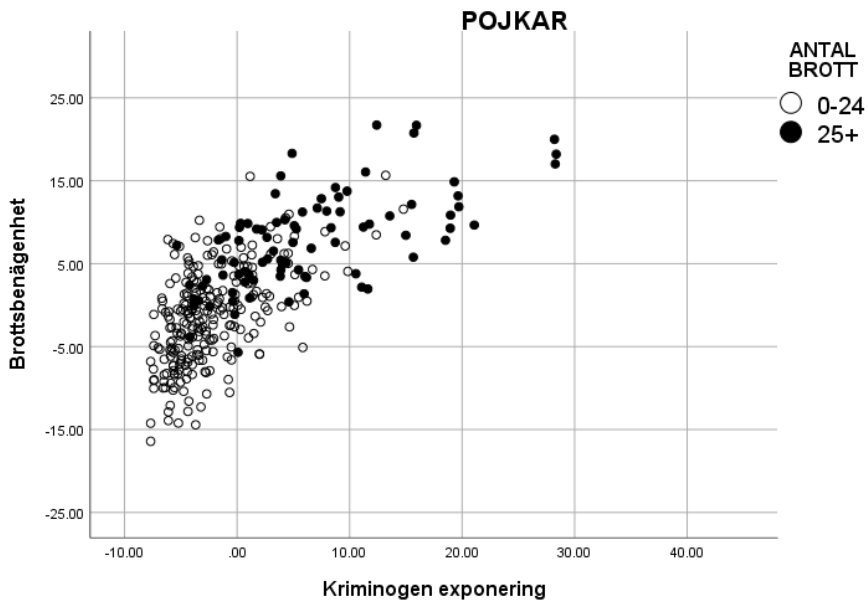
Samspelet mellan brottsbenägenhet, kriminogen exponering och brottslighet efter kön

Situationell handlingsteori förutspår att det framförallt är bland de med hög brottsbenägenhet och hög kriminogen exponering som brottsligheten är störst och en enkel analys av detta (Figur 7) visar att för både flickor (7A) och pojkar (7B) tenderer de som har begått mest brott att återfinnas bland de med hög brottsbenägenhet och hög kriminogen exponering. De individer som begått 25 eller fler brott är markerade i spridningsdiagrammen med fyllda cirklar.

7A

7B

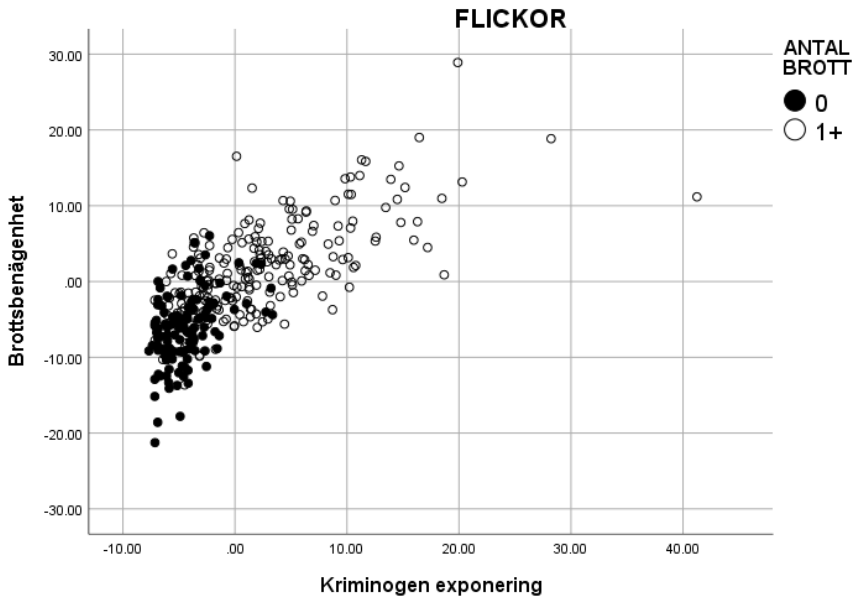

Figur 7. Brottbenägenhet och kriminogen exponering separat för flickor (7A) och pojkar (7B). Fylla cirklar i spridningsdiagrammet redovisar de som begått 25 eller fler brott.

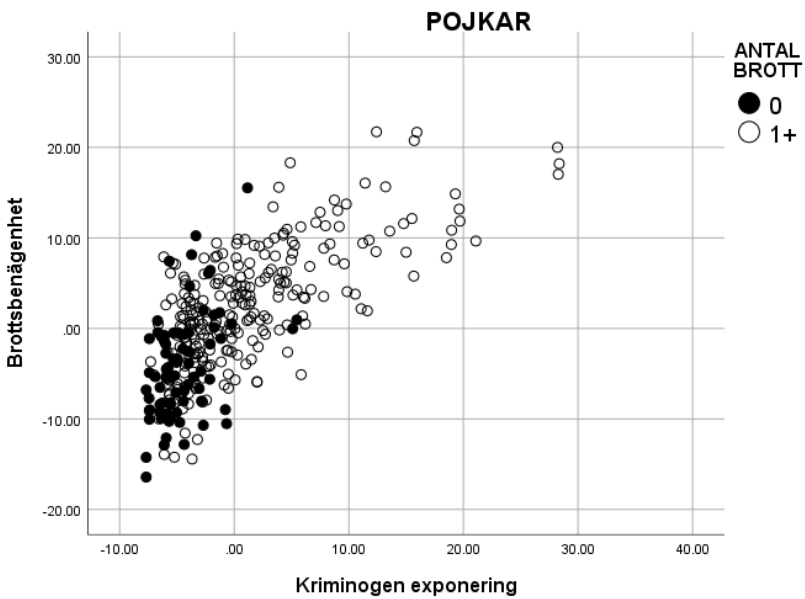
SAT förutspår också att de som inte begår brott ska återfinnas bland de som har en låg brottsbenägenhet och en låg kriminogen exponering. Figur 8 visar att både flickor (8A) och pojkar (8B) som inte begått några brott (markerade med fyllda cirklar i spridningsdiagrammen) huvudsakligen har en låg brottsbenägenhet och en låg kriminogen exponering.

Mönstret för flickor och pojkar är således detsamma. De som har en låg brottsbenägenhet och svag kriminogen exponering tenderar att begå inga eller få brott (Figur 8), medan de som har en stark brottsbenägenhet och stark kriminogen exponering tenderar att begå många brott (Figur 7). Allt i överensstämmelse med prediktionerna från Situationell handlingsteori.

8A

8B

Figur 8. Brottsbenägenhet och kriminogen exponering separat för flickor (8A) och pojkar (8B). Fyllda cirklar i spridningsdiagrammet redovisar de som inte har begått några brott.

Konklusion

I den här artikeln har vi analyserat relationen mellan kön och brott för ett slumpmäsigt urval engelska ungdomar från staden Peterborough för åldersperioden 13-17 år. Resultaten visar att även om *fler* pojkar än flickor begår brott och att pojkar som begår brott *genomsnittligt* begår fler brott än de flickor som begår brott finns det en stor inomgruppsvariation i brottsdeltagande och brottsaktivitet både vad gäller flickor och pojkar. Det finns både flickor och pojkar som inte begår brott och det finns både flickor och pojkar som begår många brott. Ungdomarnas kön är endast en svag prediktor av deras brottslighet, med andra ord, det är svårt att korrekt gissa någons brottsaktivitet enbart med kunskap om deras kön. (Ett förhållande som också gäller för många så kallade bakgrundsvariabler i kriminologin som till exempel socioekonomisk status– se Wikström & Treiber, 2016). Det är också så att kön inte kan vara en orsak till brottsliga handlingar. Atribut som kön och etnisk bakgrund kan inte vara orsaker. Könsskillnader i brottslighet är något som ska förklaras, inte något som förklarar.

Situationell Handlingsteori (SAT) förklarar människors brottshandlingar ytterst som en konsekvens av de handlingsalternativ de uppfattar och de val de gör som ett resultat av samspelet mellan deras relevanta egenskaper och erfarenheter (deras brottsbenägenhet) och den miljö de deltar i (dess kriminogena influenser). Teorin stipulerar att människors brottsbenägenhet är beroende av deras lagrelevanta personliga moral och förmåga till självkontroll, medan miljöns kriminogena influenser är beroende av den moraliska kontexten för de frestelser som miljön erbjuder och de provokationer som den skapar. SAT är en generell teori och den gör därför anspråk på att förklara såväl mäns som kvinnors brottslighet. I den här artikeln har vi undersökt om det antagnadet får stöd i våra data. Våra resultat visar att samma faktorer predicerar både flickor och pojkar brottslighet.

Både bland flickor och pojkar finns det de som har en hög respektive en låg brottsbenägenhet även om det är *något vanligare* att pojkar har en hög och flickor har en låg brottsbenägenhet. När det gäller kriminogen exponering finner vi också att det finns en stor variation både för flickor och pojkar men den genomsnittliga skillnaden är marginell. Vi finner att både brottsbenägenhet (lagrelevant personlig moral och förmåga till självkontroll) och kriminogen exponering (deltagande i kriminogena miljöer och brottsliga kamrater) enskilt och sammantaget predicerar variationen i brottsaktivitet både för flickor och pojkar. Vi finner dessutom att de som har begått mest brott både bland flickor och pojkar tenderar att ha en hög brottsbenägenhet och en hög kriminogen exponering, och att de som inte har begått brott tenderar att ha en låg brottsbenägenhet och en låg kriminogen exponering. Mönstret för flickor och pojkar är således detsamma och ger stöd till att SAT

kan förklara variationen både i flickor och pojkars brottsaktivitet som en följd av skillnader i deras brottsbenägenhet och kriminogena exponering. Andra studier som undersökt könsskillnader utifrån ett SAT perspektiv har också redovisat stöd för teorin även om de studerat speciella populationer (dömda – Ishoy & Blackwell, 2018) eller speciella brott (butiksnatteri – Hirtenlehner & Treiber, 2017).

Referenser

- Beirne, P. and Messerschmidt, J. W. (1991). *Criminology*. International Thomson Publishing.
- Braithwaith, J. (1989). *Crime, shame and reintegration*. Cambridge university press, Cambridge.
- Conklin, J. E. (1989). *Criminology*. New York: Macmillan.
- Ishoy G. & Sims Blackwell B. (2018). Situational Action Theory's Self-Control/Morality Interaction Effects and the Moderating Influence of being Female: A Comparison of Property and Violent Offending Using a Sample of Juvenile Delinquents. *Feminist Criminology*
- Harris, A. (1977). Sex and theories of deviance. *American Sociological Review*, 42: 3-16.
- Hirtenlehner H. & Treiber K. (2017). Can Situational Action Theory Explain the Gender Gap in Adolescent Shoplifting? Results from Austria. *European Journal of Criminology*
- Levitt S.D. & Lochner L. (2001). The Determinants of Juvenile Crime. In: *Risky Behavior among Youths*. Edited by J. Grueber. Chicago. University of Chicago Press.
- Steffensmeier D. & Allan E. (1996). Gender and Crime: Toward a Gendered Theory of Female Offending. *Annu. Rev. Social.* 22:459-487.
- Tiby E. (1991). Kvinnor och brott. I (Red.) Wikström P-O: *Brott och åtgärder mot brott i stadsmiljön*. Brottsförebyggande Rådet.
- Warr M. (2002). *Companions in Crime*. Cambridge University Press.

Wikström P-O (2017) Character, Circumstances, and the Causes of Crime. In (Red.) Liebling A., Maruna S. & McAra L.: *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford. Oxford University Press

Wikström P-O (2011) Does Everything Matter? Addressing the Problem of Causation and Explanation in the Study of Crime. In (Red.) McGloin J M, Sullivan C. J & Kennedy L. W. (Red.): *When Crime Appears: The Role of Emergence* London. Routledge.

Wikström P-O (2010). Explaining Crime as Moral Action. In (Red.) S. Hitlin & S. Vaysey: *Handbook of the Sociology of Morality*. New York. Springer verlag.

Wikström P-O (2006). Individuals, Settings and Acts of Crime. Situational Mechanisms and the Explanation of Crime. In (Red) Wikström P-O & Sampson Robert. J. *The Explanation of Crime: Context, Mechanisms and Development*. Cambridge. Cambridge University Press.

Wikström P-O & Treiber K. (2018). The Dynamics of Change. Criminogenic Interactions and Life-Course Patterns of Crime. In (Red.) D. P. Farrington, L. Kazemian & A. Piquero: *The Oxford Handbook of Developmental and Life-Course Criminology*. Oxford, Oxford University Press.

Wikström P-O & Treiber K. (2016) Social Disadvantage and Crime. A Criminological Puzzle. *American Behavioral Scientist* 60:8.

Wikström P-O, Oberwittler D., Treiber K.. & Hardie B.. (2012). *Breaking Rules. The Social and Situational Dynamics of Young People's Urban Crime*. Oxford. Oxford University

Betydelsen av moral, självkontroll och exponering för brottslighet bland unga kvinnor och män.

Marie Torstensson Levander

Inledning

I början av 1990-talet skrev Eva Tiby kapitlet Kvinnor och brott i Stockholmsprojektets antologi *Brott och åtgärder mot brott i stadsmiljön* (Wikström, 1991). Tiby presenterade forskning om kvinnor både som gärningsperson och brottsoffer och det är till rollen som gärningsperson jag anknyter i detta kapitel. Forskning om kvinnors brottslighet bedrevs vid den tidpunkten i relativt liten omfattning och många av de frågor som togs upp av Tiby är fortfarande aktuella, även om kunskapsläget förändrats. Några frågor som togs upp var exempelvis varför kvinnor som gärningsperson saknas i kriminologisk forskning och hur brottsligheten, både vad gäller prevalens, mönster och utveckling, skiljer sig åt mellan män och kvinnor. En annan fråga var huruvida kvinnors brottslighet kan förklaras på samma sätt som mäns, dvs med samma teori eller om det krävs olika, könsspecifika, förklaringar?

Som tänkbara förklaringar redovisade Tiby en rad hypoteser från forskningen om skillnader mellan pojkar och flickor, vissa med utgångspunkt i den tidens dominerande teoretiska perspektiv. Några sådana var:

- Kontroll. Flickor uppföstras på ett sätt som ökar förmågan till självkontroll.
- Risktagande. Kvinnor är i mindre utsträckning än män benägna att ta risker.
- Skam- och skuld känslor. Kvinnor känner skuld och skam i högre utsträckning än män.
- Arenor och tid. Kvinnor tillbringar mer tid i hemmet och exponeras inte i samma utsträckning för kriminogena situationer eller miljöer.

- Umgänge och gäng: Flickor och pojkar umgås på olika sätt. Flickor umgås två och två, vanligtvis i hemmet och detta skulle minska risken att exponeras för kriminogena miljöer.

Det kan tilläggas att en av Tibys slutsatser var att könsskillnader i brottslighet kan förklaras med olikheter i uppfostran mellan pojkar och flickor. ”*På grund av den rådande könsideologin uppfostras flickor och pojkar oftast olika. de socialiseras till olika könsroller där undvikande av risker ingår i flickans könsroll, men inte i pojkens.*” (cit. Tiby i Wikström, red. 1991:120).

Dagens forskning om könsskillnader bekräftar den bild som Eva Tiby gav för nästan 30 år sedan. Kvinnor är underrepresenterade i kriminalitet, har lägre brottsfrekvens, kortare brottskarriärer och en lägre grad av brottsbredd (versatilitet), dvs kvinnors brottslighet är mer koncentrerad till brottstyper som stöld, snatterier, bedrägerier och narkotikabrott och till skillnad mot män begår de mer sällan våldsbrott (Andersson, 2013).

Kvinnors karriärmönster under livsförloppet är dock fortfarande mindre utforskade än mäns. En orsak till detta är bristen på longitudinella studier där kvinnor ingår (Eggleston och Laub, 2002). Merparten av den forskning som gjorts är av tvärsnittskaraktär vilket försvårar eller omöjliggör karriärstudier. Några longitudinella studier där kvinnor ingår finns dock. En av de mer kända i modern tid är Dunedinstudien (Moffitt, 1993) där uppdelningen i tonårsbegränsad (många begår enstaka brott under tonårstiden) respektive livsförloppskriminalitet (en liten grupp begår en stor andel av den totala brottsligheten under en stor del av livsförloppet) definierades. Modellen testades också för flickorna som ingår i studien och det visade sig att livsförloppskriminalitet är ovanligare bland kvinnor än män och att kvinnornas kriminalitet snarare har karaktären av tonårsbegränsad, mer tillfällig, kriminalitet (Moffitt et al., 2001). I Sverige har särskilt data från den longitudinella studien Stockholm Birth Cohort (tidigare Projekt Metropolit) och IDA-projektet använts för studier av kriminalitet bland kvinnor (Andersson, 2013; Andersson et al, 2012; Andersson & Torstensson Levander, 2013; Torstensson, 1990; Estrada & Nilsson, 2012). Här kan nämnas att Andersson et al (2012) identifierade fyra karriärmönster både bland män och kvinnor. Gemensamt för båda könen var det tonårsbegränsade respektive livsförloppsspåret i kriminalitet. Specifikt för flickorna identifierades också ett spår med debut senare i livet (efter 22 år) och ett spår med tidig debut (före 15 år) och ett kort förlopp.

Den fråga som återstår är den teoretiska ansatsen. Vissa hävdar fortfarande att det finns ett behov av att studera kvinnlig brottslighet separat för att utveckla mer könsspecifika teorier och modeller (Blokland och van Os, 2010; Fontaine et al., 2009; Lanctot och Blanc, 2002). Andra hävdar det motsatta,

nämligen att kriminalitet kan förklaras med en generell teori oberoende av kön (Wikström, 2012; Hirtenlehner & Treiber, 2017; Weerman et al, 2015). Ett skäl för detta skulle vara att kön aldrig kan vara en orsak utan en markör för andra, bakomliggande mekanismer (Hirtenlehner & Treiber, a.a.).

En sådan teori är Situationell handlings teori (SAT), där aspekter från olika individ och ekologiskt orienterade kriminologiska teorier och från klassisk handlings teori integreras (för närmare beskrivningar av teorin se t.ex. Wikström et al 2012; Wikström, 2018;).

Teorin ser handlande som en konsekvens av vilka handlingsalternativ man uppfattar och vilka val man gör bland dessa handlingsalternativ. Att förklara en individs handlande är således ytterst en fråga om att förklara hur samspelet mellan individ och miljöfaktorer får en individ att uppfatta vissa handlingsalternativ, och hur detta samspel påverkar valet mellan uppfattade handlingsalternativ. Teorin betonar att mänskligt handlande kan vara orsakat antingen av vanor eller av rationella val (överväganden), och specificerar under vilka omständigheter handlande tenderar att vara vanemässigt respektive rationellt. När individer agerar i välbekanta miljöer och reagerar på välbekanta stimuli, tenderar deras handlande att ske vanemässigt, i andra fall att föregås av rationell val (överväganden).

Teorin betonar att de centrala individegenskaperna för att förstå kriminalitet är individers moral och förmåga till självkontroll, medan de centrala aspekterna av den sociala miljön är den moraliska kontext i vilken individen agerar. Individers moral är central för vilka handlingsalternativ man uppfattar i ett visst sammanhang och förmågan att utöva självkontroll är central i valprocessen, särskilt när de överväger att bryta mot moralregler. Den moraliska kontexten utgörs av de regler som gäller för en särskild miljö (plats) och den grad med vilken deras efterlevnad upprätthålls och de eventuella konsekvenser individen riskerar om han eller hon bryter mot dessa regler. Denna kontext påverkar vilka handlingsalternativ en individ ser och vilka val bland dessa han eller hon gör. Den direkta orsaken till en individs handlande ses således som en konsekvens av samspelet mellan en individs moraluppfattningar (och känslor) och förmåga till självkontroll (benägenhet) och den moraliska kontext (miljöstimuli) i vilken individen befinner sig.

Enligt SAT utgör samhälls- och utvecklingsfaktorer inte (direkta) orsaker till kriminalitet, men kan mycket väl vara orsaker till att man utvecklar en benägenhet för sådant beteende och/eller till att de oftare än andra exponeras för miljöer (moraliska kontexter) genom social eller självselektion som främjar sådant beteende (se vidare Wikström & Sampson, 2003). Indirekta orsaker till individers handlande är enligt teorin de utvecklingsfaktorer som påverkar individers formering av moraluppfattningar och förmåga till

självkontroll, samt de samhällsfaktorer som (a) skapar särskilda moraliska kontexter och som (b) påverkar hur olika individer exponeras för olika moraliska kontexter (exempelvis som en följd av social och ekonomisk ojämlikhet, t.ex. boendesegregering).

SAT hävdar att det s.k. gender gap i kriminalitet kan förklaras med (1) skillnader i brottsbenägenhet (självkontroll och moral) eller (2) skillnader i exponering eller båda. Könsskillnader kan också vara en konsekvens av skillnader i tidig utveckling och de konsekvenser denna fått när det gäller skillnader i självkontroll och moral.

I detta kapitel kommer jag att testa några centrala aspekter av Situationell handlingsteori för flickor respektive pojkar nämligen betydelsen av moral, självkontroll och exponering. Jag kommer särskilt att undersöka (1) om det finns skillnader i betydelsen av moral och självkontroll för pojkars respektive flickors brottslighet (2) om det finns skillnader mellan pojkars och flickors exponering för brottsalstrande miljöer och betydelsen av detta för deras brottslighet, (3) om förändringar av moral, självkontroll och exponering för brottsalstrande miljöer samspelar i förklaringen av flickors och pojkars brottslighet.

De resultat som redovisas baseras på data från den longitudinella studien Malmö Individual and Neighbourhood Development Study/MINDS (Ivert & Torstensson Levander, 2014). Studien beskrivs övergripande nedan.

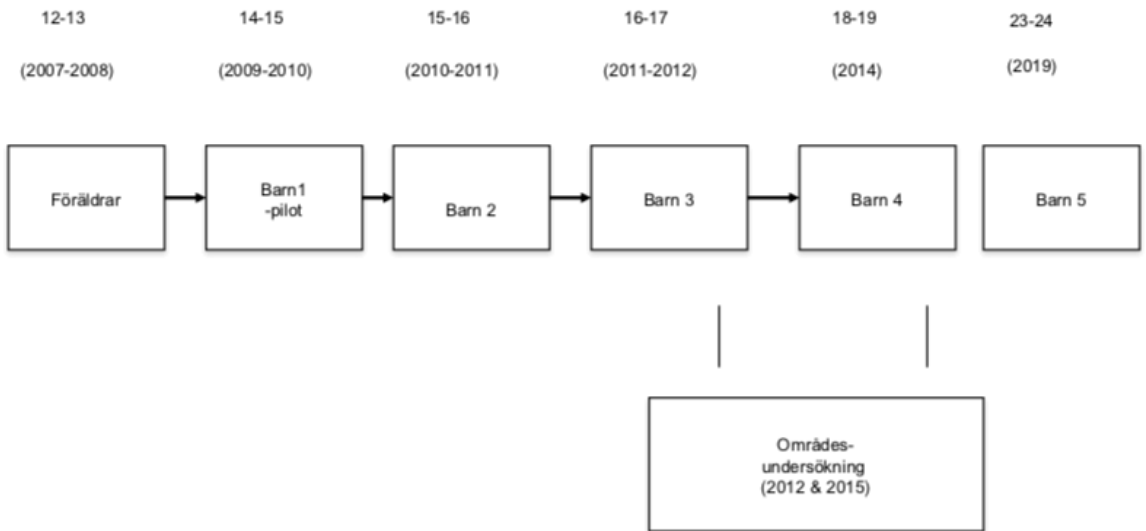
”Malmöbarn”/MINDS – en longitudinell och teoristyrd studie

För drygt 10 år sedan startade den longitudinella studien MINDS (Malmö Individual and Neighbourhood Development Study) vid Institutionen för kriminologi i Malmö. Det övergripande syftet med projektet Malmöbarn/MINDS är att besvara frågan:

Vilka barn och ungdomar, dvs. med vilka egenskaper och erfarenheter, i vilka slags sociala miljöer löper störst risk att utveckla kriminalitet och andra sociala problembeteenden och varför?

MINDS designades därför för att över tid studera hur samspillet mellan individuella egenskaper och erfarenheter å ena sidan och egenskaper i olika sociala miljöer å den andra påverkar utvecklingen av kriminalitet och andra regelbrott bland ungdomar. Studien, som är komparativ, är utformad efter det brittiska forskningsprojektet the Peterborough Adolescent and Young Adult Development Study (PADS+) (se t.ex. Wikström et al., 2012).

Totalt omfattar studiepopulationen omkring en femtedel (517 ungdomar, varav 256 flickor 261 pojkar) av den totala kohorten födda 1995 (n=2994). Fram till idag har data samlats in från hela gruppen ungdomar vid tre olika tillfällen (se Figur 1). För en mindre grupp (ca 250 ungdomar och deras föräldrar) har data samlats in vid ytterligare två tillfällen (se Figur 1 för en översikt av genomförda och planerade datainsamlingar). Nästa datainsamling kommer att genomföras med start i januari 2019. Studiepopulationen är relativt representativ för kohorten som helhet. Det finns en dock viss överrepresentation när det gäller ungdomar med två svenskfödda föräldrar samt ungdomar från områden där utbildningsnivån och medelinkomsten är högre än i övriga Malmö.

Figur 1. The Malmö Individual and Neighbourhood Development Study/MINDS. Ålder och år för datainsamling.

Tre datainsamlingsmetoder kombineras, vilka mäter tre olika förklaringsnivåer: en individbaserad enkät, en tidsgeografisk metod och en områdesbaserad enkätstudie. Unikt i projektet är den tidsgeografiska metoden som ger möjlighet att på detaljnivå studera de egenskaper i olika sociala miljöer som påverkar ungdomars. Genom att sammanföra dessa datakällor är det möjligt att studera interaktionen mellan individegenskaper, tidigare erfarenheter och ungdomarnas exponering för olika sociala miljöer. Det gör det möjligt att inte bara beskriva vad ungdomar gör (t.ex. umgås), med vem (t.ex. kamrater) och på vilka platser (t.ex. ett torg), utan också att beskriva den sociala miljö där dessa platser och aktiviteter är inbäddade (t.ex. den sociala sammanhållningen och den grad av informell social kontroll som kännetecknar den särskilda miljön). Dessutom möjliggör de upprepade

datainsamlingstillfällena att vi kan följa utvecklingen över en tidsperiod karakteriserad av stora förändringar i ungdomars liv.

Självrapporterad brottslighet

Ungdomarna tillfrågades vid varje datainsamlingstillfälle om de begått något brott, och i så fall hur många gånger, det senaste året (räknat från undersökningstidpunkten). Brotts typerna omfattar snatteri, skadegörelse, stöldbrott, inbrott, rån, anlagd brand och misshandel.

Sett till hela undersökningsperioden (13-18 års ålder) är flickorna som förväntat underrepresenterade i brottslighet totalt. Ca 40 procent av flickorna jämfört med drygt 60 procent av pojkarna rapporterar att de begått något brott under perioden (se tabell 1).

Om vi däremot ser till respektive datainsamlingstillfälle är bilden annorlunda. Vid 13/14 års ålder var andelen flickor som rapporterade att de begått brott i princip densamma som pojkarna: en knapp fjärdedel av flickorna jämfört med en fjärdedel av pojkarna. Vid 15/16 års ålder, alltså det år ungdomarna gick i årskurs 9, är andelen flickor som rapporterar brott strax under 30 procent medan andelen pojkar fördubblats: 29 procent av flickorna jämfört med 52 procent av pojkarna rapporterade att de begått något brott. Vid nästa datainsamlingstillfälle, 18 års ålder, har andelen brottsaktiva flickor såväl som pojkar (12 respektive 25%) minskat. Snatteri, stöld och skadegörelse är, som förväntat, de vanligaste brotts typerna. Pojkarna är mer versatila, dvs de uppvisar en större spridning av brotts typer, och den största skillnaden är den låga frekvensen våldsbrott bland flickorna.

Om vi istället tittar på brottsligheten inom gruppen som begått brott är skillnaderna små mellan flickor och pojkar. Knappt hälften av både flickor och pojkar rapporterar att de begått brott endast vid ett ålderstillfälle/datainsamlingstillfälle. Något större andel av pojkarna rapporterade vid samtliga tre datainsamlingstillfällena att de begått brott (19 och 13 procent av pojkar respektive flickor).

Tabell 1. Självrapporterad brottslighet vid ett, två och tre datainsamlingstillfällen. Procent och totalt antal som deltagit vid samtliga tre datainsamlingstillfällen³⁴

Brott/datainsamlings- tillfälle	Procent samtliga flickor	Procent brotts- belastade flickor	Procent samtliga pojkar	Procent brotts- belastade pojkar
Ej brott	62		40	
Brott vid 1 tillfälle	17	48	29	49
Brott vid 2 tillfällen	15	39	19	31
Brott vid 3 tillfälle	5	13	12	19
N	206	79	180	108

Självkontroll och moral

Enligt SAT är moral och självkontroll centrala komponenter för att förklara variationer i brottslighet (Wikström, et al 2012). Sambanden har testats i en rad studier (bl.a. Wikström et al, 2012; Ivert et al, 2018; Hirtenlehner & Treiber, 2017), både enskilt och i samspel, men mer sällan separat för pojkar och flickor. För att mäta självkontroll och moral har vi vid varje datainsamlingstillfälle ställt frågor om bl.a. risktagande, impulsivitet/självkontroll och attityder till regelbrytande beteenden. Självkontroll mäts genom frågor som ”Ibland är det spännande att göra saker som kan vara farliga, ta en risk bara för att det är roligt, det säkrast att andra människor håller sig borta från mig när jag är arg, Jag har lätt att tappa humöret/att bli arg, När jag blir arg tänker jag aldrig på konsekvenserna av vad jag gör, Om jag känner mig frestad att göra något jag inte borde göra, tänker jag aldrig på att jag kan få problem (bli upptäckt, åka fast).” Frågorna baseras på the Grasmicks self-control scale (Grasmick, et al. 1993).

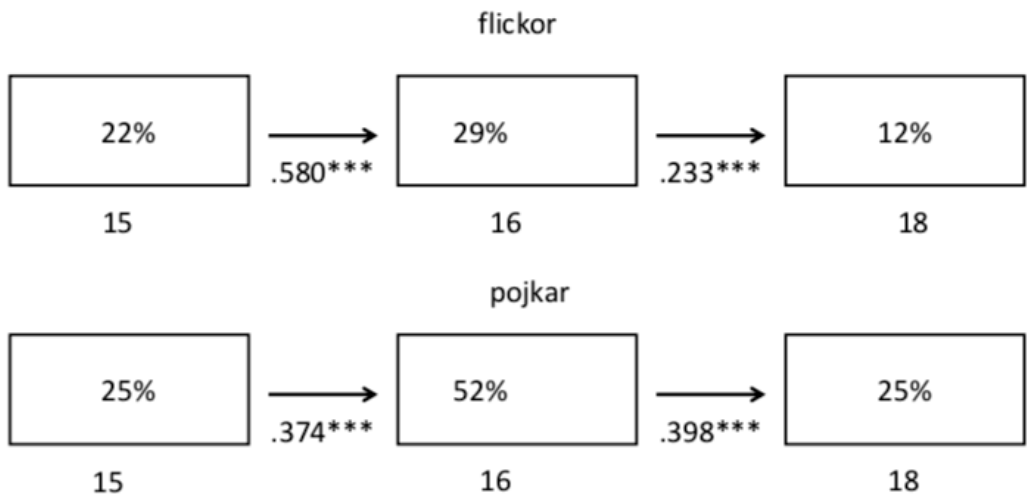
Moralvärderingar har mätts genom att fråga om ungdomarnas attityder till olika regelbrott där de exempelvis fått ta ställning till ”hur fel det är för någon i deras ålder att stjäla en penna från en kamrat, cykla utan lyse, strunta i hemläxor, dricka sig berusade med vänner en fredag kväll, använda vapen för

³⁴ I tabellen redovisas endast de som deltagit vid samtliga tre datainsamlingstillfällen.

att tvinga till sig pengar” (se Wikström et al, 2012 för samtliga items i moralskalan).

Resultaten visar inga skillnader i självkontroll mellan pojkar och flickor, varken när det gäller nivåer, utveckling över tid eller samband med brottslighet (Ivert et al 2018). Detta innebär att självkontroll har betydelse som förklaring av brottsdeltagande inom grupperna (pojkar/flickor), men att den inte kan förklara skillnader i brottslighet mellan pojkar och flickor (gender gap).

Moralvärderingarnas är som förväntat något starkare relaterade till brottslighet bland flickor än bland pojkar. Detta har också visats i andra studier (t.ex. Weerman and Hoevem 2012; Weerman et al, 2015).

Figur 2. Samband (rxy) mellan brottsbenägenhet (moral + självkontroll) vid olika åldrar (15, 16 och 18 års ålder) för flickor respektive pojkar.

Tabell 2. Samband (rxy) mellan moral, självkontroll, brottsbenägenhet och brottslighet. Flickor och pojkar 15/16 år.

	Flickor	Pojkar
Moral	.32 ***	.362***
Självkontroll	.381***	.385***
Brottsbenägenhet	.48***	.50***

***p<0.001

Exponering för kriminogena miljöer

Ett vanligt påstående är att flickor och pojkar har olika umgängesmönster och att flickor spenderar mer tid i aktiviteter och miljöer som inte utgör riskmiljöer och att detta skulle kunna vara en förklaring till flickors lägre brottslighet. En miljö kan anses vara kriminogen om de individer som vistas där och de aktiviteter som utförs uppmuntrar till lagbrytande beteenden. I de fall då individer som vistas i dessa miljöer inte kan upprätthålla lagar och/eller samhällets prosociala värderingar (Wikström & Treiber, 2017), skulle istället vuxna i området ingripa eller säga ifrån om någon exempelvis klottrade på en husvägg i området. Denna brist på gemensamma prosociala värderingar eller där förmågan (eller viljan) att upprätthålla gemensamma normer är svag, brukar i litteraturen beskrivas som brist på kollektiv styrka bland de som bor eller vistas på platsen (Sampson, 2003).

Andra platser som kan utgöra kriminogena miljöer är stadskärnan eller lokala centrum-områden. Här finns en stark koncentration av frestelser (varor att stjäla) eller provokationer (t.ex. nöjeslivsrelaterade konflikter, berusade personer). Här rör sig många olika människor utan direkt ansvar för platsen och eller utan att känna varandra rör sig, vilket försvårar den informella kontrollen - vår egen tillsyn och reaktion på oönskade händelser i vardagslivet. Detta sammantaget bidrar till att centrumområden eller platser inom sådana områden utgör kriminogena miljöer, där risken för att brott ska begås är kraftigt förhöjd.

För att mäta hur ungdomar exponeras för riskfyllda situationer och miljöer har data samlats in om ungdomarnas vardagsliv (rörelsemönster och rutinaktiviteter) i Malmö. Detta har gjorts både med frågor i enkäten och med hjälp av den tidsgeografiska tekniken. I enkäten har ungdomarna svarat på frågor som mäter den tid man tillbringar i ostrukturerade aktiviteter, i centrala Malmö under kvällstid samt med kompisar som skolkar, sniffar, använder andra droger och begår brott som stöld, snatterier, skadegörelse och våld. Den tidsgeografiska metoden hjälper oss att följa ungdomars rörelsemönster timme för timme under fyra dagar under den senaste veckan räknat från datainsamlingsstillfället: fredag, lördag samt de två närmaste vardagarna. Ungdomarna får beskriva de platser där de vistas, geografiskt och typ av plats (t.ex. egen eller annans bostad, en fritidsgård eller ett köpcentrum). De får också berätta om andra som är närvarande (t.ex. föräldrar eller vänner) och vilken typ av aktivitet de ägnar sig åt (t.ex. spela fotboll, läsa läxor eller bara ”hänga”). Metoden ger en detaljerad beskrivning av ungdomarnas rörelsemönster och vardagsrutiner – hur många timmar som tillbringas i olika aktiviteter i olika typer av miljöer. Utöver detta innehåller materialet data om ”särskilda händelser” under dagen. Dessa inkluderar frågor om de utsatts för

brott, om de druckit alkohol eller använt droger, samt om de befunnit i sig i vad de själva upplevde som en riskfylld situation.

Tabell 3 nedan redovisar olika mått på exponering för riskmiljöer/situationer separat för pojkar och flickor som begått brott eller ej vid 15/16 års ålder. De två första måtten är hämtade från enkäten och övriga från den tidsgeografiska studien (Space Time Budget, se ovan).

Av tabellen framgår att skillnaderna mellan tid spenderad i olika aktiviteter mellan pojkar och flickor som begått brott är små. Ett undantag finns dock. Det är flickorna, både de som begått och inte begått brott som tillbringar en stor del av sin tid i centrala Malmö. En fjärdedel av de brottsbelastade flickorna jämfört med 12 procent av motsvarande grupp pojkar rapporterar att de tillbringat 3-7 dagar i veckan i centrala Malmö.

Tabell 3. Exponering för kriminogena miljöer, 15-16 års ålder fördelat på kön och brott. Procent.³⁵

	Pojkar		Flickor	
	Brott	Ej brott	Brott	Ej brott
Kompisar 3-7 dagar/vecka	41	25	41	21
Centrala Malmö 3-7 dagar/vecka	12	4	25	9
Tid med familjen >46 tim av 96	22	40	19	31
Tid med kompisar >15 tim av 51	32	14	31	16
Ute, ospec < 8 tim av 47	15	15	15	17
Tid i skolan > 9 tim av 40	29	35	29	44

³⁵ Data från den tidsgeografiska studien (Space Time Budget, se ovan) redovisas efter antalet möjliga timmar i olika aktiviteter /dygn. Max antal timmar är 96.

Betydelsen av brottsbenägenhet och exponering: vilka individer med vilka egenskaper väljer vilka miljöer, bryter mot regler i olika miljöer, med vilka?

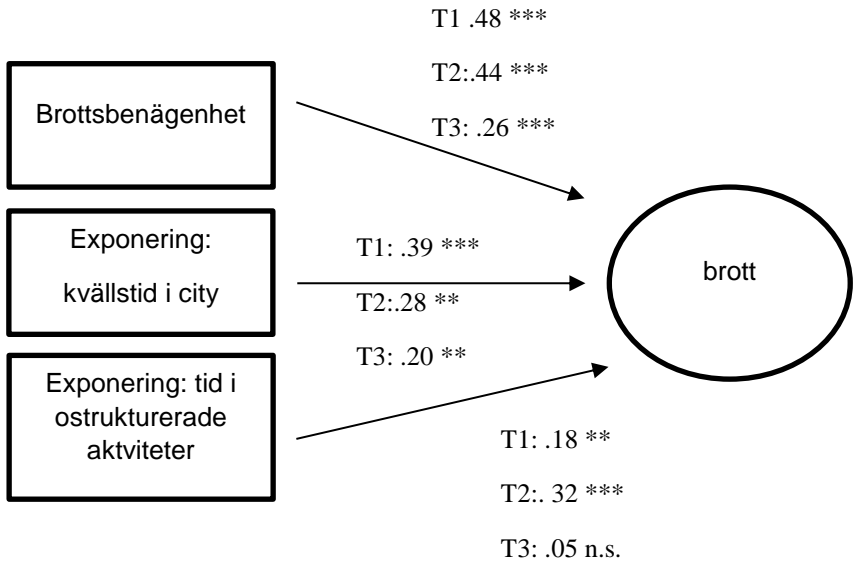
Trots en stark brottsbenägenhet (benägenhet att bryta mot regler) ägnas en liten del av vardagen åt att begå brott. Det krävs alltså något mer – något som i samspel med brottsbenägenhet – triggas igång brottshandlingen. När brottsbenägna ungdomar exponeras för miljöer, situationer och platser dit frestelser och provokationer är koncentrerade och där kontrollen är svag, ökar risken för att brott begås. Om upptäcktsrisken upplevs som liten, frestelsen stark och man ser brott som ett alternativ (svag självkontroll och svag moral) ökar risken att man väljer att begå brottet. Det innebär samtidigt att den unge som ser regelbrott som otänkbart kan exponeras för frestelser i en svagt kontrollerad situation utan att för den skulle begå brott.

Att ungdomar med hög brottsbenägenhet oftare tenderar att hamna i risksituationer utgör en typ av självselektion. Individer med hög brottsbenägenhet väljer att umgås med likasinnade (med hög brottsbenägenhet) i grupp eller gäng, dessa individer väljer också aktiviteter som är spännande, frestande eller provocerande, och löper därmed högre risk att exponeras för kriminogena miljöer.

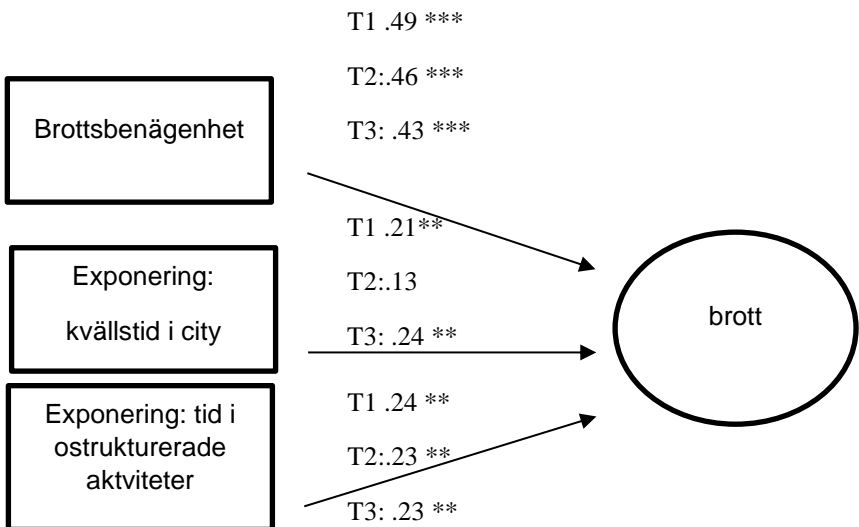
Sambanden mellan brottslighet, brottsbenägenhet och exponering vid tre olika tidpunkter (13/14, 15/16 och 18/19 års ålder) visas i Figur 3a och 3b nedan. I stora drag är resultaten lika oberoende av kön. Benägenhet (självkontroll och moral) är den faktor som visar starkast samband med brottslighet oberoende tidpunkt, men sambandet försvagas bland flickorna vid tidpunkt 3. Sambandet mellan exponering mätt som 3-7 kvällar i centrala Malmö/city och brottslighet är något starkare bland flickor, men när exponering mäts som rapporterad tid i ostrukturerade aktiviteter är sambandet nära noll bland flickorna i åldern 18/19.

En analys (logistisk regression) av betydelsen av benägenhet, exponering och samspel mellan dessa för brottslighet vid 15/16 års ålder ger inget skäl att anta en könsspecifik teori.

Figur 3a. Samband (korrelationer) mellan brottslighet, brottsbenägenhet och olika mått på exponering vid 14, 16 och 18 år. Flickor

Figur 3b. Samband (korrelationer) mellan brottslighet, brottsbenägenhet och olika mått på exponering vid 14, 16 och 18 år. Pojkar

Slutsatser och diskussion

I detta kapitel har betydelsen av några centrala aspekter av Situationell handlingsteori för flickors respektive pojkars brottslighet under ungdomsåren, nämligen moral, självkontroll och exponering, beskrivits. Resultaten visar (1) att moral och självkontroll har lika stor betydelse för pojkars respektive flickors brottslighet och (2) att betydelsen av exponering för riskmiljöer/risksituationer i stort är densamma, men att innehållet i de aktiviteter där man exponeras kan se olika ut för pojkar och flickor vid olika tidpunkter under tonårstiden.

När det gäller brottslighet ser vi att det som vanligen skiljer pojkar och flickor åt ses även här: flickorna är underrepresenterade i brott, men detta ser olika ut vid olika åldrar. Vi ser också att brottslighet är starkt korrelerat över tid: begår man brott vid 15 års ålder är sannolikheten stor att detta upprepas vid 16 och 18 års ålder. Detta gäller både för pojkar och för flickor. Resultaten visar också att det finns ett samspel mellan brottsbenägenhet och exponering oberoende av kön, vilket innebär att det är flickor (eller pojkar) med låg självkontroll och svaga moralvärderingar som både söker sig till och påverkas av de miljöer de tillbringar en stor del av sin tid i.

En slutsats är att, baserat på de övergripande analyser som presenteras i detta kapitel, tycks det inte finnas något skäl att anta att det krävs en särskild, könsspecifik, teori för att förklara varför unga flickor (eller pojkar) väljer att begå brott.

Referenser

Andersson, F. (2013) *The Female Offender. Patterning of Antisocial and Criminal Behaviour over the Life-course*. Doctoral Dissertation, Faculty of health and society. Malmö högskola, 2013.

Andersson, F, Svensson, R, Levander, S & M Torstensson Levander. (2012). Sex Differences in Criminal Careers. *Journal of Criminal Behaviour and Mental Health*. Feb:1

Andersson, F & Torstensson Levander, M. (2013). Adult Onset Offending in a Swedish Female Birth Cohort. *Journal of Criminal Justice*. Vol. 41:3, 2013

Blokland A.A.J & van Os, R. (2010). Life Span Offending Trajectories of Convicted Dutch Women. *International Criminal Justice Review*, 20 (02)

Eggleston och Laub, J. (2002). The Onset of Adult Offending: A neglected dimension of the criminal career. *Journal of Criminal Justice*, Volume 30, Issue 6, November–December 2002

Estrada & Nilsson, (2012). Does It Cost More to Be a Female Offender? A Life-Course Study of Childhood Circumstances, Crime, Drug Abuse, and Living Conditions. *Feminist Criminology*, Volume: 7 (3)

Fontaine, N., Carbonneau, R., Vitaro, F., Barker, E.D., & Tremblay, R.E. (2009). Research Review: A Critical Review of Studies on the Developmental Trajectories of Antisocial Behavior in Females. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 50 (4)

Grasmick, H. G., Tittle, C.R., Bursik, R.J Jr., & Arneklev, B.J. (1993). Testing the Core Empirical Implications of Gottfredson and Hirschi's General Theory of Crime. (1993). *Journal of Research in Crime and Delinquency* (30)

Hirtenlehner H. & Treiber K. (2017). Can Situational Action Theory Explain the Gender Gap in Adolescent Shoplifting? Results from Austria. *European Journal of Criminology*

Ivert, AK & Torstensson Levander, M. (2014). Adolescents' Perceptions of Neighbourhood Social Characteristics - Is there a correlation with mental health? *Child Indicators Research*, Augusti 2014.

Ivert, AK, Andersson, F, Svensson, R, Pauwels, L & Torstensson Levander, M (2018). An Examination of the Interaction between Morality and Self-control in Offending: A study of differences between girls and boys. *Criminal Behaviour and Mental Health*

Lanctot, N., & Blanc, M.L., (2002). Explaining Deviance by Adolescent Females. *Crime and Justice*, 29

Moffitt, T., Caspi, A., Rutter, M., & Silva, P. (2001). *Sex Differences in Antisocial Behavior. Conduct, disorder, delinquency, and violence in the Dunedin longitudinal study*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and Life-Course-Persistent Antisocial Behavior - A Developmental Taxonomy. *Psychological Review*, 100 (4)

Sampson, R. J. (2003). "The Neighborhood Context of Well Being." *Perspectives in Biology and Medicine*, 46

Tiby, E. (1990). Kvinnor och brott i stadsmiljön. I Wikström (red). *Brott och åtgärder mot brott i stadsmiljön*. Brottförebyggande rådet 1990:5

Torstensson, M. (1990). Female Delinquents in a Birth Cohort: Tests of Some Aspects of Control Theory. *Journal of Quantitative Criminology*, Vol 6, No 1 (March)

Weerman, F., Bernasco, W., Bruinsma, G., & Pauwels, L. (2015). Gender Differences in Delinquency and Situational Action Theory: A partial test. *Justice Quarterly*

Weerman, F., & Hoeve, M. (2012). Peers and Delinquency Among Females and Males: Are sex differences in delinquency explained by peer factors? *European Journal of Criminology*, (9)

Wikström P-O (2006). Individuals, Settings and Acts of Crime. Situational Mechanisms and the Explanation of Crime. In (Eds) Wikström P-O & Sampson Robert. J. *The Explanation of Crime: Context, Mechanisms and Development*. Cambridge. Cambridge University Press.

Wikström P-O & Treiber K (2008). What Drives Persistent Offending. The Neglected and Unexplored Role of the Social Environment. In (Ed) Savage, J., *The Development of Persistent Criminality*. Oxford, Oxford University Press

Wikström P-O & Treiber K. (2007). The Role of Self-Control in Crime Causation. Beyond Gottfredson and Hirschi's General Theory of Crime. *European Journal of Criminology* (4)

Wikström, P. H., Oberwittler, D., Treiber, K., & Hardie, B. (2012). *Breaking rules: The social and situational dynamics of young people's urban crime*. Oxford: Oxford University Press.

Att bli brottsoffer är inte någon enkel sak

Margareta Hydén

Inledning

Evas och mina vägar har korsats många gånger under de snart 30 år vi känt varandra. Vi har träffats oregelbundet och glest, men det har alltid varit lika givande. Våra möten har präglats av den där blandningen av likhet och olikhet som gör livet intressant och – levande.

Eva introducerade begreppet ”hatbrott” (Tiby, 1999) i Sverige och har bedrivit ett pionjärarbete inom området, inte minst när det gäller att förstå offrens situation. Jag har studerat mäns våld mot kvinnor i nära relationer. Som jurist och kriminolog har Eva intresserat sig för de rättsliga aspekterna av hatbrott, som verksam inom ämnet socialt arbete har jag intresserat mig för de sociala processer som gynnar eller motverkar våld, vad de betyder för de våldsutsatta kvinnorna och för barnen som bevittnar våldet, samt hur de förändras över tid. Jag har särskilt intresserat mig för de processer som uppkommer som responser på våldet och hävdat att våldet får sin fulla mening först genom de responser det utlöser (Hydén, 2015).

Kapitlet speglar Evas och mitt gemensamma intresse för brottsoffer. Vad jag avser att visa är att *det inte är någon enkel sak bli brottsoffer*, utan att det är en omfattande och ofta motsägelsefull process. Jag kommer att närma mig frågan hur man ”blir” ett brottsoffer genom Nils Christies (2001) ofta citerade beskrivning av ”det idealiska offret”. Jag kommer sedan lyfta fram Rainer Strobls (2010) kategorisering av brottsoffer, där graden av överensstämmelse mellan den brottsutsattes egen och omgivningens uppfattning, utgör kategoriseringsgrund.

Jag fortsätter med att analysera ett rättsfall som rör våldsutsatta kvinnor i 1860-talets Stockholm. Det belyser Christies (2001) och andras, däribland Eva själv, tes att ett våldsoffer måste *förtjäna sin offerstatus i omgivningens ögon* (Walklate, 2007; McGary & Walklate, 2015; Van Wijk, 2013; Granström et al. 2016). Rättsfallet visar även att det inte är tillräckligt att som enskilt

brottsoffer uppfylla kraven, man måste även tillhöra en kategori som tillerkänts brottsofferstatus.

Under rubriken *Kampen för erkännande: "Det personliga är politiskt"* beskriver jag den kamp som med början under 1970-talet ledde fram till att gruppen kvinnor som utsatts för våld av män i nära relationer kom att erkännas som brottsoffer. Detta erkännande skedde gradvis. Att bli misshandlad i hemmet blev ett allmänt åtalsbrott år 1982. År 1998 infördes brottet "grov kvinnofridskränkning" (se tabell 1) i den svenska brottsbalken, ett brott som motsvarade det slag av relationsvåld som kvinnor kan bli utsatta för. Vanligtvis tänker vi oss att det först krävs ett brott för att någon ska kunna bli ett brottsoffer. När det gällde grov kvinnofridskränkning (BrB 4 kap.4 a §) var förhållandet det omvända – först beskrevs det systematiska och upprepade våld som kvinnor kan bli utsatta för, sedan formulerades en brottsbenämning som motsvarade dessa handlingar.

Det är dock inte självklart att alla våldsutsatta kvinnor identifierar sig som brottsoffer. Vad som kan ligga bakom ett sådant avståndstagande och vad det kan få för konsekvenser, beskriver jag under rubriken *Att inte betrakta sig som brottsoffer, men uppfattas så av andra*.

Slutligen vill jag visa, att det inte är enbart genom förändringar av den "stora berättelsen" om mäns våld mot kvinnor som uttrycks i form av politiska beslut, lagändringar eller förändring av normer, som en våldsutsatt kvinna tillerkänns eller nekas brottsofferstatus. De "små berättelserna" som uppkommer genom det mera näraliggande *sociala nätverkets sätt att respondera*, har en direkt inverkan på den våldsutsattas liv. Den lilla berättelsen kan bekräfta den stora, eller utgöra en motberättelse. De stora och små berättelserna är således ömsesidigt beroende av varandra och utvecklas genom en växelverkan. För forskaren är det sociala nätverkets responser särskilt intressanta att studera, därför att de återspeglar viktiga aspekter av den kultur där de kommer till uttryck. Genom att studera responser på våldet, placeras *våldets sociala process* i centrum för analysen och det blir möjligt att empiriskt undersöka våldet såväl i sitt enskilda som i sitt vidare kulturella sammanhang. Därigenom öppnas möjligheten att få kunskap som sträcker sig bortom den enskilda våldshändelsen. I kapitlet ger jag tre exempel på nätverk som responderar på våldet på olika sätt. De erbjuder olika förutsättningar för kvinnor att hantera sitt brottsoffskap och de gynnar och motverkar våldet i olika hög grad.

Jag avslutar kapitlet med en kort diskussion.

Hur blir man ett ”brottsoffer”?

Det ”idealiska offret”

Viktimologisk forskning har visat att chanserna att bli betraktad som ett brottsoffer minskar om man själv utsatt andra för brott, men ökar om man har uppträtt på ett korrekt sätt och blivit utsatt för brott på rätt plats vid rätt tid (Heber, 2014). Vad som karakteriserar det ”idealiska offret” har Nils Christie (2001) beskrivit i en ofta citerad artikel. Han menar att det kan beskrivas genom följande sex punkter:

1. Offret är svagt. Sjuka, gamla eller mycket unga människor passar särskilt bra som idealiska offer.
2. Offret är upptaget med ett respektabelt projekt när hon blir utsatt för brottet.
3. Offret är på en plats som hon inte kan klandras för att vara på, som på gatan under dagtid.
4. Gärningsmannen är stor och ond.
5. Gärningsmannen är okänd och har ingen relation till offret.
6. Den brottsutsatta är tillräckligt mäktig för att kunna göra sitt fall uppmärksammat och framgångsrikt kräva att bli tillerkänd status som ett idealiskt offer, alternativt inte möta opposition från motkrafter som är så starka att hon inte hörs.

Ju längre ifrån denna beskrivning en person befinner sig när vederbörande blir utsatt för brott, ju större är risken att personen i fråga inte kommer att uppnå brottsofferstatus.

I Christies exempel är det idealiska offret en äldre kvinna som är på väg hem efter att ha besökt sin sjuka syster när hon blir rånad av en fysiskt överlägsen man. Det idealiska offret är med fördel ett barn, ungdom eller äldre kvinna som är ute i något moraliskt oantastligt ärende när hon blir attackerad av en okänd främling, gärna en fysiskt överlägsen och moraliskt underlägsen man.

Brottsoffer i egna och andras ögon

Rainer Strobl (2010) menar graden av överensstämmelse mellan den egna och andras uppfattning om huruvida man är ett brottsoffer, är grundläggande för vilket brottsoffer man ”blir”. Han menar att brottsoffer kan delas in i fyra kategorier:

1. De som betraktas som brottsoffer, både av sig själva och av andra.
2. De som inte betraktas som brottsoffer, vare sig av sig själva eller av andra.
3. De som själva betraktar sig som brottsoffer, men inte uppfattas så av andra.
4. De som inte själva betraktar sig som brottsoffer, men uppfattas så av andra.

De två första kategorierna speglar en samsyn, de två senare dess motsats. Huruvida samsyn råder mellan brottsoffret och omgivningen är av största betydelse för erkännandet, men även för möjligheterna att få hjälp och upprättelse. I kapitlet kommer jag att ge två exempel bristande samsyn och dess konsekvenser.

Att betrakta sig själv som brottsoffer, men inte uppfattas så av andra

Det första av de två exempel som illustrerar bristande samsyn, är ett rättsfall från 1860-talets Stockholm. År 1863 vänder sig en mor och hennes dotter till polisen för att anmäla maken/fadern för att under lång tid ha utsatt dem båda, samt en yngre syster, för allvarligt fysiskt, psykiskt och sexuellt våld. Som följd av det sexuella våldet blev den anmälade dottern gravid och födde ett barn som var dött vid födseln. Inför Stockholms Rådstufurätt berättar hon:

”Kan ej minnas när min fader för första gången lyckades att med mig tillfredsställa sin onaturliga lusta när han fått arbete i grannstaden förmådde han mig att följa med som hans biträde i arbetet. Vi bodde då i var sitt rum, min fader kom flera nätter in i mitt rum och trots att jag gjorde motstånd lade han sig bredvid mig och under yttrandet att det skulle så vara att barnen voro pliktiga hyda sina föräldrar, och sedan han slagit mig och botat med mera misshandel om jag inte underkastade mig, så hade han plägat köttslig beblandelse” (Stockholms Rådstufurätt 1863).

Dottern uppfyller de fyra första kriterierna på Nils Cristies lista över vad som utmärker ett idealiskt offer: Hon är ung, hon är respektabel, hon befinner sig i hemmet, gärningsmannen är stor och ond. Modern bekräftar hennes uppgifter:

”Hustrun som är 40 år gammal och befinner sig i ett hafvande tillstånd, har väl egt kännedom om dessa förhållanden men ej vågat eller kunnat dem förbindra, dels av fruktan för misshandling och dels därför att om mannen skulle förlora sin frihet hon med stor familj skulle hafva svårt att sig försörja. Mannen uppges vara 41 år och vara af ett vildt och lömsket sinnelag och kunna blifva mycket vred, samt botat taga livet av både sin hustru och barn såvida hans förehafvanden med dottern blifvit upptäckt” (Justitierevisionen 1874).

Det är modern som tagit initiativ till anmälan. Det är främst det sexuella våldet som fått henne att vända sig till polisen. Vi kan anta att mor och dotter hyser förhoppningar om att rättsväsendet ska kunna stoppa mannen. I domstolens protokoll redovisas hur han regelmässigt utövade fysiskt och sexuellt våld mot sin hustru och sina döttrar. Det fysiska våldet är dock inte något som han ställs till ansvar för utan enbart det sexuella våldet. Domstolen menar att det upprepade sexuella umgänge som fadern tvingat dottern till är att beteckna som *blodskam* (incest). Det döda barnet utgör bevis för att sexuellt umgänge har ägt rum.

I överensstämmelse med den lag som gällde år 1863 skulle både far som dotter straffas. Dottern uppfattades således inte som brottsoffer. Enligt den tidens synsätt hade såväl fadern som dottern skymfat och förgripit sig mot den allmänna moralen (Bergenlöv m.fl. 2002). Det är uppenbart att kvinnorna inte hade föreställt sig en sådan bedömning. När domen avkunnades svimmade modern.

År 1863 befann man sig på gränsen mellan Missgärningsbalken i 1734 års lag och 1864 års Strafflag. Enligt 1734 års lag sågs blodskam som ett avskryvligt brott mot Gud och var belagt med dödsstraff genom halshuggning för bägge parter. Att en av parterna skulle kunna ha utövade sin makt och även använt våld för att genomdriva sin vilja, utgjorde inte en omständighet som skulle kunna leda till en annan bedömning (Bergenlöv m.fl. 2002, s. 106). 1864 års strafflag innebar en förändring genom att blodskamsbrottet kom att betecknas som *otukt*. Kristna normer utgjorde alltså den gemensamma moraliska värdegrunden i samhället, men vägde inte längre lika tungt som värdegrund för straffrätten. Först nu lagstodgades olika påföljder beroende på släktskap och ålder. Strängare straff infördes för den äldre parten än för den yngre. Det högsta straffet för otukt med familjemedlem var livstids straffarbete (ibid. s.107-108). Det skulle dröja ända till 1937 innan maktförhållandena mellan parterna skulle läggas till grund för bedömning av incestbrottet och inte enbart graden släktskap. Då infördes en bestämmelse att straff för otukt inte skulle utmätas för den som var under 18 år, eller för den som förmåtts till otukt genom att någon annan missbrukat sin makt.

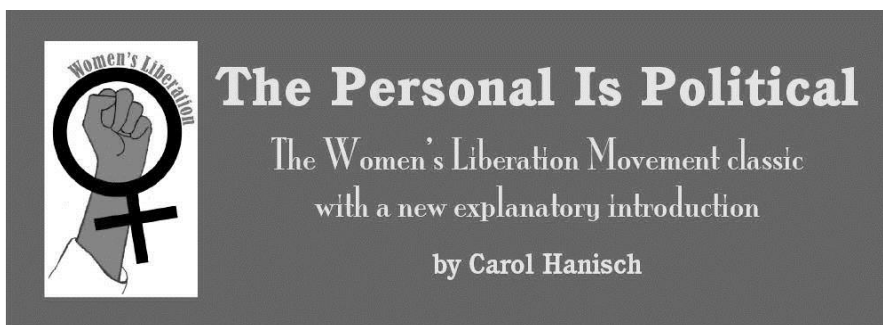
Trots att 1864 års Strafflag ännu inte trätt i kraft, dömer Stockholms Rådstufurätt ut differentierade påföljder i dess anda. Fadern döms till livstid och tillbringar tio år på Varbergs fästning. Med hjälp av sina söner benådas han efter att ha varit lungsjuk i flera år. Dottern undslipper straff med hänvisning till att ”hon redan lidit tillräcklig” (Justitierevisionen 1874). I nutida termer kan det tolkas som att hon trots allt erkändes som brottsoffer. Själva sammansättningen av orden ”brott” och ”offer” förekommer dock inte förrän på 1970-talet (Österberg, 1997).

Kvinnorna i det historiska rättsfallet uppfattade sig själva som brottsoffer i en tid då omgivningen inte fullt ut delade denna uppfattning. Det skulle komma att krävas en långvarig politisk kamp för att definiera kvinnor utsatta för våld av män i nära relationer som offer, för att sedan formulera de handlingar de varit utsatta för som brott. Denna kamp för erkännande tog sin början först 100 år efter att kvinnorna i det historiska rättsfallet vänt sig till polisen för att få hjälp.

Kampen för erkännande: ”Det personliga är politiskt”

Den första vågens feminism brukar dateras från slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet. Kampen för kvinnors rättigheter, som rätten att rösta, var överst på agendan. 1919 införs kvinnlig rösträtt i Sverige och kvinnor röstar första gången 1921. Den andra vågens feminism etablerades under 1960-talet och riktades främst mot bristen på jämställdhet mellan män och kvinnor. Den politiska kampen för att synliggöra mäns våld mot kvinnor utgjorde en central del i den andra vågens feminism.

En av de viktigaste texterna under denna tid var Carol Hanischs (1970) essä *The Personal is Political*. Huvudbudskap var att en kvinna inte ensam kan lösa problemet med sin underordning. För att kunna uppnå en verklig förändring krävs att kvinnor går samman, delar med sig av sina erfarenheter och tar stöd av kvinnogemenskapen för att föra en gemensam politisk kamp mot förtrycket av kvinnor.

På detta sätt menade företrädare för andra vågens kvinnorörelse att vägen till erkännande av en *enskild* kvinnas lidande på grund av mäns våld och förtryck gick via kravet på erkännande av *alla* kvinnors lidande – och vice versa.

Den brittiska journalisten och författaren Erin Pizzey var bland de första som förde fram frågan om mäns våld mot kvinnor i nära relationer genom sin uppmärksammade bok *Scream quietly or the neighbours will hear* (Pizzey, 1974). I sina hemkvarter i västra London hade hon några år tidigare hyrt ett hus för att kvinnorna i området skulle kunna samlas och delge varandra erfarenheter av att vara kvinna, maka och mor. Det visade sig att majoriteten av kvinnorna

utsatts för våld av sina män. De stannade kvar på kvinnohuset för att fly från våldet och för att påbörja en skilsmässoprocess. Över hela västvärlden etablerades liknande verksamheter. De första svenska kvinnojourerna för våldsutsatta kvinnor etablerades på feministisk grund öppnade i Stockholm och Göteborg 1978.

Politiska åtgärder

När det var möjligt att tala om kvinnor som offer för mäns våld, var det också möjligt att tala om mäns våld mot kvinnor i termer av brott. Den politiska kampen kunde föras vidare, ansvar och krav på insatser kunde riktas mot myndigheter och politiska organ.

Tabell 1. Politiska åtgärder för att bekämpa mäns våld mot kvinnor.

År	Åtgärd
1970-talet	De första kvinnojourerna öppnar i Sverige
1979	FN:s kvinnokonvention (CEDAW) om avskaffande av all slags diskriminering av kvinnor
1982	Ändring i brottsbalken 3 kap.11 §. Misshandel i hemmet faller under allmänt åtal, vilket innebär att det inte är målsäganden som avgör om brottet ska anges till åtal och att en anmälan inte kan återkallas.
1983	Europarådets konvention om kompensation till brottsoffer
1984	Den första brottsofferjouren öppnar i Sverige
1993	FN:s deklaration om avskaffande av våld mot kvinnor
1994	Brottsoffermyndigheten inrättas med ansvar för brottsskadeersättning
1997	Regeringen lägger fram propositionen 1997/98:55 Kvinnofrid. Innehöll ett omfattande åtgärdsprogram för att bekämpa mäns våld mot kvinnor
1998	Brottet grov kvinnofridskränkning införs i brottsbalken 4 kap. 4a §. Om en man begår upprepade våldshandlingar, som exempelvis misshandel, olaga hot eller sexuellt utnyttjande mot en kvinna, kan han dömas för brottet
2007	Förändring i 5 kap. 11§ socialtjänstlagen som tydliggör kommunens ansvar för att ge stöd och hjälp åt brottsoffer. Kvinnor som varit utsatta för våld av närstående omnämns särskilt
2011	Europarådets konvention om förebyggande och bekämpning av våld mot kvinnor och våld i hemmet (Istanbulkonventionen)
2013	Socialnämnden får ett särskilt ansvar för att barn som bevittnar våld eller andra övergrepp får stöd och hjälp i den omfattning de behöver (5 kap. 11§ SoL)

2014	Europaparlamentets resolution med rekommendationer till kommissionen om bekämpning av våld mot kvinnor (2013/2014 INL)
2014	Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om våld i nära relationer (SOSF 2014:4). Socialnämnden måste utan dröjsmål inleda en utredning när ett barn misstänks ha bevittnat våld
2018	Utredning om det bör införas en särskild kriminalisering av att låta ett barn bevittna brott som begås av och mot närstående. (Regeringskansliet: Dir. 2018:48)

Lagstiftningen förändrades så att män kunde ställas till ansvar i högre utsträckning än tidigare. I syfte att skydda kvinnor och barn och för att bekämpa våldet, genomfördes även andra politiska åtgärder (se tabell 1).

Att inte betrakta sig som brottsoffer, men uppfattas så av andra

Även om synliggörandet av kvinnors våldsutsatthet inneburit att våldet har fått namn, våldsutsatta kvinnor har fått erkännande och ny lagstiftning har tydliggjort männens ansvar, är det inte självklart att alla kvinnor som utsatts för våld identifierar sig med kategorin ”brottsoffer” eller med någon av de näraliggande kategorierna ”våldsoffer” och ”misshandlad kvinna”. Strobl (2010) tog upp de som inte själva betraktar sig som brottsoffer, men som uppfattas så av andra, som en särskild kategori av brottsoffer. Lena³⁶ är en sådan kvinna. Intervjun med henne utgör kapitlets andra exempel på bristande samsyn mellan brottsoffer och omgivning och vad det får för konsekvenser.

Lena ingick i en studie jag genomförde för många år sedan. Genom polisen tog jag kontakt med tjugo par som levde tillsammans trots årtal av mannens våld. Jag återkom till paren flera gånger under en två-årsperiod. Jag genomförde sammanlagt 143 intervjuer med mannen och kvinnan var för sig och i flera fall med paret gemensamt (Hydén, 1995a). Det jag ville veta var hur man kunde få en relation att hålla, trots upprepat våld. Det visade sig att det kunde man inte. När de två åren hade förflutit hade arton av paren separerat, ofta efter långdragna processer som kunde innehålla upprepat våld och även flera återföreningar. Jag benämnde denna process *uppbrottsprocessen* och kom sedan att studera våldsutsatta kvinnors uppbrott i en särskild studie (Hydén, 1995b; 1999; 2001; 2005; 2008).

Intervjun ägde rum vid Lenas köksbord en gråkall marsförmiddag. Hon hade samtyckt till att bli intervjuad för min studie som handlade om att förstå vad

³⁶ Fingerat namn.

upprepat våld betydde för kvinnan, mannen och deras äktenskap. Lena, liksom samtliga kvinnor i studien, var positiv till att jag även skulle intervjua mannen. Det var den första studien om våld nära relation i Sverige som var utformad på det viset. Även internationellt var det ovanligt att intervjua bägge parter. Min studie uppmärksammades därför och jag fick både ris och ros. Jag fick kritik från kvinnojour rörelsen och den närstående forskaren för att jag intervjuade männen. Kritikerna menade att det kunde medföra risk för kvinnorna och att det även kunde leda till att resurser drogs bort från arbetet med kvinnorna för att tillföras arbete med männen. De våldsutsatta kvinnorna tyckte att det var bra att jag skulle tala med männen, ”det är ju dom som är problemet, inte vi”. Positiva forskarröster menade att min studie hade potential att utveckla ny kunskap.

På motsvarande sätt som texten från Stockholms Rådstufurätt speglade rådande lagstiftning och rättens intresse, så speglade intervjun med Lena det rådande kunskapsläget och mitt eget kunskapsintresse. Min strävan var dock att *inte* låsa in henne i mitt kunskapsuniversum, utan att stötta henne i sitt eget berättande. Det var hennes röst jag ville lyssna till – inte ekot av min egen. Detta har varit min strävan i all forskning jag bedrivit och genom åren har jag utvecklat en intervjuform som jag har kallat ”den berättarfokuserade intervjun” (se vidare Hydén, 2014).

Jag började intervjun med att be Lena berätta vad som hänt eftersom hon polisanmält sin man. Hon berättade att han misshandlat henne under flera års tid. Senast var när han i berusat tillstånd blev rasande för att hon anklagade honom för att dricka upp de pengar de skulle haft till hyran. Jag frågade henne om hon någon gång sökt hjälp. Hon svarade att det skulle hon nog ha behövt, men hon hade avstått. Det skulle antagligen bara ha ställt till med nya problem. Jag undrade vad det kunde vara för problem och hon svarade:

*”Jag pratar inte gärna om att jag har blivit misshandlad.
Jag har nämligen inte haft någon bra barndom heller.
Har man inte det, blir man uträknad direkt.
Jag tycker att man ska se framåt,
men det verkar inte speciellt många tycka.
Får de reda på att det finns en massa elände,
då tror de att de verkligen vet någonting om en.
Ner i all gammal skit bara, det är där de tycker att man ska stanna.
Jag avskyr när dom präktiga och duktiga tycker synd om en.
Dom som ser ut som om aldrig någon varit taskig mot dom.
Jag ser direkt vad de tänker: Där går en som är sämre än jag.
Sen är det bara fritt fram tycker de, att styra och ställa och tala om vad man ska göra.
Samma skit som hemma alltså.
Här har man en karl som styr och ställer för att han tycker att han är så djävla bra.*

Kanske kan du upplysa mig om vad som är skillnaden?

Nej, aldrig att jag ska söka hjälp för att någon annan ska få känna sig bra.” (Hydén, 2013).

Vad är det som händer här? Att synliggöra våldsutsatta kvinnor, att blottlägga patriarkatets grymhet och erkänna dess offer, att göra ”det personliga politiskt” – allt var viktiga delar av det feministiska projektet. Det var tänkt att detta projekt skulle få en kvinnoemancipatorisk betydelse och leda till att kvinnor kände gemenskap – inte till att de kände sig instängda och förminskade och utelämnade till aldrig så välvilliga människors uppfattning om vad de borde göra av sina liv. Allt detta föreföll ha gått Lena förbi. Hon gör en helt annan tolkning av sitt förhållande till andra – till män så väl som till kvinnor.

Hon börjar med att namnge det hon varit utsatt för som ”misshandel”, för att sedan tala om varför hon inte vill se sig som en ”misshandlad”. Denna motsägelsefulla ståndpunkt blir begriplig när hon berättar vad hon lägger i begreppet ”misshandlad”, nämligen *underordning*. Vad betyder det för Lena i relation till andra att inneha en sådan position: Fortsatt underordning. Att vara en given kandidat för få andra att känna sig litet bättre. Lena är inte intresserad av att inta en sådan position. Hon presenterar därför sig själv som någon helt annan, nämligen en aktivt självreflekterande person. Det genomgående temat i hennes självpresentation är den kamp hon för, för att *inte* låta mannen dominera hennes liv genom att *hans* våld ska definiera *henne*. Hon bjuder aktivt motstånd mot att bli placerad i en kategori där hon riskerar inlåsning.³⁷

Mötet med Lena fick mig att tänka över mitt eget språkbruk: Varför talade jag överhuvudtaget om ”en misshandlad kvinna” eller ”ett våldsoffer”? Det enkla svaret var att jag något tanklöst anammat det rådande sättet att tala om mäns våld mot kvinnor. Lena fick mig att förstå att genom detta språkbruk tillskrevs hennes mans handlingar väl mycket definitionsakt: Hon hade lidit av hans våld och vårdslöshet med pengar och alkohol, men det *gjorde* henne inte till någon, det *definierade* henne inte. Hon ingick i flera andra mänskliga sammanhang som hade gjort henne till den hon var: Hon var, bland mycket annat, mor, dotter, maka, granne, vän, arbetskamrat, uppväxt i förort, engagerad i sitt jobb. Hon fick mig att förstå att det finns en uppenbar risk för att människor som upplevt våld genom välvilliga människors betraktande oavsiktligt blir fångna i sitt eget offerskap. Mötet med Lena fick mig att börja tänka och tala på ett sätt som särskilde ”kvinna” och ”misshandel”. Jag började allt oftare tala om en *kvinna med erfarenhet av att ha blivit misshandlad*, eller som en *kvinna med våldserfarenhet* eller som en *kvinna som utsatts för våld*. Det

³⁷ Om misshandlade kvinnors motstånd, se Hydén, 2005.

innebär att jag även kan vara tveksam till att skriva in människor i kategorin brottsoffer. Det finns alltid en risk att man läser in en människa i sitt eget lidande genom en sådan kategorisering.

Som följd av att Lena inte uppfattade sig som våldsoffer, hade hon inte sökt hjälp trots årtal av våld. Jag följde henne under två års tid i min studie. Innan de två åren var till ända hade hon lämnat sin man. Hur stor betydelse hade hennes vägran att betrakta sig som våldsoffer för hennes uppbrottsprocess? Sannolikt en hel del. Hon hade aldrig normaliserat våldet och hon hade funnit styrka i ett avståndstagande från en identitet som skulle ha inneburit att mannens våld för evigt definierat henne. Hur stor del i hennes uppbrottsbeslut hade hennes medverkan i min studie? Sannolikt en del. Hon hade vid upprepade tillfällen fått möjlighet att detaljerat berätta om sitt liv för någon som lyssnat noggrant och genom att själv lyssna till vårt samtal kunnat identifiera olika vägar till ett annat liv. Hon hade berättat om sitt liv i egenskap av att vara en person som blivit tillfrågad att vara med i ett forskningsprojekt, därför att hon hade något viktigt att tillföra kunskapsutvecklingen inom området, inte för att hon var offer för en mans handlande.

Våldets sociala process

Responsnätverkets struktur och interaktiva process

Inledningsvis påstod jag att det är de ”små berättelserna” som formuleras genom det sociala nätverkets sätt att respondera, som har den största betydelsen för den kvinna som utsatts för våld i sin nära relation. Jag påstod också att studier av responser innebär att våldets sociala process placeras i centrum för analysen av våldshändelsen. Den våldsutsatta, den som utsätter henne för våldet, barnen som bevittnar våldet, samt de omgivande nätverkspersonerna har alla del i denna process. Ofta finns det dock inte några vittnen närvarande under själva våldshändelsen. Hur kan jag då påstå att våldet formar en social process med responserna som en central del?

Att jag kan påstå det har att göra med det faktum att även om det inte finns några vittnen närvarande betyder det inte att våldet äger rum i ett socialt vacuum, där ingen känner till vad den andre gör. Tvärtom kan våld i nära relation betraktas som en social händelse som äger rum i ett specifikt sammanhang bestående av familj, släkt, vänner, grannar och ibland även av myndighetspersoner. Det äger rum inom ramen för de sociala relationer mellan människor som brukar beskrivas som ett socialt nätverk. När våldet kommit till nätverkets kännedom, eller det finns anledning att misstänka att det förekommit, responderar nätverksmedlemmarna på något sätt. Det kan ske enskilt eller samordnat, det kan vara passivt, exempelvis genom att man inte ger våldet något stöd, eller aktivt genom att man försöker stoppa det.

Responserna har således betydelse för om våldet gynnas eller motverkas och om offren får stöd, men de har även betydelse för hur nätverket kommer att utvecklas, exempelvis vilka personer som får ökad respektive minskad betydelse och vilka personer som kommer till och vilka som försvinner. Annorlunda uttryckt så har responserna betydelse för hur de *interaktiva processerna och maktstrukturerna* i det sociala nätverket kommer att utvecklas (Hydén, 2016b). Inte minst har responsnätverket betydelse för det utrymme brottsoffret har att utveckla sin egen handlingsförmåga och forma sitt liv i den riktning hon själv vill.

Avslutningsvis kommer jag att ge exempel på tre sociala nätverk som uppvisar olika responsmönster. Vad jag särskilt vill visa är den betydelse dessa responsmönster har för brottsoffren – dit jag även räknar barnen – och den betydelse de har för om våldet kan komma att gynnas eller motverkas.

Metod för att studera responsnätverkets³⁸ struktur och interaktiva processer

Dessa exempel är hämtade från en studie där jag intervjuade 20 kvinnor om deras sociala nätverk och hur de responderat på deras våldsutsatthet. I början av intervjun presenterade jag en cirkel som utgjorde grund för en ”nätverkskarta”. Mitt intresse för att arbeta med nätverkskartor går långt tillbaka till den tid då jag arbetade inom psykiatri med vuxna individer och deras familjer. Då var kartan ett hjälpmedel för att kartlägga kommunikationsvägar och nätverksstruktur (Speck & Attneave, 1973) för att få en bättre bild av patientens problem. Senare upptäckte jag att kartan även var utmärkt att använda för forskningsändamål.

En nätverkskarta är indelad i fyra fält, en för familj, en för släkt, en för vänner/grannar och en för arbetsliv. Den intervjuade kvinnan representerades av en cirkel i mitten. Jag bad henne att rita in personerna i sitt nätverk, män markerades med en triangel, kvinnor med en cirkel. De som stod kvinnan närmast ritades närmast henne, de andra längre ifrån. De positiva personerna markerades med plus, de negativa med minus. Kartan blev sedan utgångspunkten för intervjun.

Jag började med att be kvinnan att berätta om vilka som kände till våldet, hur de hade responderat, om deras responser hade förändrats över tid, om vissa eller alla hade samverkat, samt vad responserna hade betytt för henne. Genom hennes berättelse om de interaktiva processerna i responsnätverket fick kartans trianglar och cirkel och deras inbördes förhållande en mening. I syfte att identifiera grundläggande responsteman som skapade mening åt

³⁸ Om begreppet ”responsnätverk”, se vidare Hydén, 2016b.

responshandlingarna och bidrog till att utveckla responsnätverkets struktur, genomförde jag en *tematisk narrativ analys* (Riessman, 2008) av kvinnornas berättelser. De teman jag identifierade utgjorde de bärande röda trådarna i respektive responsnätverks berättelser.

Analysen visade sig att ett av de grundläggande kännetecknen för *nätverkets struktur* var dess *avgränsning mot omvärlden*. I vissa nätverk var gränserna helt slutna och motsvarade därigenom föreställningar om att våld mot kvinnor i nära relation är ett ”dolt” och underrapporterat brott (Novisky & Peralta, 2015). Andra nätverk hade gränser som uppvisade högre eller lägre grad av genomsläpplighet, vilket innebar att våldet var känt även utanför nätverket. Ett grundläggande kännetecken för nätverkets *interaktiva process* var om den bidrog till att *gynna eller motverka våldet*, samt *i vilken utsträckning offren erböll stöd*. Med utgångspunkt från dessa kännetecken identifierades tre grundmönster: Döljandets responsmönster, offerstödjandets responsmönster, våldshindrandets responsmönster. I det följande kommer dessa tre responsmönster att representeras av Annas, Barbaras och Carolines berättelser.

Döljandets responsmönster: Annas berättelse

När jag intervjuar Anna³⁹ är det en bekymrad kvinna jag möter. Hon närmar sig fyrtio, är välutbildad och har ett bra arbete, men är sjukskriven sedan en månad. Hon bor i en mindre svensk stad med sin man Erik och deras två barn. Barnen har problem med sin fysiska och psykiska hälsa. Anna har en liten krets av vänner och arbetskamrater. Hon har inte berättat för någon av dem om våldet. Någon av arbetskamraterna har frågat henne hur hon egentligen har det med Erik, men hon har inte talat med dem därför att ”de skulle inte förstå, de lever sina perfekta liv”. Hon är rädd för att bli stigmatiserad och uppfattas som misslyckad om hon bekräftade deras misstankar om att hon hade stora problem med Erik: ”Att bli utsatt för våld av sin man är inte något som man förväntar sig i mina kretsar”. Anna har sökt sig till en gruppverksamhet för våldsutsatta. Kvinnorna i gruppen och gruppledarna är de enda hon kan prata med om Eriks våld.

Annas sociala värld är centrerad kring man, barn och ursprungsfamilj. Hon har flera gånger brutit upp från Erik, men alltid återvänt: ”Det är inte lätt att leva ensam, särskilt när man är utan stöd från omgivningen. Det är lätt att börja hoppas att något kanske förändrats. Anna markerar Erik med svart penna och ritar en pil i den riktning hon skulle vilja placera honom: Långt ut i nätverket. Utanför nätverkets ram placerar hon sina föräldrar och sin syster.

³⁹ Samtliga namn och platser är fingerade.

Hon och brodern har haft en distanserad relation, men då han för något år sedan blev svårt sjuk kom de varandra närmare.

Anna är mycket besviken på sin mamma och syster som hon har sökt stöd hos, men alltid blivit avvisad. Ingen av dem vill höra talas om att hon lever med en våldsam man. Kanske är det för att han inte slagit henne, funderar hon. Mannen hotar, skriker och slår sönder saker i lägenheten. Barnen blir livrädda:

”En gång satt vi i bilen och skulle åka på utflykt. Barnen satt i baksätet, de var ganska högljudda. Han sa till dem att lugna ner sig, jag sa till dem, inget hände, de började i stället att bråka. Då blev han som vansinnig och började skrika, slog omkring sig. Barn tystnade och jag blev livrädd. Han körde ju bil! Sedan var den utflykten förstörd.”

Sin far har hon undvikit att tala med:

”Han har bestämda uppfattningar om det mesta. Han är mycket trevlig, stark och väldigt maskulin. Han är en sådan som bryr sig, han har alltid hjälpt till hemma. Men han kan också bli mycket deprimerad och då klarar han inte av några konflikter eller problem. Mamma vakar över honom så att han inte ska behöva stå ut med mer än vad han klarar av.”

Det tog lång tid för Anna att uppfatta det hon utsatts för som misshandel. Det var först när hon läste om emotionell misshandel som hon kunde skapa mening i sina upplevelser. Kränkande kommentarer, överdriven ilska som resulterar i destruktiva beteenden som att skrika och slå sönder ägodelar är sådant Anna är med om och som ingår i definitionen av emotionell misshandel.

Annas övergivenhetskänsla, hennes känslighet och de höga krav hon haft riktade mot sig går som en röd tråd genom berättelsen: ”Mamma har alltid förväntat sig att jag skulle komma hem med högsta betyg, jag har alltid varit så duktig”, berättar Anna och funderar över om mamma och syster kanske är avundsjuka på henne och därför inte vill ge henne stöd: ”De tycker nog att jag med min höga utbildning och som är så kompetent i andra sammanhang borde kunna reda ut problemen i mitt eget äktenskap. Men mest av allt skäms de”. Jag funderar över om Anna kan uppfattas som för kompetent för att kunna vara ett ”idealiskt offer”.

Anna berättar att hennes ursprungsfamilj är väl sedd i den mindre stad där de bor. Genom att hon blir utsatt för våld riskerar familjen att förlora sin status:

”Det finns nog de som ser upp till oss. Då finns det inte utrymme för sådana katastrofala misslyckanden som familjevåld. Det är sådant som händer andra, sämre, men inte oss. Vi skulle skämma ut oss om andra visste och säkert falla i deras aktning.”

Så lägrar sig tystnaden inom familjen och responserna på våldet är ägnade att upprätthålla gränsen mot omvärlden, inte att stödja Anna och barnen. Det utspelar sig en konflikt om offerskapet i denna berättelse, där Anna hävdar att hon och barnen är utsatta för våld och hennes familj känner sig utsatt för att de riskerar att stigmatiseras om mannens destruktiva beteende kommer till andras kännedom. Ingen vill ta den risken, allra minst Anna själv. I skuggan av tystnaden kan våldet fortsätta. Det finns ingenting som stoppar det. Barnen uppvisar svårare och svårare psykiska symtom. Gradvis förlorar Anna tilltron till sin egen förmåga. Vid tiden för intervjun är hon långtidssjukskriven. Genom att söka sig till en gruppverksamhet för våldsutsatta kvinnor skaffar hon sig ett litet utrymme för att reflektera över sin situation och för att söka stöd.

Offerstödjandets responsmönster: Barbaras berättelse

Barbara är i trettiofem års-åldern och bor med Anton och deras lilla dotter. Bägge är konstnärer. Anton har haft alkohol och drogproblem sedan lång tid tillbaka. Hon menar att hans våldsamhet helt kan kopplas till hans missbruk. De bodde tidigare på landsorten, men har nu flyttat till en storstad. Barbara beskriver det som att leva i två skilda världar:

”Ta det här med alkohol. På landet var arbetarklasskvinnorna vana att handskas med berusade män som blev våldsamma. De hjälpte varandra. Så när de märkte att han var full var deras respons, typ, ’han är full, nu måste vi hjälpa henne så hon inte blir skadad’. De såg aldrig ner på oss för det. Här i stan är det annorlunda. Just nu har han en nykter period. Jag har funderat på om jag ska berätta om problemen på vår dotters förskola, men jag tror inte det. Det kommer inte att komma något gott ut av det. Medelklassen dricker mycket, men skäms för sina alkoholproblem. Därför lär de sig aldrig att handskas med dem. Jag vet, det är min egen hemmagjorda teori, men den har visat sig vara sann många gånger.”

Barbaras nätverk omfattar ungefär 40 personer. Kvinnorna på dotterns landsortsförskola är hennes förebilder. De vet hur man tar hand om barn och vet vad kvinnsolidaritet vill säga. Samtliga har plus på nätverkskartan.

Barbara är en social person och gillar att umgås med vänner. Vid tiden för intervjun bor hon tillsammans med Anton som har utsatt henne för våld under hela deras relation ”vi håller på att bryta upp... tror jag...” säger Barbara och indikerar att uppbrottet är en lång process som hon inte ser slutet på. Hon placerar Anton längst ut i kanten av nätverkskartan. Hon beskriver

sin ursprungsfamilj som ”problemfylld och dysfunktionell”. Fadern lämnade henne och modern när Barbara var liten. Modern slutade aldrig att hoppas att han skulle komma tillbaka. Detta skapade underliga föreställningar hos barnet Barbara om relationer mellan män och kvinnor, menar hon. Hon går nu i en gruppverksamhet för vuxna som växt upp i dysfunktionella familjer.

Det fanns således kvinnor i Barbaras landsorts nätverk som verkade för att förhindra våld. Vid några tillfällen hade hon kunnat kalla på hjälp när Anton varit våldsam och vännerna hade då ställt upp. I allt väsentligt var dock hennes responsnätverk ett kvinnligt supportnätverk som fanns att tillgå när hon behövde stöttning och inte inriktat på att få Anton att förändras. Detta supportnätverk betydde mycket för henne. Hon hade framgång i sitt konstnärskap. Hon menade att hon hade en skadad självkänsla från barndomen som hon försökte reparera och menade att det var nyckeln till ett bättre liv. I det nya livet skulle Anton inte komma att ingå, därför att han inte visade motsvarande vilja till förändring.

Vårdshindrandets responsmönster: Carolines berättelse

Caroline tog sig an uppgiften att rita sin nätverkskarta med stor entusiasm. För varje person hon fyllde i blev hon mer och mer upprymd: ”Vad många de är, jag visste att de var många, men så här många! Det är så roligt att se! Och alla ställer upp för mig!”

Caroline och Johan är i trettio års-åldern. De har växt upp på den lilla ort på landsbygden där de fortfarande bor. Platsen har en lång och stolt tradition av självägande småbönder och småföretagare. Man är van att ta ansvar för sig själv och sin familj, ”bra karl reder sig själv” är ett talesätt som säger något om mentaliteten på orten. Samtidigt är man medveten om att ensam inte alltid är stark, utan att man måste hjälpas åt. Succesivt har de ekonomiska förhållandena dock förändrats till det sämre då möjligheterna att försörja sig på jordbruk och småindustri har minskat drastiskt. Alkohol spelar en stor roll för gemenskapen: ”Om du ska förstå oss här ska du helst gå på några av våra fester eller tillbringa en del tid på puben,” fick jag höra när jag var på plats för att genomföra intervjuer. ”Alkohol förenar folk här. Några öl efter jobbet med grannar eller arbetskamrater och du känner dig lugn och nöjd. Men man behöver aldrig vara orolig. Det finns alltid någon som är nykter och kan köra till akuten om några har bråkat och behöver läkarvård”. Caroline säger att Johan har allvarliga alkoholproblem och har nog alltid haft det, fast det var inte något hon lade märke till när de blev ett par. ”Alla drack” och det tog lång tid att märka att han alltid drack mest och inte slutade när han väl börjat.

Caroline och Johan har tre barn tillsammans, samtliga i förskoleåldern. Caroline ritade dem närmast sig själv på nätverkskartan. Längst ut placerar hon

Johan och markerar honom med tre minustecken. De är separerade, men ses nästan dagligen. De arbetar på samma arbetsplats, de bor på samma lilla ort och de har barn tillsammans. Carolines och Johans familjer, deras grannar, vänner och arbetskamrater – alla känner till Johans våldsamhet. ”De tycker Johan är ganska trevlig, eller i alla fall okey, men att han är gräslig när han är full. Alla utom hans mamma möjligen, hon tycker lite synd om honom av någon anledning och tycker att man inte ska döma honom för hårt”.

Johan var en av de tuffa killarna i skolan som tjejerna beundrade. ”Han var hårdrockare, det var en sån kille de flesta ville ha – jag också. Tänkte väl aldrig att det skulle kunna skapa problem. Jag känner många hårdrockare som inte slåss, de flesta gör faktiskt inte det”. Johan tål inte att man säger emot honom. Han kräver att få sin vilja igenom, annars blir han arg och våldsam. Caroline kunde hantera honom någorlunda till en början. När familjen växte blev det svårare. Caroline var trött, barnen sov dåligt, Johan blev irriterad, drack mer och våldet eskalerade. Hans våldsamhet ledde till skilsmässa.

Johans alkoholmissbruk och hans våldsamhet eskalerar efter separationen. Han har tillgång till jaktvapen, han hotar Caroline och hennes föräldrar och skjuter ett skott genom deras ytterdörr. Han blir dömd för dessa brott. Så småningom följer han rådet att söka vård för sina alkoholproblem. Barnen bor hos Caroline, men när situationen lugnat ner sig börjar de träffa sin pappa igen. Detta sker under strikt övervakning från Johans bror och hans manlige kusin. ”De kollar att han är nykter. Har han druckit det minsta lilla tar de med sig barnen till farmor i stället. En pappa ska vara nykter när han träffar sina barn. Det är deras absoluta uppfattning. De ser till att Johan lever efter den regeln. Det känns tryggt”.

Caroline ser sig själv som en stark kvinna som alltid haft en egen vilja. Hon tycker inte att hennes självkänsla eller självförtroende har förändrats av det våld Johan har utsatt henne för:

”Jag kanske inte hade kunnat förutse allt som hände, men ändå... allt fanns ju där från början: Alkoholvanorna, ansvarslösheten, en påklistrad tuffhet, nästan raseri när han inte fick sin vilja igenom. Jag har varit en idiot helt enkelt. Det finns inte något annat sätt jag kan beskriva det på. Hade jag inte varit en sådan idiot hade jag inte slagit mig ihop med en sådan som Johan. Så enkelt är det.”

Avslutande diskussion

Att bli brottsoffer är inte någon enkel sak. En svårighet kan vara att man ser sig själv som ett brottsoffer, men att omgivningen inte delar denna uppfattning. Det historiska rättsfallet visade en bristande samsyn som innebar

att kvinnorna kunde utsättas för våld utan något ingripande från rättsväsendets sida. Det som karaktäriserade blodskamsbrottet var att de fanns två gärningspersoner och att ”brottsoffret” snarast utgjordes av den moraliskt upprörda allmänheten. Genom en mer än hundraårig politisk process förändrades detta förhållande. Genom en rad lagändringar blev de våldsutsatta kvinnorna brottsoffer i samhällets ögon – även om de är beroende av att brottet går att bevisa bortom allt rimligt tvivel. Det betyder, att även om en våldsutsatt kvinna är ett i alla avseenden idealiskt offer, så är hon beroende av statens bekräftelse i form av en fällande dom för att säkerställa att hon kommer att betraktas som brottsoffer.

Som alla sociala processer förändras bedömningen av brott och brottsoffer över tid. Brottsofferblivandets individuella process är således i hög grad en *social process*, det är inte fråga om en individuell prestation. Ett sätt att undersöka denna sociala process är att studera *responser* på våldet. De politiska åtgärder som hittills blivit resultatet av kvinnorörelsens kamp kan beskrivas som responser på ett samhälleligt plan. Genom dem har våldet mot kvinnor i nära relationer lyfts fram och fått nya namn – som grov kvinnofridskränkning – och gamla namn – som lägenhetsbråk – har lyfts ut ur vokabulären. En rad förändringar av rättsliga regler har genomförts för att samhället ska kunna ställa mannen till ansvar i en rättsprocess. I denna process är det den allmänna åklagaren som för talan mot mannen, inte kvinnan själv. Som målsägande har hon snarast ställning av huvudvittne och hon ”äger”, med vissa undantag, inte heller målet på så sätt att hon kan bestämma sig för att inte vilja driva det. Om det ”bortom allt rimligt tvivel” går att bevisa att mannen gjort sig skyldig till det han står åtalad för, ska han dömas – och kvinnan blir ett brottsoffer i juridisk mening.

I det omgivande nätverket är det delvis andra processer än vad som går att bevisa bortom rimligt tvivel som blir avgörande för hur den våldsutsatta kvinnan kommer att uppfattas. I kapitlet gav jag tre exempel på sådana processer. I det första av dessa exemplet responderade nätverket med ett starkt avståndstagande från våldet, men kvinnan själv och barnen kom sedan att offras av familjen i en process präglad av skam och rädsla för att förlora status i lokalsamhället om det blev känt att en i familjen blivit utsatt för våld av sin make. Nätverket stängde sina gränser utåt och förnekade våldet inåt. I de handlingar som utfördes i förnekandets tjänst, ingick att kvinnorna, främst modern, höll fadern utanför. Han ansågs som kraftfull men samtidigt som svag. Det fanns rädsla hos kvinnorna i nätverket, främst modern, för att han skulle respondera med depression. Vad det skulle betyda för de andra i familjen framgår inte, men det var uppenbart att det var en fruktad respons. Innehöll faderns depression inslag av våldsamhet? Det vet vi inte, men uppenbart var att genom att vara något övriga familjemedlemmar hade att förhålla sig till, utgjorde faderns depression en maktfaktor i familjen.

Konsekvensen av detta responsmönster var förödande för alla parter: Utan att våldet benämndes var chansen för att mannen skulle inse det problematiska i sitt beteende starkt begränsad. Barnens upplevelser förnekades. Deras nedstämdhet och aggressivitet tolkades inte i relation till den de våldsamma händelser de var en respons på, utan uppfattades som deras individuella problem. Ingen av våldets offer fick bekräftelse på sitt lidande, ingen fick hjälp till någon förändring, ingen i nätverket försökte sätta stopp och ingen utifrån hade möjlighet att ta sig igenom de stängda gränserna.

Samtliga i nätverket tog avstånd från våldet även i det andra exemplet. Även här var det främst kvinnorna som tydligt responderade på våldet. En stor skillnad jämfört med det förra exemplet var att i detta nätverk benämndes våldet, väninnorna stöttade kvinnan och bekräftade hennes lidande. Det fanns dock inte något som tydde på att kvinnornas responser ledde till någon mer genomgripande förändring. Kvinnan talade om att lämna mannen, men var inte beredd att göra det vid tiden för intervjun. Paret hade hållit ihop länge och förutom i sin parrelation var de bundna till varandra i en arbetsgemenskap och genom sitt barn.

I det tredje exemplet tog nätverket starkt avstånd från våldet, gav stöd och bekräftelse till offren, männen gick in och stoppade mannen. Detta responsmönster skiljde sig från de övriga genom att det innehöll flera aktiva handlingar som involverade många människor i kvinnans relativt omfattande nätverk. Kvinnorna gav den våldsutsatta kvinnan och barnen omsorg och stöd, männen var de som aktivt stoppade mannen och även övervakade hans umgänge med barnen efter skilsmässan. De aktiva handlingarna omfattade även mannen. Budskapet till honom var ”lägg av, du kan bättre” och ”du måste ta tag i dina alkoholproblem”, vilket han också gjorde. Mannens ansvarstagande ledde till förändring för honom själv, för hans ex-fru och barn och hela nätverket.

Dessa olika responsmönster skapade helt olika förutsättningar för kvinnorna och barnen att bjuda motstånd och att återta kontrollen över sina liv. Därigenom skapade responserna förutsättningar för helt olika viktimeringsprocesser. I det första nätverket rådde brist på samsyn gällande huruvida kvinnan hade varit utsatt för våld, vilket skapade splittring mellan kvinnan, parets barn och övriga familjen. I det andra nätverket fick kvinnan ett starkt stöd, det var dock oklart hur mycket stöd barnet fick. Mannen fick ett förhållandevis svagt besked om det olämpliga i sitt uppträdande. I det tredje nätverket fick kvinnan och barnen hjälp, mannens våld stoppades och han accepterade behandling för sina alkoholproblem.

”Det är genom de responser det utlöser som våldet får sin fulla mening”, skrev jag i början av kapitlet. Det som kapitlet visar, är att inom samtliga

nätverk råder stor enighet om att våldet inte är accepterat. Detta uttrycktes dock på helt olika sätt: Genom döljande, genom stödjande av våldets offer, eller genom försök att stoppa den våldsamme mannen.

Referenser

Christie, N. (2001). Det idealiska offret. I: M. Åkerström & I. Sahlin (red). *Det motspänstiga offret*. Lund: Studentlitteratur.

Bergenlöv, E., Lindstedt Cronberg, M. & Österberg, E. (2002). *Offer för brott – våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*. Lund: Nordic Academic Press, Lund.

de Beauvoir, S. (1949/2002). *Det andra könet*. Stockholm: Norstedts.

Granström, G.; Mellgren, C.; Tiby, E. (2016). *Hatbrott? En introduktion*. Lund: Studentlitteratur.

Hanisch, C. (1970). *The Personal is Political*. (<http://www.carolhanisch.org/CHwritings/PersonalIsPol.pdf>). Nedladdad 2017-12-02.

Heber, A. (2014). Good versus bad? Victims, offenders and victim-offenders in Swedish crime policy. *European Journal of Criminology*, 11: 410-428.

Hydén M. (1995a). *Kvinnomisshandel inom äktenskapet. Mellan det omöjliga och det möjliga*. Stockholm: Liber.

Hydén, M. (1995b). Mot en förståelse av kvinnomisshandel som en social process. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 16 : 67-74.

Hydén, M. (1999). The World of the Fearful: Battered Women's Narratives of Leaving Abusive Husbands. *Feminism & Psychology* 9: 449-469.

Hydén, M. (2001). Misshandlade kvinnors uppbrott: en motståndprocess. I M. Åkerström & I. Sahlin (red.). *Det motspänstiga offret*. Lund: Studentlitteratur, s. 92-118.

Hydén, M. (2005). 'I Must Have Been an Idiot to Let it Go On': Agency and Positioning in Battered Women's Narratives of Leaving. *Feminism & Psychology*, 15: 171-190.

- Hydén, M. (2008). Break-up narratives. I: Hydén, L-C & Brockmeier, J. (eds.) *Health, Illness and Culture: Broken Narratives*. New York: Routledge pp.154-168.
- Hydén, M. (2013). Har sociala problem ett kön? I A. Meeuwisse & H. Swärd (red.) *Perspektiv på sociala problem*. Andra upplagan. Stockholm: Natur och Kultur, s. 301-319.
- Hydén, M (2014). The teller-focused interview: Interviewing as a relational practice. *Qualitative Social Work* 13: 795–812.
- Hydén, M. (2015). What Social Networks do in the Aftermath of Domestic Violence. *British Journal of Criminology*, 55: 1040-1057.
- Hydén, M, Gadd, D. & Wade, A. (eds.) (2016a). *Response Based Approaches to the Study of Interpersonal Violence*. London: Palgrave MacMillan.
- Hydén, M. (2016b). The Response Network. In: M. Hydén, D. Gadd & A. Wade (eds.). *Response Based Approaches to the Study of Interpersonal Violence*. London: Palgrave MacMillan. Pp. 77-97.
- McGarry, R. & Walklate, S. (2015). *Victims. Trauma, Testimony & Justice*. London: Routledge.
- Novisky, M.A. & Peralta, R.L. (2015). When Women Tell. Intimate Partner Violence and Factors Related to Police Notification. *Violence Against Women*, 21: 65-86.
- Pizzey, E. (1974). *Scream quietly or the neighbours will hear*. Harmondsworth: Penguin.
- Riessman, C. (2008). *Narrative Methods for the Human Sciences*. Sage Publications.
- Strobl, R. (2010). Becoming a victim. I: S. Giora Shoham, P. Knepper, & M. Kett, (eds.). *International Handbook of Victimology*, s. 3-26. Boca Raton, Florida: CRC Press
- Speck, R.V. & Attneave, C.L. (1973). *Family Networks*. New York: Pantheon Books.
- Tham, H. (2001). Brottsoffrets uppkomst och framtid. I: M. Åkerström, & I. Sahlin (red.) *Det motspänstiga offret*, s. 27-45. Lund: Studentlitteratur.

Walklate, S. (ed.) (2007). *Handbook on Victims and Victimology*. Cullomton, Devon: Willan Publishing.

Van Wijk, P. (2013). Who is the 'little old lady' of international crimes? Nils Christies concept of the ideal victim re-interpreted. *International Review of Victimology*, 19: 159-79.

Österberg, E. (1997). Från part i målet till brottsoffer – det moderna samhällets framväxt. I: *Brottsoffer i forskningen*, s. 16-24. Umeå: Brottsoffermyndigheten.

Överlien, C. & Hydén, M. (2007). Att tvingas lyssna – hur barn bevittnar pappas våld mot mamma. *Barn* nr. 1 2007: 9–25.

PEDAGOGIK

Praktik och röst i akademiskt skrivande

Christoffer Carlsson

Inledning

Jag sitter i den svarta tygsoffan i Evas arbetsrum med dörren på glänt. Eva har gått för att hämta något. I min uppsatshandledares rum täcks väggarna av bågnande bokhyllor, belysningen är varm och behaglig, på golvet ligger färgglada små mattor och ovanför mig slingrar växter och ljusslingor. Det luktar té, örter. Utanför hennes fönster vajar regnbågsflaggan lätt i solen.

Rummet är en katastrof ur säkerhetssynpunkt. När institutionens anställda medverkar vid universitetets säkerhets- och arbetsmiljöinspektioner och visar vilka rum som tillhör kriminologerna, sägs det att man konsekvent undviker Evas rum.

Men jag vet ingenting om detta ännu. Jag har studerat på universitetet i snart fyra år och Evas rum är den bästa plats jag vet. På det låga (och väldigt röda) bordet framför mig ligger ett utkast till min magisteruppsats. Manuskriptet är fullt av Evas strykningar, markeringar och kommentarer i olika färger.

Mycket gäller inte det som står, utan *hur* det står.

Vagt, har hon skrivit om mitt ordval. *Pratigt*, anmärker hon. *Före regnet, innan regnet kommer*, instruerar hon mig i användningen av subjunktioner och prepositioner. *Kan du säga det här utan att använda 'våld' som begrepp? Laddat.*

Och så den värsta: *Alla är inte jurister som jag – skriv begripligt.*

Dörren glider upp. Eva återvänder och handledningsmötet börjar.

Det är våren 2009. Jag lär mig en viktig läxa.

*

Att skriva är en viktig del av forskarens arbete. Genom att skriva ner vad vi har undersökt, hur vi har gjort det, vad vi har kommit fram till och vad det har för betydelse (och för vem), kommunicerar vi i någon mening med andra.

Trots det har skrivandet en märklig plats inom akademien. Å ena sidan är det vanligt att mer eller mindre nonchalera det i forskningsprocessen. Skrivandet blir en sorts ”mopping-up activity” som sker efteråt (Richardson, 2000: 923). Den som har handlett studenters examensarbeten känner väl igen detta: *Det mesta är färdigt*, säger studenten med tre veckor kvar till deadline. *Det är bara skrivandet kvar*. Att skriva framstår som en oproblematiserad aktivitet, en enkel rapportering, ett avslut. Å andra sidan är akademiskt skrivande en oerhört laddad aktivitet. Språkbarriärer och dyslexi är bara två av många utmaningar, tendensen till skrivkramp, prestationsångest eller svårigheter att få en text att liksom *visa sig för en som man vill* en annan. Många (inte bara studenter) förknippar skrivandet med känslor av rädsla, ångest och tillkortakommanden (Caffarella & Barnett, 2000; Cameron, Nairn & Higgins, 2009). Att en aktivitet kan framstå som både oproblematiserad och så laddad för den som ska genomföra den är dessutom sociologiskt sällsynt.

I det här kapitlet framhäver jag skrivandet som ett led i forskningsprocessen, innan jag kort redogör för vad som utmärker akademiskt skrivande. Därefter riktar jag fokus mot *hur* vi skriver akademiskt och gör en idealtypisk indelning av tre röster som är vanligt förekommande inom samhällsvetenskaperna (jag kommer att röra mig mellan sociologi och kriminologi, som ju på många vis är nära besläktade). Därmed närmar jag mig också en förståelse av skrivandets svårigheter. Jag kommer, ska tilläggas, använda mig av uttryck som *studenter* och *forskare* (i både obestämd och bestämd form). Jag riktar mig till båda.

Akademiskt skrivande i forskningsprocessen

De flesta böcker om forskningsmetod behandlar skrivandet ganska styvmoderligt och ofta inte alls (se t ex Bergström & Boréus, 2012; Djurfeldt, Larsson & Stjärnhagen, 2018; Edling & Hedström, 2003).⁴⁰ Det betyder inte att författarna ser akademiskt skrivande som oviktigt (med stor sannolikhet tycker de nog motsatsen) men det tenderar att behandlas i separata böcker (se t ex Backman, 2016; Forsberg, 2014; Trost, 2014). Hur ett svenskt förlag har valt att kategorisera kurslitteraturen illustrerar min poäng: Under rubriken *Forskningsmetodik och vetenskapsteori* finns kategorierna *Kvalitativ metod*, *Kvantitativ metod*, och *Skrivhandböcker* (Studentlitteratur, 2018). Forskningsprocessen och skrivandet frikopplas från varandra.

⁴⁰ Andra gånger tillägnar författarna skrivandet ett sista kapitel (Ahrne & Svensson, 2017; Bryman, 2011; Fangen, 2005), ibland en del i ett kapitel (se t ex Aspens, 2011: 220f; Kvale & Brinkmann, 2017: 334-345). Tendensen återfinns även i engelskspråkig kurslitteratur (se t ex Atkinson, 1998; King & Horrocks, 2010; Field, 2017).

På universitet och högskolor är tendensen densamma. På grundnivå är kurserna ofta upplagda på sätt som inte ger studenten någon tid över till att utveckla sitt skrivande; tvärtom ska hon på ganska kort tid producera texter som visar att hon uppnår de aktuella lärandemålen (som nästan aldrig innefattar själva skrivandet, se Grauerholz & Gibson, 2006). Samma sak gäller på kandidat- och avancerad nivå. När skrivandet berörs är det i anslutning till formalia: i ett godkänt examensarbete ska språket vara ”korrekt”⁴¹ och ”text och litteraturlista följer formalia” (Kriminologiska institutionen, 2018).

En tes framförd av Asplund (2002) går ut på att den moderna, svenska sociologin i begynnelsen behövde rättfärdiga sitt uppbrott från den praktiska filosofin. Ett effektivt sådant rättfärdigande bestod i att rikta sig mot verkligheten: sociologin skulle vara empirisk snarare än teoretisk. ”Sociologerna försökte inte legitimera sig genom att skriva väl”, menar han (2002: 54) och fortsätter: ”Det var de sociologiska undersökningarnas *data* som skulle tala, inte forskningsrapporternas *språk*” (min kursivering). Det fick olyckliga konsekvenser. Enligt Asplund har åsidosättande av språket och skrivandet dröjt sig kvar inom akademien, vilket speglas i kursernas litteratur, lärandemål och lärandeaktiviteter.

Argumentet framstår som alltför enkelt men är sannolikt inte grundlöst. Oavsett vad bidrar sådana omständigheter till en snäv och vad Richardson (1997) benämner *statisk* syn på skrivande, där forskningsprocessen verkar avslutas med att man ”skriver ihop” en rapport eller artikel och meddelar vad man har tagit reda på. Så är det ju inte.

Akademiskt skrivande i praktiken

Forskaren inleder skrivandet i det ögonblick hon börjar arbeta med skrivna ord. I en forskningsansökan eller ett uppsats-PM fixerar hon vanligtvis sina tankar och idéer, om än tillfälligt. Skrivandet har dessutom omgående konsekvenser eftersom det bedöms av anslagsgivare, handledare eller andra auktoriteter i den akademiska hierarkin.

Att skriva blir här ett sätt att klargöra och sortera i det ofta kaotiska tankemyller som präglar den inledande fasen av ett forskningsprojekt. Att tankar blir till text är inte så linjärt som det låter. I förvandlingen händer ofta saker: Något som verkade bra i ens huvud kan bli en besvikelse när det hamnar på papper. ”At first”, skriver Mills (1959: 222),

⁴¹ Vad ”korrekt” betyder specificeras inte.

“you ‘present’ your thought to yourself, which is often called ‘thinking clearly’ [...] Sometimes you will notice that as you try to present your thinking, you will modify it – not only in its form of statement but often in its content as well.”

Skrivandet blir en sorts spegel där vi får syn på en del av oss själva. *Vad är det egentligen jag är ute efter att undersöka den här gången? Hur tänker jag mig att X och Y hänger ihop? De begrepp jag använt i huvudet, speglar de vad jag just nu ser som min teoretiska utgångspunkt?* Det finns alltså ingen direkt gräns mellan tänkande och skrivande.

Det försvinner heller inte under själva datainsamlingen. Tvärtom. Tänk på exemplet med fältanteckningar i kvalitativa studier (Emerson, Fretz & Shaw, 2011). Fältarbetaren tar dem för att dokumentera sina observationer. En skicklig observatör använder samtliga sinnen när hon observerar. I fältanteckningen blir syn, hörsel, lukt, smak och känsel till ord när forskaren ingjuter en inledande mening och ordning i den värld hon undersöker. Det är ett kritiskt skede eftersom hon senare är beroende av dessa mindre texter (Ahrne & Svensson, 2017) och kommer att använda dem för att övertyga andra om undersökningens analytiska giltighet (Rennstam & Wästerfors, 2015). På liknande vis för de som arbetar med statistiska metoder ofta en sorts kod- och analysloggbook där de dokumenterar och motiverar sina val av variabler, indexeringar, regressionsmodeller och så vidare, om inte annat så för att kunna minnas dem i efterhand. Även här får forskaren syn på sina egna antaganden och val. Sådant som förut kanske var implicit eller underförstått blir explicit genom skrivandet (Becker, 2007a).

På samma vis är det genom skrivandet som analyser av det empiriska materialet träder fram. I ordbehandlingsdokumentet, mobiltelefonens anteckningsfunktion, på en post it-lapp eller baksidan av ett kvitto, fångar forskaren i stunden lösryckta men bra formuleringar eller viktiga poänger hon inte vill glömma. Asplund igen: ”Vi skriver knappast ens mening för mening utan texten växer fram i diffusa enheter som kan bestå i allt från ett glimmande stickord till vagt anade, större sjok av text” (Asplund, 2002: 37).

Med tiden utvecklar hon och sätter ihop dem till större helheter. Charmaz (2014) visar att forskare ofta skriver små *memos* under det inledande analysarbetet och därmed använder skrivandet för att notera kopplingar och relationer mellan olika kategorier i det empiriska materialet. Sådana *memos*, menar Rennstam och Wästerfors (2015: 36) ”kan ligga till grund för uppsats- eller artikelutkast och ibland ... befinna sig ganska nära teoretiska bidrag”. Det akademiska skrivandet är på sätt och vis ”a method of discovery and analysis” (Richardson, 2000: 923) som genomsyrar forskningsprocessen. Under arbetet med uppsatsen, artikeln eller avhandlingen skriver forskaren i

stort sett hela tiden. I det skede då det ofta beskrivs⁴² som att hon börjar skriva är det snarare så att hennes skrivande *ändrar form*, från en sorts arbetstext mot en text som ska examineras eller publiceras (distinktionen har sin utgångspunkt i Ahrne & Svensson, 2017 men jag har modifierat den något).

Akademiskt skrivande: utmärkande drag

Akademiskt skrivande har många likheter med andra former av skrivande men det har också några utmärkande drag. Det är *vetenskapligt* (Ahrne & Svensson, 2017). Det innebär att den resulterande texten, för det första, är knuten till en större vetenskaplig diskussion om det ämne den berör. Idéer, frågeställningar, teoretiska perspektiv, kanske till och med metoder och analystekniker, är ofta förankrade i andra vetenskapliga texter och denna förankring behöver forskaren tydliggöra. För det andra präglas en akademisk text av att den framför ett argument inom ramen för den vetenskapliga diskussionen. Texten blir i den meningen ett redskap forskaren använder för att visa läsaren att hon besvarar den forskningsfråga hon har ställt och att svaret utgör ett bidrag till den samlade vetenskapliga kunskapen om det fenomen hon studerat. I detta ligger också en tredje dimension av den vetenskapliga texten: den ska kunna läsas kritiskt. Forskaren behöver därmed vara noggrann och tydlig i sina tolkningar, analyser och förklaringar.

Det vetenskapliga skrivandet utmärks kanske, för det fjärde, av precision i ordval och uttryck. Vardagens språk är ofta värdeladdat: ord som *normal*, *avvikande*, *sjuk*, *frisk*, *invandrare* och *svensk* används utan att särskilt mycket tid ägnas åt att tänka på vad de innebär. Forskaren vill gärna undvika dem. En ogenomtänkt adoption av vardagens språkbruk och perspektiv innebär att hon också – villigt eller inte – accepterar de antaganden och outtalade moraliska värderingar som råder kring det hon undersöker.

Så enkelt är det nu inte. Många av vetenskapens termer visar sig också laddade på liknande vis (Mills, 1959; se även Becker, 2007b). Forskaren använder sig medvetet av en uppsättning uttryck och termer för att knyta an till en viss vetenskaplig tradition snarare än en annan. Studenter och forskare orienterar sig i en värld där olika perspektiv konkurrerar om att förstå den sociala verkligheten: post-positivistiska, interaktionistiska och post-strukturalistiska forsknings- och tanketraditioner medför inte bara olika världsbilder utan

⁴² Clarke och Braun (2013) inleder exempelvis det trettonde och sista kapitlet (det enda som berör själva skrivandet) i *Successful Qualitative Research: A Practical Guide for Beginners* med de i sammanhanget talande orden: "Congratulations! You have reached the final stage of your qualitative research journey: communicating your results." Som om det rörde sig om en belöning.

också delvis olika ordförråd. Om en kvalitativ intervjustudie utgår ifrån ett interaktionistiskt perspektiv blir det exempelvis lite skevt att benämna de man intervjuar som *informanter* eller *respondenter* och det empiriska materialet som *fakta*, eftersom termerna är förknippade med en positivistisk tradition.

Språket kan i den meningen också vara avslöjande. Kanske utger sig forskaren för att inta en hållning hon faktiskt inte följer, eller göra någonting hon i praktiken inte gör. Asplund, än en gång: ”Ord är ting att tänka med ... konsekvenserna av ens ordval kan bli stora” (Asplund, 2002: 24). Att skriva väl innebär inte bara sådant som att använda aktiv form istället för passiv och dela upp en lång mening i flera kortare. Det innebär också att vara medveten om och kunna kontrollera språkets laddningar, både vardagens och vetenskapens. Däri ligger skönheten och elegansen.

Tre röster

När forskarens text övergår till att bli en artikel eller uppsats väljer hon en röst att skriva den med. Det finns ingen tydlig definition av *röst* inom akademiskt skrivande. Vissa beskriver det helt enkelt som det skrivande som är specifikt och typiskt för akademien, och syftar då på ett skriftspråk som är koncentrerat, objektivt, opersonligt, försiktigt och precist (Stockholms universitet, 2018). Andra menar att en forskares röst också har en djupare betydelse, och innebär ett uttryck för hennes yrkesidentitet och syn på sitt arbete (Becker, 2007a). När det kommer till frågor om röst finns det heller inget rätt eller fel. Forskare och studenter får ofta höra att de bör skriva så tydligt och enkelt som ämnet och tanken tillåter, men bortom det finns inga direkta ramar.

Min tes är enkel: När man författar en vetenskaplig text är det viktigt att vara noggrann med vad man skriver – det lär vi oss så snart vi sätter oss i en föreläsningssal som studenter. *Men*. Det är också viktigt att tänka på *hur* man skriver och om detta lär sig universitetsstudenten sällan något av värde.

Varför inte? Det är en bra, svår fråga.

För det har betydelse. Genom skrivandet kommunicerar forskaren någonting mer än bara det hon har undersökt: ”The persona we adopt when we write tells readers (and by extension all the potential skeptics) *who we are and why we should be believed*” (Becker, 2007a: 33, min kursivering). Eftersom huvudsyftet med en vetenskaplig text är att framföra ett argument om någonting är detta viktigt. Forskaren ställs här inför en variant av det Rennstam och Wästerfors (2015) benämner *auktoritetsproblemet*. En argumentations effektivitet bygger givetvis på undersökningens vetenskapliga kvalitet, men också på hur

forskaren väljer att framställa den och sig själv i sin text. Dessutom signalerar hon någonting om sitt ämne och i förlängningen hur det hon arbetar med förhåller sig till samhället och dess medborgare. Det är denna dimension av skrivandet jag vänder mig till nu.

Inom samhällsvetenskaperna går det att urskilja åtminstone tre ganska typiska röster. De är idealtyper och jag uppmanar läsaren att tänka på dem så.⁴³

Lix: 78

För att kunna beskriva och förklara en komplex verklighet behöver forskaren ett komplext och svårt språk. Det är en vanlig förklaring till den första av de tre röster jag beskriver här. Läsaren kan säkert placera in mer eller mindre välkända namn utifrån sin egen disciplin, men sociologer drar sig kanske till minnes hur C. Wright Mills översatte delar av Talcott Parsons notoriskt svårästa teoriprosa till vanlig engelska (se Mills, 1959, kap. 1). Det är inte svårt att finna samtida forskare som använder sig av en liknande röst. Citatet nedan är förstastycket i en artikel som nyligen publicerades i *Sociologisk Forskning* och ett vanligt exempel på hur en publicerad svensk forskningsartikel i sociologi kan se ut.

”Det offentliga migrationsamtalet i Sverige har intensifierats i kölvattnet av den nuvarande flyktingproblematiken och den växande globala terrorismen. Samtalet uppvisar två objektifierande och stigmatiserande hållningar eller diskurser: Den ena diskursen är en solidaritetsinriktad diskurs med fokus på utsatthet, sårbarhet, rättslöshet och mänskliga rättigheter, och den andra är en problemdiskurs med fokus på radikaliserings, islamisering, kriminalitet, säkerhet, gräns, social sammanhållning, ekonomisk börda, systemkollaps, terrorism och social oro. De två diskurserna är uppenbarligen oförenliga men de är samtidigt interrelaterade. Tillsammans bildar de ett konfliktfyllt praktiskt fält, där kontraproduktiva och diskriminerande maktanspelningar och föreställningar reducerar människor med utländsk bakgrund till kulturellt, etniskt och religiöst ”avvikande” sociala kategorier, med ett begränsat utrymme för egenhandlande, individuellt initiativtagande, kollektivt aktörskap och subjektskap.” (Khayati, 2017: 11)

Ett mått för att beräkna en texts svårighetsgrad är Läsbarhetsindex (eller LIX).⁴⁴ Det räknas ut genom att antalet långa ord (ord med fler än sex bokstäver) och meningar i en text viktas mot antalet ord i hela texten. Det

⁴³ Idealtyper är ett flexibelt verktyg för kriminologen. Genom det kan vi bland annat studera skillnader och likheter mellan olika kategorier av fenomen. Tiby (2007) urskiljer exempelvis tre vanliga vetenskapsteoretiska perspektiv med skilda konsekvenser för studiet av hatbrott: Realistens, Radikalens och Konstruktivistens perspektiv.

⁴⁴ Pedagogen Carl-Hugo Björnsson introducerade LIX under 1960-talet för att beräkna läsbarheten i texter som användes i skolan. LIX-verktyget är tillgängligt på <https://www.lix.se/index.php> (hämtad 2018-02-26).

exakta värdet bör tolkas med försiktighet eftersom det handlar om en texts struktur snarare än innehåll, men om en text har ett läsbarhetsindex på under 30 är den *mycket lättläst* (exempelvis en barnbok). Har den ett LIX-tal på mellan 30 och 40 är den *lättläst* (här ingår mycket skönlitteratur) och mellan 40 och 50 är den *medelsvår* (som i en vanlig tidningstext). Ligger den i nästa intervall, 50 till 60, är den i regel *svår* att läsa, ungefär som i en myndighetsrapport. Om texten har ett läsbarhetsindex på 60 eller högre är den *mycket svår*. Utdraget ur *Sociologisk Forskning* ger ett LIX-tal på 78.

I citatet ovan väljer Khayati genomgående svårare, längre ord och uttryck istället för enklare, kortare: *Det offentliga migrationssamtalet* istället för ”Debatten om migration”, *interrelaterade* istället för ”hänger ihop”, *uppenbarligen oförenliga* istället för ”motstridiga” och så vidare. Jag är medveten om att Khayati här skulle kunna protestera ihärdigt (och måhända rättfärdigt) mot mina alternativ och hävda att de ligger utanför den begreppsapparatur han använder. Med en forsknings- och tanketradition kommer, som bekant, också en arsenal med ord och uttryck. Nästan mallar, om man är lite bitsk; mer eller mindre tydliga markörer för en viss form av ”vetenskaplighet” (Asplund, 2002: 57). Det spelar hur som helst mindre roll just här, för bortsett från att markera tillhörighet signalerar denna röst också någonting annat, i stil med: *Jag har undersökt en sak som är så svår att få grepp om att du kan förstå den först när du har lärt dig mitt väldigt svåra språk* (efter Mills, 1959: 220).

Det är på många vis en effektiv form av argumentation, åtminstone vid en första anblick, och ett tydligt auktoritetsanspråk. Det ger forskning en upphöjd position och säger detsamma om de som arbetar med det: forskare är med Beckers ord ”generally smarter than ordinary people, have finer sensibilities, understand things they don’t, and thus should be believed” (Becker, 2007a: 34).

Byråkrater är också människor

Vad man än tycker om den första texten så är det svårt att förneka att den har karaktär. Det forskaren förmedlar kan vara otydligt, men hennes stil är det i alla fall inte. En annan vanlig röst inom akademien är den som Mills (1959: 221) hävdar i strikt mening inte alls bör ses som en röst: ”It is an autonomous sound. It is a prose manufactured by a machine.” Författaren är en person men det ska helst inte märkas:

”Som sades inledningsvis har det länge varit känt inom den kriminologiska forskningen att en mycket liten del av befolkningen står för en stor del av den samlade brottsligheten. Mot bakgrund av detta är andelen personer som återfaller i brottslighet en mycket intressant och angelägen kriminalpolitisk fråga. Brottsligheten innebär betydande kostnader för

samhället, såväl i ekonomiska termer som i lidande bland de brottsutsatta. De ekonomiska kostnaderna för kriminalvård är också betydande. Kriminalvårdens tilldelade anslag uppgick förra året till drygt åtta miljarder kronor, och exempelvis ett vårddygn i anstalt kostade i genomsnitt 3 400 kronor.” (Ståhl & Öberg, 2017: 18)

Denna röst står i skarp kontrast till den förra. Forskaren skriver en byråkratisk prosa, präglad av tydlighet, saklighet, distans och rationalitet. Det är utifrån sådana kvaliteter hennes ord fylls med auktoritet i läsarens ögon. Asplund (2002: 67) liknar det vid *kanslispråk* och menar att det länge var det förhärskande språket inom vetenskapen. Denna röst är kanske än idag den allra vanligaste i akademiskt skrivande, även när det kommer till samhällsvetenskaperna. Det är en stilform där forskaren använder språket som något att sjunka in i, i en akt av osynliggörande. Det är alltså inget felsteg, när det görs väl, utan ett högst medvetet val. Jag håller därför inte med Mills, eller så förstår jag honom inte som han avser; frånvaron av stil är ju också en stil. Genom att minimera forskarens närvaro ger texten ett intryck av att sakna subjektivitet. Detta sker huvudsakligen genom användning av passiv form. Den passiva formen är en vanlig rekommendation för akademiskt skrivande, bland annat vid Stockholms Universitets Språk- och Skrivverkstad (Stockholms universitet, 2018). Den är dock inte alltid önskvärd. I en studie analyserar Estrada (2017) tidningars ledarartiklar för att undersöka utvecklingen över tid i samhällets syn på ungdomar som begår brott. Han finner att 1986 är ett avgörande år för att förstå denna förändring, och skriver om perioden efteråt, 1987 till 1992 att:

”Ungdomsbrottslingen ses nu inte heller som sprungen ur normala välordnade förhållanden utan som en representant av en liten avgränsad del av ungdomspopulationen. Genom att ungdomsbrottslingarna reduceras till ett fåtal ”värstingar” och att de våldsbrott de gör sig skyldiga till upplevs som mycket allvarliga, vinner idén om inkapacitering gehör på ett sätt som inte framkommit tidigare.” (Estrada, 2017: 349, min markering).

Ungdomsbrottslingen ”ses” och ”reduceras”, brotten ”upplevs” allvarliga och idén om inkapacitering ”vinner gehör”, och så vidare. På liknande vis skriver Ståhl och Öberg att någonting ”sades”, ”har länge varit känt” och Kriminalvården har fått anslag ”tilldelade”.

Detta kan osynliggöra betydelsen olika aktörer har haft för att någonting är som det är. I exemplen ovan är kanske Kriminalvårdens ”tilldelade” anslag det allra tydligaste. Deras årliga anslag (det vill säga pengar) kom inte till dem ur tomma intet, även om Ståhl och Öberg får det att låta så. Hur mycket pengar myndigheten ska få under ett år bestäms av riksdagen på förslag från regeringen, som meddelar detta i ett regleringsbrev till Kriminalvården. Brevet innehåller också vilka mål myndigheten ska uppnå under året och särskilda uppdrag från regeringen. Det handlar alltså om politik.

När forskaren använder den passiva formen osynliggör hon aktörer i en process som kan vara av vikt för att förstå det texten skildrar. Estradas kapitel präglas långa stunder av det akademiska skrivandets typiska återhållsamhet, saklighet och eleganta avstånd inför sitt eget ämne. Det blir lätt att övertygas. Men stundtals finns det bara en aktör i Estradas text, trots att den utger sig för att behandla två, samhället (om vi nu kan kalla det för en aktör) och ungdomsbrottslingen. *Hos vem* vinner idén om inkapacitering gehör?

Estrada skulle med visst fog kunna invända: Carlsson gör en höna av en fjäder. Det är givetvis hos ledarskribenterna idén vinner gehör.

Jag kan delvis godta denna invändning. Men är det ledarskribenterna Estrada vill säga något om? Inte bara, tror jag. Snarare är deras skiftande beskrivningar knutna till en förskjutning i samhällets syn på ungdomsbrottslingen, och det är, som jag läser honom, denna förskjutning som egentligen står i fokus. Idén om inkapacitering kan vinna gehör hos ledarskribenter, men även i massmedierna som helhet, i det allmänna rättsmedvetandet, rättsväsendet och politiken. Det bör finnas en länk mellan ledarskribenten och en större aktör, men texten avslöjar inte vem denna aktör är, eller hur forskaren tänker sig relationen mellan indikatorn och fenomenet.⁴⁵

En liknande otydlighet går ofta att skönja i den tidigare behandlade rösten. I citatet ovan skriver exempelvis Khayati att *kontraproduktiva och diskriminerande maktanspelningar och föreställningar reducerar människor med utländsk bakgrund till kulturellt, etniskt och religiöst "avvikande" sociala kategorier*. Vad en "maktanspelning" är, vem som har eller framför specifika "föreställningar", och – framförallt – *vem* som reducerar och *hur* detta går till är oklart. Man får anta.

Inget märkvärdigt, kanske, men ganska intressant ändå

Den tredje och sista rösten kan introduceras med ett utdrag ur en studie om relationen mellan poliser och ungdomar i förorter:

"Inom ramen för en studie av möten mellan polis och ungdomar har arbetet vid åtta poliskontor följts. Dessa har alltså i uppgift både att bygga relationer och att ingripa mot brott. Poliserna som jag har följt har ägnat stort utrymme åt att tala om hur deras arbete med att bygga relationer med ungdomar i området ska gå till, och hur det exempelvis

⁴⁵ I sin doktorsavhandling, där materialets och analysens ursprung återfinns, menar Estrada att massmedia "spelar en betydelsefull roll för både formulering och förmedling av den 'offentliga dagordningen'" (Estrada, 1999: 65). I den mån ungdomsbrottslighet uppfattas som ett eventuellt problem, fortsätter han, bör detta kunna urskiljas i dagspressen. Huruvida detta förtydligar hans argument eller inte överlämnar jag åt läsaren att avgöra.

förhåller sig till det uppdrag att ingripa mot brott som de också har. Även i de observationer jag gjort kan jag urskilja avvägningar mellan relationsbyggande och ingripanden, hur de ibland står i motsats till, ibland förutsätter varandra.” (Pettersson, 2012: 47f)

Pettersson använder sig av ett knep som även Khayati gjorde: Redan i inledningen sammanfattar hon artikelns huvudargument. Hon ger på så vis läsaren en karta. Inte bara det, hon märker också ut den väg hon tänker ta genom texten och ger mig därmed en kompass. Men när Pettersson skriver tenderar hon att, i motsats till Khayati, framhäva sin likhet med läsaren och dessutom, till skillnad från Estrada, sin närvaro i texten:

“Such writers want to use their similarity to others, their ordinariness, to persuade readers that what they are saying is right. We write more informally, favor the personal pronoun, and appeal to what we-and-the-reader know in common rather than what we know and the reader doesn’t.” (Becker, 2007a: 37).

Jag har själv kommit att föredra den här rösten framför de andra. Skälet till det tror jag delvis har med Eva Tiby att göra. Under hennes handledning lärde jag mig att jämföra kriminologiskt forskningsarbete med trädgårdsarbete och reparationen av bilar och motorcyklar. Det vi säger när vi skriver så, utan att uttryckligen säga det, är ungefär att *Det jag håller på med är inte märkvärdigare än att reparera bilar, snickra, laga möbler eller att väva en trasmatta. Om du hade haft lust eller möjlighet hade du utan problem kunnat göra det själv. Nu blev det jag som gjorde det och om du har en stund över kan jag berätta vad jag kom fram till.* Vi framställer inte forskning som något väsensskilt från andra arbeten, utan snarare ett vardagligt hantverk som heller inte kräver att forskaren besitter några exceptionella kvaliteter.⁴⁶

Den skrivna texten är mer tillgänglig och konkret, kan innehålla metaforer, analogier och andra knep för att göra sina poänger tydligare (i det här kapitlet har jag exempelvis använt mig av ord som *styvmoderlig, adoption, karta, väg* och, kanske tydligast, *röst* – alla ord med annan egentlig användning). Det innebär inte att texten saknar vetenskaplig precision eller tekniska termer, snarare handlar det om den övergripande röst forskaren använder när hon förmedlar dem. I analysen söker Pettersson (2012) förstå polisens maktutövning och kontroll i relation till ungdomarna de möter. I den avslutande diskussionen

⁴⁶ Genom vårt arbete utvecklar vi visserligen djupa kunskaper och färdigheter i relation till det vi studerar. Det är dock knappast unikt för forskaren utan gäller även för exempelvis bilmekanikern, skräddaren och trädgårdsmästaren. Vi lär oss alla övergripande principer, tillvägagångssätt och metoder, men oss också en hel del tumregler och knep specifika för just vårt arbete.

återknyter hon till inledningen, men utifrån begreppen hon använt i analysarbetet:

"Poliserna kan sägas vara sysselsatta med att göra kontextuella analyser av hur de ska utöva sin makt i en viss situation. Avvägningar är också tydligt kopplade till deras uppdrag. Ungdomarnas reaktioner och berättelser talar för att detta är viktiga avvägningar från polisens sida, som får betydelse både för ungdomarnas uppfattning om polisen och för hur relationen mellan polis och ungdomar fungerar. Det är tydligt i de observationer jag gjort att hur polisen agerar är mycket viktigt och att de mellanmännsliga interaktionerna mellan polis och ungdomar i Förorten många gånger kan vara avgörande för polisernas möjlighet att utföra sitt arbete effektivt och deras egen legitimitet hos de ungdomarna möter." (Pettersson, 2012: 66)

Hon använder konsekvent enklare uttryck istället för svårare: Ungdomarnas berättelser *talar för* snarare än "indikerar", "implicerar" eller "föreslår". Samtidigt är hon noggrann i hur hon uttrycker sig och undviker mer onyanserade uttryck, som "visar" eller "innebär" – vad ungdomarnas berättelser visar eller innebär är ju långt ifrån självklart. Forskare som skriver såhär väljer istället det ord eller uttryck som är enklast och mest konkret men samtidigt behåller den försiktighet och precision som präglar vetenskapens språk. Läsaren tänker bara inte på det, eftersom texten är så tillgänglig (det första utdraget ur Petterssons studie har LIX-talet 41, det andra 52).

Däri ligger också en risk. Eftersom forskaren närmar sig ett mer vardagligt språk behöver hon vara vaksam på de möjliga antaganden och laddningar det för med sig. I sitt sökande efter ett enkelt sätt att uttrycka sig får hon inte släppa kravet på försiktighet och precision. Detta är dock inte ett problem bara för oss och skulle till och med kunna innebära större problem för de två andra rösterna; de *låter* precisa och specifika, men *är* de det? Vad menade Khayati med att de två diskurserna om migration är *interrelaterade*? Att de hänger ihop, på något sätt, men nästan vilka två saker som helst kan ju hänga ihop *på något sätt* (efter Becker, 2007a: 83; se även Asplund, 1970). *Hur* hänger diskurserna ihop? Och vad tusan betyder *egenhandlande*? Den passiva form som är vanlig i myndighetsrapporten (och samhällsvetenskaperna i stort) kan leda till liknande otydligheter, som i exemplet med Kriminalvårdens anslag. Forskaren som nyttjar den tredje rösten, i sin strävan efter att vara konkret och tydlig utan att bli varken anonym eller högtravande, anstränger sig istället för att uttrycka sig specifikt.

Det är förstås delvis knutet till vem eller vad som är forskningsinstrumentet. Pettersson är sitt eget instrument. Det är hon som tar fältanteckningar och ställer frågor, skapar ett empiriskt material och väljer ut vissa element av det för ett djupare analys- och presentationsarbete. Inom sådana forskningstraditioner är det ofta önskvärt att som forskare skriva fram sig

själv, inte så att hon står i vägen för den undersökning hon har gjort, men så att hon står *tillsammans* med den. Samtidigt finns åtskilliga kvalitativa studier där forskaren träder in i bakgrunden under skrivandet (Estradas kapitel är ett sådant) och flera exempel på kvantitativa studier där forskaren förblir synlig och undviker den passiva formen (se t ex Sivertsson, 2011).

Exempel på de tre idealtyper jag har redogjort för här är vanliga inom samhällsvetenskaperna. Rösterna utesluter inte varandra och är heller inte de enda tänkbara.⁴⁷ De är stilar men också strategier forskaren kan använda för att etablera trovärdighet och auktoritet i den text hon skriver. Jag menar inte att det ligger något ohederligt i användningen av dessa röster. ”The author can’t be nobody”, skriver Becker (2007a: 37), ”so every author will necessarily be somebody. It might as well be someone readers respect and believe”.

Avslutning

I kombination med att forskaren läser in sig på sitt forskningsämne, söker efter en problemformulering, utformar en intervjuguide eller konstruerar ett kodschema, genomför intervjuer eller ”tvättar” sina nyinkomna kvantitativa data och behandlar sitt material analytiskt, så pågår också någonting annat, även om det kan vara svårt att tro utifrån mycket av den tillgängliga metodlitteraturen. Hon skriver. Hon sammanfattar litteraturens innehåll och tomrum, formulerar sitt inledande forskningsproblem i text, hon dokumenterar och motiverar sina val, hon skapar mening i den sociala verklighet hon undersöker genom att föra fältanteckningar och loggböcker, och så vidare. Det akademiska skrivandet ligger inbäddat i forskningsprocessen och antar olika former i olika skeden.

Ett sätt att framhäva det akademiska skrivandets praktik, framförallt för studenter, är att belysa det genom kurslitteraturen och de lärandeaktiviteter man knyter till den. Alla böcker om forskningsmetodik marginaliserar inte skrivandet. Det finns undantag: Silverman (2013) ägnar skrivandet åtskilliga kapitel och markerar deras betydelse genom att placera dem i mitten snarare än slutet. På liknande vis fungerar Rennstam och Wästerfors (2015) och Emerson, Fretz och Shaws (2011) mycket olika böcker om kvalitativt analysarbete också som konkreta, användbara handböcker i akademiskt skrivande, just eftersom de väver ihop analysarbetet med själva skrivandet (motsvarande litteratur i kvantitativt analysarbete känner jag inte till). Ett

⁴⁷ En annan teknik för att etablera trovärdighet och auktoritet är att framhäva sin egen detaljkunskap om det ämne man studerat. Forskaren kan exempelvis inkludera och förklara den slang eller jargong som används av aktörerna på den arena hon undersökt (se t ex Lander, 2003). Genom att visa att hon behärskar ett visst språk signalerar hon också att hon förstår den värld språket används i. Jag återkommer snart till detta.

första förslag är därför att studenter får möta perspektiv på akademiskt skrivande som i större utsträckning speglar hur denna sorts skrivande fungerar i praktiken. Detta kan lärare och forskare göra genom att väva in kurslitteratur som lyfter fram skrivandets betydelse för forskningsprocessen i stort, och också arbeta aktivt med den genom seminarier, workshops och formativ feedback (Cameron, Nairn & Higgins, 2009; Grauerholz & Gibson, 2006). Att inkludera en skrivhandbok på en uppsatskurs utan att ha specifika, genomtänkta lärandeaktiviteter knutna till den kan man inte förvänta sig särskilt mycket av. Man kan däremot hävda, med visst fog, tror jag, att det är slöseri med studenters pengar.

Mot slutet av ett forskningsprojekt övergår forskaren till att skriva en text som ska visas för någon annan: en uppsats, en artikel, ett avhandlingskapitel. I det skedet, om inte förr⁴⁸, använder hon sig (mer eller mindre medvetet) av en *röst*. I detta kapitel har jag urskilt och beskrivit tre vanliga röster inom samhällsvetenskaperna. Jag har skrivit att forskaren *väljer* hur hon uttrycker sig för att framhäva att hon kan dra fördel av att vara medveten om hur hon skriver. Samtidigt är det inte riktigt så enkelt.

För vissa kommer skrivandet att gå lättare än för andra. När studenter kliver in i kriminologins värld gör de det med delvis olika förutsättningar och redskap, givetvis i form av sådant som språkbarriärer och dyslexi men också när det gäller utbildningsbakgrund och läs- och skrivvana. Men oaktat detta: Under sin kriminologiutbildning läser hon, oavsett vem hon är, framförallt kriminologiska texter. Genom dem får hon en bild av ämnet och hur hon bör skriva för att framstå som en kriminolog. Om inte auktoriteter i hennes närhet uppmanar henne att tänka på och arbeta med sitt skrivande är sannolikheten stor att den delen av hennes socialisering och professionalisering, som mycket annat, kommer att ske i tysthet. I de fall hon blir uppmärksam på sitt skrivande kommer det förmodligen att påverkas i riktning mot hur lärarna och forskarna vid institutionen där hon studerar skriver, och de utvalda texter hon får läsa. Det akademiska skrivandet är därför på många vis ett resultat av⁴⁹ den plats det genomförs vid. Ett andra förslag är därför att forskare och

⁴⁸ En tidig läsare av denna text påpekade att de tre idealtypiska rösterna, liksom skrivandet i stort, har betydelse även i forskningsprocessens övriga element. Användningen av en röst knyter, som nämnts, ofta an till en viss vetenskapsteoretisk tradition, med specifika kunskapsanspråk, som påverkar forskarens frågeställningar, materialinsamlings- och analysförfaranden. Uppmaningen att vara reflexiv som forskare – ganska vanlig inom vissa traditioner – bör därmed även inkludera vilken röst forskaren väljer att använda sig av.

⁴⁹ Jag skulle kunna skriva ”knutet till”, ”bundet till” eller till och med (om jag var väldigt försiktig) ”går inte att frikoppla från”. Det hade underlättat ett försvar mot kritik men det hade också gjort min bild av relationen mellan skrivandet och dess sammanhang mindre tydlig. Istället väljer jag att lyfta fram hur mekanismen sannolikt verkar: en viss

lärare framförallt ställer *sig själva* de tre frågor Mills (1959: 219, markering i original) uppmanade akademikern att söka svar på:

“To overcome the academic prose you have first to overcome the academic pose. It is much less important to study grammar and Anglo-Saxon roots than to clarify your own answers to these three questions: (1) How difficult and complex after all is my subject? (2) When I write, what status am I claiming for myself? (3) For whom am I trying to write?”

Att utveckla en självmedvetenhet i sitt språk är en viktig del av forskarens arbete, eftersom språket är ett av hennes mest använda verktyg. Det kan också vara ett väldigt effektivt sådant. Sällan lyfts det dock fram på det viset: Det viktiga är istället *vad* forskaren berättar, inte *hur*. Att medvetandegöra skrivandet och språkets betydelser i forskningsprocessen, och aktivt arbeta med det både som student, forskarstuderande och så småningom forskare, leder också till ett avdramatiserande av det. Skrivande är precis som resten av forskningsprocessen ett hantverk och det finns bara ett sätt att bli bättre på det: Genom att skriva.

Det var i begynnelsen Eva Tiby som, genom sin stilfulla handledning och närgående läsning av mina uppsatsmanuskript, fick mig att börja tänka på *hur* jag berättade något om min undersökning, och inte bara *vad* jag undersökt. Mentorer och handledare bör inte underskattas när det kommer till att utvecklas som skrivande student och forskare.

Av Eva lärde jag mig också något mer (hon lärde mig väldigt mycket, men det här har nog varit bland det allra mest betydelsefulla): Det mesta vi ser omkring oss, framförallt det som kanske verkar lite konstigt, blir vid en närmare undersökning ofta fullt begripligt. Det vi ser är nästan alltid ett resultat av en viss form av social organisation. I akademien bör det därför inte vara förvånande att studenter skriver på ett visst sätt. De är ju underordnade aktörer i en väldigt hierarkisk struktur, och genom att visa att man behärskar ett visst språk signalerar man också att man förstår och hör hemma i den värld där det används. Att skriva innebär att prestera någonting. Skrivandet avslöjar därmed ens färdigheter och kunskaper och avgör om man ”hör hemma” eller inte, om man ”passar in”, om man har rätt att ”ta plats” (Bloch, 2007). Det är därför inte konstigt att många finner skrivandet jobbigt, ångestfyllt och svårt. I en hierarkisk, prestationsbaserad struktur skulle det snarare vara ganska märkligt om skrivandet *inte* förde med sig sådana vedermödor.

Strukturer, vet vi, är seglivade men inte odödliga. De går att förändra.

form av akademisk organisation *leder till* en viss sorts skrivande (på många vis. Försiktighet är en dygd). Och, notera knepet: För att påståendet ”X leder på många vis till Y” ska se mjukare ut i sitt kausala anspråk, har jag också byggt meningens annorlunda, där ”Y på många vis är ett resultat av X”.

Referenser

- Ahrne, G. & Svensson, P. (2017). ”Akademiskt skrivande.” I Ahrne, G. och Svensson, P. (red.). *Handbok i kvalitativa metoder*. Stockholm: Liber, s. 237-248
- Aspers, P. (2011). *Etnografiska metoder*. Stockholm: Liber
- Asplund, J. (1970). *Om undran inför samhället*. Stockholm: Korpen
- Asplund, J. (2002). *Avhandlingens språkdräkt*. Stockholm: Korpen
- Atkinson, P. (1998). *The Life Story Interview*. Thousand Oaks: SAGE
- Backman, J. (2016). *Rapporter och uppsatser*. Lund: Studentlitteratur
- Becker, H. S. (2007a). *Writing for Social Scientists*. Chicago: University of Chicago Press
- Becker, H. S. (2007b). *Telling About Society*. Chicago: University of Chicago Press
- Bergström, G. & Boréus, K. (2012). *Textens mening och makt: Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Lund: Studentlitteratur
- Bloch, C. 2007. *Passion og Paranoia: følelser og følelseskultur i Akademia*. Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Bryman, A. (2011). *Samhällsvetenskapliga metoder*. Stockholm: Liber
- Caffarella, R. S. & Barnett, B. G. (2000). ”Teaching Doctoral Students to Become Scholarly Writers: The Importance of Giving and Receiving Critiques.” *Studies in Higher Education*, 25: 39-52
- Cameron, J., Nairn, K. & Higgins, J. (2009). ”Demystifying Academic Writing: Reflections on Emotions, Know-How, and Academic Identity.” *Journal of Geography in Higher Education*, 33:269-284
- Charmaz, Kathy. (2014). *Constructing Grounded Theory*. Thousand Oaks: SAGE
- Clarke, V. & Braun, V. (2013). *Successful Qualitative Research: A Practical Guide for Beginners*. Thousand Oaks: SAGE

Djurfeldt, G., Larsson, R. & Stjärnhagen, O. (2018). *Statistisk verktygslåda 1: Samhällsvetenskaplig orsaksanalys med kvantitativa metoder*. Lund: Studentlitteratur

Edling, C. & Hedström, P. (2003). *Kvantitativa metoder: Grundläggande analysmetoder för samhälls- och beteendevetare*. Lund: Studentlitteratur

Emerson, R. M., Fretz, R. I., & Shaw, L. L. (2011). *Writing Ethnographic Fieldnotes*. Chicago: University of Chicago Press

Estrada, Felipe. (1999). *Ungdomsbrottslighet som samhällsproblem: Utveckling, uppmärksamhet och reaktion*. Stockholms universitet: Kriminologiska institutionen

Estrada, Felipe. (2017). ”Ungdomsvåld: Uppmärksamhet och reaktion.” I Estrada, F. & Flyghed, J. (red). *Den svenska ungdomsbrottsligheten*. Lund: Studentlitteratur, s. 343-366

Fangen, Katrine. (2005). *Deltagande observation*. Stockholm: Liber

Field, Andy. (2017). *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. Thousand Oaks: SAGE

Forsberg, C. (2014). *Lär dina studenter att skriva*. Lund: Studentlitteratur

Grauerholz, L. & Gibson, G. (2006). ”Articulation of Goals and Means in Sociology Courses: What We Can Learn from Syllabi.” *Teaching Sociology*, 34: 5-22

Khayati, K. (2017). ”Stigmatisering och rasism i det svenska migrationssamtalet och det diasporiska motståndet.” *Sociologisk Forskning*, 54:11-30

Horrocks, C. & King, N. (2010). *Interviews in Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE

Kriminologiska institutionen (2018). *Kursbeskrivning Examensarbete i Kriminologi VT 2018*. Stencil. Stockholms universitet: Kriminologiska institutionen

Kvale, S. & Brinkmann, S. (2017). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur

Lander, I. (2003). *Den flygande maran: En studie om åtta narkotikabrukande kvinnor i Stockholm*. Stockholms universitet: Kriminologiska institutionen

Läsbarhetsindex (LIX). Tillgänglig via <https://www.lix.se/index.php> (hämtad 2018-02-26).

Mills, Wright C. (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press

Pettersson, T. (2012). ”Polis och ungdomar i förorten.” I Pettersson, L. & Pettersson, T. (red). *Kontrollens variationer*. Lund: Studentlitteratur, s. 47-72

Rennstam, J. & Wästerfors, D. (2015). *Från stoff till studie: Om analysarbete i kvalitativ forskning*. Lund: Studentlitteratur

Richardson, L. (1997). *Fields of Play: Constructing an Academic Life*. New York: Rutgers University Press

Richardson, L. (2000). ”Writing: A Method of Inquiry.” I Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (red). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE, s. 923-948

Roxell, L. & Tiby, E. (2006). *Frågor, fält och filter: Kriminologisk metodbok*. Lund: Studentlitteratur

Silverman, D. (2013). *Doing Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE

Sivertsson, F. (2011). *Mönster av registrerad brottsbelastning över livsförloppet: En uppföljning av 1956 års klientundersökning*. Stockholms universitet: Kriminologiska institutionen

Stockholms universitet. (2018). Stockholms Universitets Språkverkstad: Lär dig den akademiska stilen. Tillgänglig via <https://www.su.se/utbildning/studie-och-spr%C3%A5kverkstaden/v%C3%A5ra-b%C3%A4sta-tips/l%C3%A4r-dig-den-akademiska-stilen-1.369602> (hämtad, 2018-02-26).

Studentlitteratur (2018). ”Universitet och högskola: Forskningsmetodik och vetenskapsteori”. <https://www.studentlitteratur.se/#katalog/13////score/desc/0/list/all/eo1>, besökt 2018-02-23.

Ståhl, V. & Öberg, J. (2017). *Utveckling av återfall efter fängelse: Beskrivning av Bräs och Kriminalvårdens statistik och analys av en möjlig förklaring till minskningen*. Kortanalys 4/2017. Stockholm: Brottsförebyggande Rådet

Tiby, E. (2007). "En bra fråga: Definitioner och validitet vid studiet av hatbrott." I von Hofer, H. & Nilsson, A. (red). *Brott i välfärden: Om brottslighet, utsatthet och kriminalpolitik. En festskrift till Henrik Tham*. Stockholms universitet: Kriminologiska institutionen, s. 385-404

Trost, Jan. (2014). *Att skriva uppsats med akribi*. Lund: Studentlitteratur

Den förevisande föreläsaren

Om föreläsningsformen på en breddad palett av lärandeaktiviteter

Magnus Hörnqvist

Hur lär sig studenter idag? I litteraturen anses utbildningens organisation och studenternas situation tillhöra de omständigheter som påverkar hur inläring sker (Entwistle 2009). I textens första del diskuteras därför hur utbildningen är upplagd (kursdesign, kombinationen av lärandeaktiviteter, examinationsform) och hur den egna situationen ser ut (studenternas förkunskaper, motivation, konkurrerande aktiviteter). Fokus vilar på Kriminologiska institutionen vid Stockholms universitet. Det är uppenbart att förutsättningarna för lärande har förändrats på viktiga punkter under de senaste två decennierna. Men har också studenternas lärande förändrats? Inom ramen för en kurs på grundnivå genomförde jag i maj 2018 en självskattningsövning som framhävde föreläsningarnas roll. Mer än hälften av studenterna menade att föreläsningarna bidragit allra mest till deras förståelse av utvalda lärandemål. Resultaten är förstas inget annat än en grov fingervisning men fick mig ändå att fundera över vad som trots allt är bra med föreläsningsformen. I textens andra del diskuteras jag tre modeller för vad föreläsningar gör, eller kan göra.

Utvecklingen mot striktare kurskrav och fler lärandeaktiviteter

När Eva Tiby tilldelades Stockholms universitets pedagogiska pris år 1998 betonades i den officiella motiveringen att hon var ”öppen för att gå nya vägar vad gäller undervisning och examination”. I dessa avseenden har hon varit högst delaktig i att förändra lärandet vid Kriminologiska institutionen. Vid ett första påseende är skiftet mindre påfallande. Grundutbildningen har under lång tid sett likadan ut. Kursstrukturen är densamma. Allmänna översiktskursen inleder, med storföreläsningar och gruppexaminationer. C-uppsatsen har bytt namn till Examensarbete men avrundar fortfarande kandidatkursen. Däremellan hittar vi en blandning av teori- och metodkurser som behandlat liknande teman i två decennier. Även examinationsformerna

är sig lika; femveckorskurserna avslutas med att studenterna sitter hemma en vecka och bläddrar i böckerna och skriver tentamen. Men under denna yta har det skett viktiga förändringar – förändringar som varit påkallade av en rad omständigheter: institutionsekonomiska (relaterade till förbättrad genomströmning av studenter), Bologna-processen (standardisering och nytt betygssystem), ämnesmässiga (en starkare ställning för teoretiska perspektiv generellt) och pedagogiska (en förbättrad pedagogisk kunskap inom lärarkåren).

Två minnen från mitt första år som doktorand förefaller mycket avlägsna idag, och kan tjäna som en illustration av den förändring som skett. Det första minnet är från en kväll i september. Sommaren hade varit varm, luftfuktigheten i rummet var hög, och som ansvarig för en gruppexamination på allmänna översiktskursen rättade jag en bra bit över hundra studentinlämningar, ofta utskrivna på bläckstråleskrivare. Den uttalade förväntningen var att jag skulle läsa och markera direkta felaktigheter. Om allt var i sin ordning skrev jag ”helt ok” eller något i den stilen, och la tillbaka papperen i en plastmapp för att sedan delas ut vid nästa undervisningstillfälle. Det kändes ganska meningslöst, och förmodligen var det nog det också. Det andra minnet är från institutionsdagarna några veckor tidigare, vi satt ute i solen och diskuterade C-uppsatserna. På den tiden fanns få fasta ramar, uppsatserna drog ut på tiden och kunde svälla till över hundra sidor. Det var ingen riktig kurs utan mer ett individuellt projekt som studenten fick lotsa i hamn efter förmåga. Det var fritt men framstod som en kvarleva från en tid utan helårsprestationer, stora studentkullar och krav på genomströmning.

Idag är detta ett minne blott. Uppsatsskrivandet har gjorts om till en kurs med tydliga delmoment och hållpunkter och gemensamt delade rutiner. Precis som på alla kurser läser och kommenterar studenterna varandras utkast. Vanorna grundläggs på första terminen. Formativ feedback ges numera av studenterna själva i mindre basgrupper eller i nätbaserade lärandeplattformar. Läraren gör möjligen stickprov för att se om uppgiften verkar ha förstått. Förändringarna betingades av institutionsekonomiska överväganden; det är dyrt att låta anställd personal göra sådant som studenter kan göra gratis. Men även nedsipprade slutsatser från pedagogisk forskning har spelat en roll. Det finns en tydlig betoning på att studenterna inte ska vara passiva – läsa kurslitteraturen eller lyssna på föreläsningar – utan att de redan från dag ett ska *göra*: lösa tydliga uppgifter, skriva kortare saker och diskutera med sina medstudenter. I den högskolepedagogiska litteraturen anses gruppdiskussioner och peer-to-peer feedback på digitalt inlämnade analyser vara betydligt mera effektivt än den gamla modellen med lärarfeedback i varje steg (Laurillard 2012; Sadler 2010; Johnson & Johnson 2002).

Studenterna involveras från första början: de ska hela tiden göra, fundera och få feedback från lärare, eller medstudenter. Idén kommer från feedbackforskningen som framhäver studenternas roll: framgångsrik feedback förstås av mottagaren, är framåtsyftande och kan med fördel ges av medstudenter som därmed övar upp sin egen förmåga att bedöma texter (Sadler 2010). Studenterna aktiveras genom att kommentera och värdera andras inlägg, genom att pröva och skärpa egna argument, genom att skriva ihop sammanhängande texter, genom att presentera den preliminära förståelsen muntligt och genom att erhålla synpunkter från lärare och medstudenter. Därigenom ökas antalet lärandeloopar och feedbacken blir en integrerad del av processen (Laurillard 2012). I praktiken är det så det numera fungerar på många kurser i kriminologi på grundnivå. En bred palett av lärandeaktiviteter.

Som lärare är det lätt att lägga till ytterligare lärandeloopar ("kommentera en gång till på kommentaren i lärandeplattformen..."). Men det finns en gräns när det inte längre är effektivt. Studenterna måste kunna ta till sig hur kursen är uppbyggd. I litteraturen framhävs att enkelhet och tydlig struktur är framgångsfaktorer. Johnson och Johnson (2002) argumenterar för kursupplägg som är strukturerade och mynnar ut i tydliga uppgifter. Det måste vara tydligt vad som förväntas av studenterna, inte minst som de samtidigt konfronteras av svårbegripliga förväntningar. I tider präglade av ett allt större inslag av *new public management* inom akademien finns ju en tendens att lärandemål och betygskriterier utformas för att tillgodose universitetsadministrativa krav snarare än för att underlätta studenternas lärande. Det är lätt att bygga murar med omständligt formulerade betygskriterier, till exempel. Samtidigt måste det universitetsadministrativa finnas på plats. Detta är i sig en pedagogisk utmaning. För att vara möjliga att ta till sig för många studenter krävs att kursformalia översätts – görs begripliga och angelägna. När jag gör om kurser på grundnivå jobbar jag numera alltid utifrån en modell med ett par ytterst enkla grundfrågor. På första föreläsningen lanseras frågorna, som är formulerade på vardagsspråk. Frågorna ligger sedan till grund för hela kursen. Det är smidigt att återkoppla till dem i föreläsningarna och rikta dem till kurslitteraturens texter, vilka i regel är skrivna inom ramen för skilda problemhorisonter. Samma frågor genomsyrar även examinationsuppgiften.

Vad vi vet om studenternas förväntningar och prioriteringar

Utbildningens organisation har alltså förändrats i riktning mot striktare ramar och flera lärandeaktiviteter. Studenternas situation är en annan viktig omständighet som antas påverka hur inläring sker. I pedagogisk litteratur framhävs att framgångsrikt lärande förutsätter att undervisningen förmår

möta studenterna där de befinner sig och knyta an till deras förförståelse (Bransford m fl 2003; Laurillard 2012). När vi designar kurser och utformar föreläsningar krävs alltså att vi vet vad studenterna tar med sig in i undervisningen med avseende på förkunskaper och intresse, förväntningar och tid till förfogande. Fast egentligen är det inte särskilt mycket vi vet om detta. Det finns ett par enkätundersökningar av tidigare studenters förväntningar och prioriteringar. Utöver det har jag vid två tillfällen genomfört självskattningsövningar bland studenter på grundnivå. Det går inte riktigt att säga om studenternas situation har förändrats i takt med utbildningens organisation. Men frågan kan ställas.

Vilka förväntningar har studenterna? Ett sätt att närma sig den frågan är att se vad de har angett som syftet med kriminologistudierna. Det finns under senare år två enkätundersökningar bland samtliga studeranden som avslarat grundutbildningen vid Kriminologiska institutionen. En täcker perioden vårterminen 1990 – vårterminen 2002 (Frändén & Jansson 2004) och den andra täcker perioden höstterminen 2002 - höstterminen 2010 (Kinell 2011). Enligt båda dessa studier anger före detta studenter antingen ”allmänt intresse” eller ”yrkesplaner” som anledning till att läsa kriminologi vid Stockholms universitet. På 1990-talet övervägde ”allmänt intresse” och under 2000-talet fanns en övertikt åt ”yrkesplaner”. Det ska sägas att svarskategorierna inte var särskilt ingående, och att intervjuer hade kunnat nyansera bilden avsevärt. Men det kan också vara så att förväntningar i många fall faktiskt är ganska diffusa. Det övergripande intrycket är att förväntningarna är en blandning av attraktion till ämnet och tanken om framtida jobb. Studenter läser kriminologi av något slags allmänt intresse och för att de tror att studierna är ett steg på vägen till ett bra jobb någon gång i framtiden.

Av dem som läser vidare och tar grundexamen återfinns det stora flertalet i statlig tjänst. Många arbetar med forskning och utredning inom offentlig sektor, eller som mellanchefer i kriminalvården och i andra delar av rättsväsendet. Nästan alla tror att haft nytta av kriminologistudierna för att få anställningen. Många uppger också att de i stor utsträckning haft nytta av studierna i sin dagliga verksamhet. Intressant nog listas kriminologisk teori som den mest användbara kursen; mer användbar än metod-och examensarbete (Kinell 2011). Intresset för kriminologi och för yrkeslivet verkar med andra ord gå hand i hand bland dem som fullföljer grundutbildningen.

Hur ser det ut med tidsprioriteringar? Genom tidigare självskattningsundersökningar vet vi att antalet timmar per vecka som studenterna vid institutionen ägnar åt studier ligger i spannet 20-40 timmar (Kinell 2011). Vissa lägger mera tid och andra mindre. Vad de gör när de

inte studerar kan variera. Men en aktivitet är svår att bortse från: många studenter lönearbetar parallellt. Hur fördelningen arbete och studier ser ut finns mycket lite kunskap om. I maj 2013 genomförde jag en miniundersökning bland 20 studenter på en föreläsning på Kriminologi II för att få en bild av hur studenterna tänkte inför den sista terminen. Jag har sedan tio år en teorikurs som inleder den terminen och ville veta vilket engagemang jag kunde räkna med. Självskattningsövningen stärkte uppfattningen att studenterna planerade att lönearbeta i större utsträckning i början av terminen för att sedan jobba mindre under terminens andra hälft i samband med uppsatsskrivandet. När det gällde prioriteringen av den allra första kursen – den teorikurs som jag främst var intresserad av – svarade hälften av studenterna att ”det får bli som det blir” eftersom de kommer att arbeta samtidigt. Detta säger något om förutsättningarna för kursdeltagandet. Huvudprioritet för en del av studenterna kan mycket väl vara något annat än själva kursen, trots att det i den bästa av världar inte borde vara så och trots att alla kursbeskrivningar med självklarhet utgår från ett heltidsengagemang.

Som universitetslärare kan det vara bra att veta vad vi konkurrerar med. En diger litteraturlista garanterar inte att studenterna tar sig tid att läsa. Prioriteringen av studier kontra andra aktiviteter är emellertid inte heller huggen i sten, utan kan påverkas av hur kursen utformas. Självskattningsövningen gjordes samma år som teorikursen genomgick en grundläggande reovering inspirerad av Diana Laurillards tanke om att skapa flera lärandeloopar inom ramen för en enkel och tydlig struktur. En jämförelse med kursutvärderingarna från de efterföljande åren visar att den uppskattade arbetsinsatsen ökade hos studenterna.

I maj 2018 gjorde jag en uppföljande miniundersökning bland 90 studenter på Kriminologi I. Syftet var att ta reda på hur studenterna använde sig av det breddade spektret av lärandeaktiviteter. Jag var kursansvarig på kursen Kriminallpolitik och på den allra sista föreläsningen, samma dag som hemtentamen lämnades ut, fick alla närvarande studenter delta i en självskattningsövning via mentometer. Svaren visades på en skärm i realtid. Studenterna fick uppskatta i hur hög utsträckning som de förstod ett urval av nedbrutna lärandemål. Den övervägande majoriteten uppgav att de antingen helt eller delvis förstod centrala samband. Endast en liten minoritet svarade ”instämmer inte”. Övningen avslutades med att de uppgav vad som hade bidragit mest respektive minst till deras förståelse. Alternativen var följande tre: kurslitteraturen, föreläsningarna och seminarierna. På frågan vad som bidragit mest svarade drygt hälften av sammanlagt 60 studenter ”föreläsningarna”. En knapp tredjedel svarade ”kurslitteraturen” och runt en tiondel svarade ”seminarierna”. När det gällde vad som bidragit minst till förståelsen var fördelningen grovt sett den omvända. Detta resultat förvånade mig; framför allt att så många angav ”föreläsningarna” som sin främsta källa

till förståelse. Inte minst med tanke på att klassiska föreläsningar utan andra avbrott än en paus i mitten, utan smågrupper, bikupor och andra aktiverande övningar, länge setts som ineffektiv form för lärande.

Resultatet öppnar för flera tolkningar. Det finns undersökningar som visar att det ibland kan vara så att studenterna tror sig förstå något som det sedan visar sig att de inte alls förstår (Oskarsson 2012). Det skulle alltså kunna vara så att föreläsningarna bidragit till en ytlig förståelse. Ett annat alternativ är att studenterna visst förstår men att föreläsningarna har en mindre central roll än studenterna tillskriver dem. Det kan vara så att förståelsen inte tillkommit genom föreläsningarna utan på andra sätt, till exempel genom diskussioner på seminarierna. I pedagogisk litteratur brukar påpekas att grupparbeten och diskussioner kan vara mera effektiva än självstudier (Johnson & Johnson 2002). Och en dryg tiondel ansåg trots allt att seminarierna bidragit mer till deras förståelse än kurslitteraturen och föreläsningarna.

Ytterligare en tolkning av resultatet utgår från konkurrensen från andra aktiviteter. Mycket annat inklusive förvärvsarbete utövar en konstant dragningskraft på kriminologistudenterna. I linje med det resonemanget skulle studenterna i brist på tid eller av andra skäl hoppa över att läsa kurslitteraturen och istället använda föreläsningarna som ett slags genväg till lärande. I så fall fördjupar föreläsningarna inte lärandeprocesser, som satts igång vid läsningen av texterna, utan används istället som huvudsaklig guide till fältet. Kurslitteraturen får en viktigare roll först under den sista veckan då studenterna sitter med hemtentamen. Men det är också möjligt att föreläsningarna skapar förståelse på ett sätt som skiljer kvalitativt sig från både texterna i litteraturen och seminarierna. Föreläsningsformen *kan* vara ett unikt sätt att ta sig an kursens problemställningar. Denna möjlighet ska diskuteras vidare i nästa avsnitt.

Föreläsningarnas specifika bidrag till förståelse

Föreläsningen är fortfarande den vanligaste undervisningsformen på många håll. Inte sällan handlar det om ganska traditionella föreläsningar utan andra pedagogiska hjälpmedel än powerpoint-presentationer och en lärare som ställer retoriska frågor. Institutionsekonomiskt är sådana föreläsningar kostnadseffektiva. De är betydligt billigare än lärarledda seminarier, för att inte tala om uppsatshandledning. Men även studenterna verkar uppskatta föreläsningar. Trots frivillig närvaro dyker många upp, antecknar flitigt, ställer frågor om de inte förstår och anser sig ha nytta av dem för att uppnå lärandemålen. Föreläsningens rykte i litteraturen har emellertid länge varit skamfilat. Sedan Donald Blighs metastudie publicerades första gången 1972 har föreläsningar gällt för att vara ineffektiva för andra ändamål än att

överföra information. Givet den högskolepedagogiska diskussionen kan det till och med te sig ”märkligt att föreläsningar alls förekommer på svenska lärosäten” (Håkansson 2017: 41). Undervisningsformen har ansetts ineffektiv och förlegad. Föreläsningen har associerats med passiv informationsöverföring och kontrasterats mot undervisningsformer som innebär aktiv studentmedverkan (Ramsden 2003; Laurillard 2012); den har ansetts främja ytinläring på bekostnad av en djupare förståelse (Biggs 2003) och den har kritiserats för att inte uppmuntra kritiskt tänkande eller förmå studenterna att se saker ur flera perspektiv (Bligh 2000). Men studenterna fortsätter att komma, och i den självskattningsövning som gjordes alldeles innan hemtentamen lämnades ut ansåg majoriteten att föreläsningarna var den lärandeaktivitet som bidragit mest till deras förståelse av lärandemålen. Kanske är det ändå något med föreläsningar som är bra – förutom att de är attraktiva för institutioner med pressad ekonomi och ger genvägar till godkända betyg för studenter som arbetar parallellt?

Frågan om föreläsningar kan främja studenternas lärande förutsätter ett svar på frågan vad det är som föreläsningar gör. Hur fungerar föreläsningar? I det följande tänkte jag diskutera tre modeller för vad föreläsningar gör, eller kan göra.

1. Föreläsningar som informationsöverföring

Föreläsningar ses ofta primärt som en form av informationsöverföring (Bligh 2000). Lärande handlar om att ta till sig information. Om inte uttalat så underförstått förstås lärande som en tillägnelse av kurslitteraturens idéinnehåll. Vetenskap handlar om att hantera informationspaket. Föreläsaren förmedlar och begripliggör kurslitteraturen, vilket gör den lättare för studenterna att ta till sig. Studenters uppmärksamhet är å andra sidan splittrad och långt ifrån alltid fokuserad på vad som sägs på föreläsningen. Trots det kan föreläsningar under vissa förutsättningar fungera tillfredsställande som överföring av information. Enligt Blighs metastudie är föreläsningsformen lika effektiv i det avseendet som självstudier och gruppuppgifter. Alltså, varken mer eller mindre effektiv än andra jämförbara lärandeaktiviteter (Bligh 2000: kap 2). Därför är denna aspekt mindre intressant ur ett förståelseperspektiv. En förståelse av komplexa frågeställningar förutsätter att studenterna är bekanta med resultaten av tidigare studier och med andra omständigheter av betydelse. Men det är inte tillräckligt, och det kan göras även på andra sätt än genom föreläsningar.

2. Föreläsningar som existentiell utmaning

Föreläsningar kan oavsett ämne beröra studenterna på ett genomgripande sätt. Lärandet är existentiellt till sin natur. Syftet är att utmana studenternas

invanda sätt att tänka och framkalla en osäkerhet som öppnar för nya sätt att förstå världen och sig själva. Detta är i linje med den humboldtska traditionen där lärandet är kopplat till personlig utveckling. I sitt försök att rehabilitera föreläsningarna knyter Anders Håkansson an till denna syn. Skickliga föreläsare i olika ämnen, menar han, kan ”*presentera innehållet på ett sådant sätt att studenterna inser glappet mellan vad de redan vet och världens komplexitet (disjuncture), och därefter presentera studenterna för de reflektionsverktyg de behöver*” (Håkansson 2017: 48). Det handlar bara i viss utsträckning om att ta till sig ny information. Bra föreläsningar förmår beröra sina åhörare på alla plan. Den åsyftade typen av glapp, eller sprickbildning, är på samma gång kognitiv, emotionell och praktisk (Jarvis 2010).

Det är en sympatisk tanke. Det humboldtska bildningsidealet syftar till fria, självständiga och kritiskt tänkande individer. Och säkert kan föreläsningar fungera så ibland. Men Håkansson har medvetet valt ut tre exceptionella föreläsare vilkas föreläsningar förenar ett stort mått av personligt engagemang med ämnesmässig kompetens och bred beläsenhet. En av dem har producerat en föreläsning om klassisk mekanik som visats drygt 50 000 gånger på Youtube. Det är knappast så det ser ut i föreläsningarnas vardag. Den genomsnittlige universitetsläraren har ett begränsat antal bemanningstimmar på sig att ta fram en föreläsning, och det som man egentligen lägger ner sin själ i kan vara att skriva färdigt den där boken eller artikeln.

3. Föreläsningar som demonstration av färdigheter.

I litteraturen finns en tendens att växla mellan två ytterligheter. Antingen diskuteras föreläsningar i termer av kognition och överföring av information, eller så diskuteras föreläsningar som stationer på vägen till personlig utveckling. En tredje modell utgår istället från att lärandet innebär ett förvärvande av praktiska färdigheter. Den inbegriper möjligheten att föreläsningar i undantagsfall kan leda till existentiella sprickbildningar, liksom att det alltid i någon mån handlar om att förmedla information. Modellen bygger vidare på en kombination av heideggeriansk fenomenologi och modern kognitionsforskning (för mer om denna kombination, se Kieverstein & Wheeler 2012). Lärandet anses färdighetsbaserat. För att parafrasera en välbekant ståndpunkt inom kognitionsforskningen är förståelse ”*något som vi gör*” (Noë 2004: 1). Och vi kan inte heller låta bli att göra det. Nutida filosofer i denna tradition, som Charles Taylor (2013) och Hubert Dreyfus (2014), menar att praktisk kompetens och förväntningar gör att människor förstår sig på sådant som kommer i deras väg, antingen det rör sig om texter eller om förhållanden i vardagen. Det är en sammansatt färdighet, i stil med läskunnighet. Vi är varelser som värdesätter och försöker lösa praktiska uppgifter. Det gör att vi förstår genom att förstå oss på saker. Vi förstår inte genom att ta emot och systematisera information utan genom att aktivt ge oss

i kast med olika uppgifter, antingen det är att byta däck på bilen, analysera en debattartikel eller delta på ett bröllop.

Detta synsätt har implikationer för vad föreläsningar gör, eller kan göra. Föreläsningarna knyter då an till studenternas förförståelse och befintliga färdigheter att handskas med teoretiska resonemang och akademiska texter. Det som sker i salen är att föreläsaren förevisar; använder sina färdigheter på ett sätt som studenterna kan följa med steg för steg. En färdighet som är generisk på så gott som alla kurser på universitetet är att analysera ett beskrivet fenomen eller en text (empiri) utifrån ett givet perspektiv (teori). Den som föreläser ger prov på denna färdighet när hen belyser ett empiriskt fenomen ur olika teoretiska vinklar. Fängelset kan vara ett sådant fenomen. Det är samma institution men studenter får se olika saker framträda; symboliken kan synliggöras genom Durkheim, den politiska rationaliteten genom Marx, maktutövningen genom Foucault, och så vidare. Ytterligare en generisk färdighet som en föreläsare demonstrerar är att muntligt summera olika författares bidrag till att lösa en och samma frågeställning. Vilka styrkor och svagheter har till exempel olika försök att förklara fångpopulationens variation i olika länder? Föreläsaren kan laborera och se vad som händer om man lyfter in olika faktorer som politisk regim, ojämlikhetsmått eller historiska händelser. Lite som i kemisalen på högstadiet – ser man några samband framträda? Vidare kan föreläsaren ge en överblick över fältet baserat på mångåriga studier som går långt utöver kurslitteraturen och lyfta fram bakomliggande problemställningar. Det gäller särskilt när kurslitteraturen består av forskningsartiklar som inte skriver fram alla antaganden som görs. Allt detta är saker som lämpar sig utmärkt i föreläsningsformatet, som på flera sätt är friare i förhållande till skriven text. Genom att vara med får studenterna se hur föreläsaren tar sig an mångfacetterade problem. De får del av en hantverkskunskap genom att vara med på föreläsningarna – för att sedan själva försöka göra samma sak i mindre analysuppgifter, genom att ge feedback, delta i basgruppsdiskussioner och lösa examinationsuppgiften med hjälp av kurslitteraturen. Ur detta perspektiv erbjuder föreläsningarna en ingång till centrala vetenskapliga färdigheter av väldigt praktisk natur. Föreläsaren förevisar snarare än föreläser.

Uppsummering

Numera erbjuds en bred palett av lärandeaktiviteter vid Kriminologiska institutionen där studenterna engageras aktivt från första början och i högre utsträckning lär sig genom varandra. Det är en förändring som skett av en mängd olika anledningar; pedagogiska, ekonomiska och statsadministrativa. För studenternas del ligger det slutliga resultatet i linje med Laurillards idé om en lärandeloop. Det är uppenbart att vi lär studenterna på ett annat sätt än

för tjugo år sedan. Men hur ser det ut om vi vänder på steken och undrar hur studenterna använder sig av lärandeaktiviteterna, mot bakgrund av det lilla vi vet om framtidsplaner och konkurrerande aktiviteter? När jag ställde frågan till studenter som läste första terminen kriminologi om vad som bidragit mest till deras förståelse av lärandemålen hänvisade merparten till en passiv undervisningsform som är helt frivillig och bygger på minimal interaktion från deras sida. Det var ett resultat som överraskade mig, inte minst med tanke på föreläsningens förhållandevis dåliga rykte, och fick mig att vilja ta reda på mera hur föreläsningar kan skapa en förståelse – och då på ett sätt som skulle kunna vara annorlunda än huvudalternativen: självstudier av kurslitteraturen och gruppdiskussioner på seminarier.

Men vad är det som gör att studenter anser sig ha användning av föreläsningarna – denna uråldriga form av lärandeaktivitet som stått sig genom alla år? Utifrån den befintliga pedagogiska litteraturen diskuterades tre modeller för att förstå det specifika bidraget. En modell såg föreläsningar som överföring av information och förenklingar av kurslitteraturen, medan en annan modell med rötter i Upplysningstiden tog fasta på den existentiella utmaningen av studenternas världsbild. Mellan dessa ytterligheter ryms en syn på föreläsningar som en privilegierad ingång till det vetenskapliga hantverket och förhållningssättet. Föreläsarna ger inte i första hand kunskap till studenterna utan förevisar hur man steg för steg tar sig an komplexa problemställningar. Föreläsningarna fungerar förstås inte utan flankeras av självstudier, gruppdiskussioner och examinationer. Men i detta sammanhang kan föreläsningar ge studenterna något som andra lärandeaktiviteter inte förmår ge, eller i varje fall inte på samma sätt. Föreläsaren förevisar generiska färdigheter som att analysera empiriska fenomen från olika teoretiska utgångspunkter. På dagens universitet samverkar föreläsningar med studenternas prioritering av tiden och krav på ökad egenaktivitet, vilket kanske gör deras roll ännu mera central för studenters lärande. I så fall blir det en ny ohelig allians mellan en fenomenologisk syn på förståelsen som väsentligen praktisk, institutionsekonomiska överväganden och högskolepedagogiska teorier om lärandeloopar.

Referenser

Biggs, J. (2003). *Teaching for quality learning at university*, Maidenhead: Open University.

Bligh, D. (2000.) *What's the use of Lectures?* San Francisco: Jossey-Bass.

Bransford, J., Brown, A. & Cocking, R. (red.) (2003). *How people learn: Brain, mind, experience and school*. Washington DC: National Academy Press.

Dreyfus, H. (2014). *Skillful coping: essays on the phenomenology of everyday perception and action*. Oxford: Oxford University Press.

Entwistle, N. (2009). *Teaching for understanding at university: deep approaches and distinctive ways of thinking*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan

Frändén, L. & Jansson, U. (2004). "Vad gör en kriminolog egentligen?" *En undersökning om vad kriminologistudier lett till och vem som egentligen är kriminolog* (Kandidatuppsats). Kriminologiska institutionen: Stockholms universitet.

Håkansson, A. (2017). Vad ska vi med föreläsningar till? *Högre utbildning*, 7(2), 40–50.

Jarvis, P. (2010). *Adult education and lifelong learning: theory and practice*. London: Routledge.

Johnson, D. & Johnson, R (2002). "Learning Together and Alone: Overview and Meta-analysis", *Asia Pacific Journal of Education*, 22(1), 95-105

Kinell, E. (2011) *En undersökning om alumnistudenters huvudsakliga sysselsättning efter kriminologistudierna*. PM, Kriminologiska institutionen: Stockholms universitet.

Kiverstein, J. & Wheeler, M. (red) (2012). *Heidegger and cognitive science*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Laurillard, D. (2012). *Teaching as a Design Science*. Abingdon: Routledge.

Oskarsson, B. (2012). Går budskapet fram? Hur mycket uppfattar studenterna av en föreläsning? ur: Nilsson, K. (red) *Lärande i LTH: Genombrottet - Blad 19*, Lund: Lunds universitet.

Noë, A. (2004). *Action in perception*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Ramsden, P. (2003). *Learning to teach in higher education*. London, UK: Routledge Falmer.

Sadler, D. (2010). Beyond Feedback: Developing Student Capability in Complex Appraisal. *Assessment and Evaluation in Higher Education*, 35(5), 535–550.

Taylor, C. (2013). Retrieving realism, In: Schear, J. (red) *Mind, Reason, and Being-in-the-World: The McDowell-Dreyfus Debate*, s 61–90. Abingdon/New York: Routledge.

Ett bra seminarium

Lena Roxell

Som nybliven doktorand på Kriminologiska institutionen fick jag frågan av Eva om jag ville undervisa tillsammans med henne. Det gällde en metodkurs för studenter på termin ett. Jag kände mig hedrad av frågan och tackade ja direkt. Eva är institutionens erkänt duktiga pedagog, med utmärkelser som Stockholms universitets pedagogiska pris, och jag hade verkligen uppskattat Eva som lärare när jag själv läste grundutbildningen. Hennes kunnighet, engagemang och förmåga att se studenterna bidrog till ett öppet lärandeklimat. Vår första kurs tillsammans var en kvällskurs, vilket egentligen var direkt opassande för två kvällströtta. Inför kvällens undervisning laddade vi med att äta något gott och skratta tillsammans. Vi hade gemensamma föreläsningar och seminarier. För mig var det fantastiskt att få börja undervisa på det sättet tillsammans med Eva. Hon är briljant när det gäller att utmana studenterna att tänka i nya banor och att problematisera deras förförståelse. Och hon guidade mig tryggt in i rollen som lärare.

Under åren har det kommit att bli många tillfällen då vi haft metodkursen tillsammans. Kursen har utvecklats och vi har provat olika slags undervisningsformer. Med tanke på Evas brinnande intresse för pedagogisk utveckling har jag valt att skriva ett kapitel med pedagogisk inriktning som handlar om seminarier som undervisningsform.

Den här texten ska handla om seminarier med fokus på studenters lärande. Syftet är att reflektera över seminariet som undervisningsform samt utifrån några intervjuer med studenter ge exempel på upplevelser av seminarier på Kriminologiska institutionen och hur det har bidragit till deras lärande.

I den här texten ska följande frågor studeras:

- På vilket sätt kan seminarier bidra till studenternas lärande?
- Vilka upplevelser har studenter av seminarier på Kriminologiska institutionen?

Kapitlet inleds med en presentation av tidigare forskning om seminarier⁵⁰ och lärande. Efter det kommer en kort redogörelse av de intervjuer som har genomförts. Det följs av en resultatredovisning och avslutningsvis blir det en diskussion om seminarier och lärande.

Om seminarier

Seminarier som undervisningsform används ofta inom högre utbildningar (Exley & Dennick 2004). Syftet med seminariet är att studenterna ska vara aktiva och bidra till innehållet medan läraren ska leda seminariet framåt (Jons 2015). Det handlar ofta om att studenterna ska få möjligheten att använda den kunskap som har förmedlats på föreläsningar genom att exempelvis applicera teorier och metoder på olika händelser. De blir tränade på att bli en ”reflekterande praktiker” (Schön 1984) då de lär sig reflektera över olika vinklar och argumentera om för- och nackdelar med teorier och metoder. Det finns också åsikter om att seminarier är att föredra framför föreläsningar eller egna studier för att utmana högre nivåer av kunnande, som förstäelse, analys och värdering (Exley & Dennick 2004).

Seminarier kan ha väldigt olika upplägg och har ”en föga enhetlig undervisningsstrategi” (Pettersen 2008). Det finns en rad olika pedagogiska strategier kopplat till syftet med seminariet (Jons 2015). Det kan exempelvis handla om dialogseminarium, caseseminarium, gestaltning och muntlig diskurs. Det gemensamma är dock att seminariet, som vanligtvis sker i mindre grupper, ska bidra till kvalitetslärande genom att studenterna får sätta ord på sin kunskap, lära sig med och av varandra samt få stöd och ledning av läraren som har stor kunskap i ämnet. Det är också viktigt att studenterna får tydliga instruktioner, så att de vet vad som förväntas av dem innan och under seminariet (Exley & Dennick 2004). Ett tryggt klimat, där instruktioner och uppgifter aktiverar studenternas tidigare kunskaper och erfarenheter.

Att lära tillsammans är en gemensam och kollektiv process som innebär att människor lär genom någon form av interaktivt och kommunikativt handlande (Döös 2007). Det man lär sig tillsammans blir kvalitativt annorlunda än det en individ kan åstadkomma ensam. Tanken med seminarier är just att studenterna kommer längre i sitt lärande än om de enbart skulle arbeta enskilt med en uppgift. Utgångspunkten är att studenten är vuxen och har egen erfarenhet av livet, ämnet och lärande (Mellgren & Tiby 2014). Att nyttja studenterna i undervisningssammanhang och anpassa

⁵⁰ Avsnittet om seminarier är delvis hämtat från Roxell, L (2017). Det variationsrika och vetenskapliga seminariet. *Pedamb-rapport 2017:4*. Stockholm: Centrum för universitetslärarutbildning, Stockholms universitet.

undervisningen till dem underlättar lärandet. Med andra ord är det viktigt att ta reda på studenternas bakgrund, förkunskaper och erfarenheter för att seminariet ska bli fruktbart och pedagogiskt (Jons 2015). Seminariet syftar också till att studenterna ska ta ansvar för sitt eget lärande. De förväntas komma förberedda och delta aktivt vid seminariet. Förhoppningen är också att studenterna ska utveckla respekt och tolerans gentemot varandras ståndpunkter.

Seminariet ses som en utmärkt undervisningsform när det gäller att utveckla generiska kompetenser (Exley & Dennick 2004). Det handlar exempelvis om kommunikativ kompetens, självständighet och att arbeta i grupp. I ett samhälle som ständigt och snabbt förändras efterfrågas inte bara faktakunskaper utan även kompetenser som förbereder studenterna på det ”personliga och medborgerliga planet” (Jons 2015).

För lärarna finns det också stora utmaningar när det gäller seminarier. Efter en ökad rekrytering och en internationalisering har studentgrupperna ökat i antal under de senaste årtiondena (Jons 2015). Det har inneburit en mer heterogen studentgrupp jämfört med tidigare, med mer studenter från studieovana bakgrunder och från andra studiekulturer. Studenterna har olika förkunskaper, kulturer, åldrar, erfarenheter och en del studenter har olika funktionsnedsättningar. Jämfört med tidigare då studentgrupperna var mer homogena ställs det numera högre krav på lärarna att hitta pedagogiska verktyg för att undervisa dagens studentgrupper. I seminarsammanhang kan det bli extra synligt då studenterna ska vara mer aktiva och skillnaderna dem emellan tydliggörs. För studenterna kan det innebära olika påfrestningar som att behöva redovisa och tala inför en grupp om de inte är vana med det sedan tidigare.

Om lärande

Hur lär sig studenter egentligen? Det kan diskuteras utifrån tre centrala begrepp (Pettersen 2010, s 16):

- Studiestrategier
- Lärstilar
- Lärstrategier

Begreppen tillhör olika forskningstraditioner och beskriver på skilda sätt studenters läromönster och tillvägagångssätt. Studiestrategier handlar främst om studenternas konkreta arbetssätt (ibid s 18). Vilka aktiviteter de använder för att förbättra sitt lärande och sin förståelse. Lärstilar handlar om studenters favoritsätt att ta till sig ny information, bearbeta den för att sedan ”lagra” den.

Med andra ord hur de föredrar att utföra uppgifter och arbeten. Det sistnämnda begreppet lärstrategier är mer förknippat med studenternas attityder och beteenden kopplat till lärande, men också med lärobeteenden och viljan att lära. Vanligt är med en distinktion mellan ytliga och djupa lärstrategier. I den här texten är det främst lärstrategier som kommer att fokuseras, då det i intervjuerna har framkommit sådana exempel.

Biggs (2003) diskuterar lärstrategier. Han utgår från två olika typer av studenter, stereotypiska, som benämns ”Susan” och ”Robert” för att exemplifiera varför vissa studenter lyckas och andra inte. ”Susan” är studenten som är intresserad, målinriktad och som kommer påläst till föreläsningar och seminarier. Hon vill få en djupare förståelse för det hon lär sig och är både ifrågasättande och reflekterande. ”Robert” däremot är inte speciellt intresserad av att utbilda sig utan gör det bara för att han ”måste” för att senare kunna få ett arbete. Hans lärstrategi är ytlig och han vill bara ta sig igenom utbildningen med minsta möjliga insats.

Djup lärstrategi innebär att studenterna, då de exempelvis läser en artikel, är ute efter att förstå och dra ut essensen av innehållet (Pettersen 2010 s 115). Studenterna sätter in författarens budskap och åsikter i ett större sammanhang, exempelvis deras egna erfarenheter. Det kan beskrivas som en holistisk lärstrategi då de söker efter budskapets övergripande karaktär. Ytlig lärstrategi handlar istället om att studenten är ute efter att memorera innehållet av artikeln (ibid s 116). De fokuserar på delar av innehållet och försöker komma ihåg fakta. Den fokuseringen är så stark att de inte lyckas koncentrera sig på själva budskapet i artikeln.

Lärstrategier handlar inte bara om individuella faktorer, som studenters attityder och beteenden, utan också om kontextuella förhållanden (Pettersen 2010, s 27). Hur undervisningen och läromiljön är utformad hänger också ihop med ytlig och djup lärstrategi. Hur kan då läraren främja för en djup lärstrategi i undervisningssammanhang? Det som tycks fungera bäst är så kallade indirekta interventioner (ibid s 120). Det kan exempelvis handla om att utforma frågor som ska besvaras efter varje läst kapitel i en introduktionsbok. Frågorna kan handla om huvudlinjer i olika resonemang och hur konklusioner bygger på argument som framförs. Det kan också röra sig om att studenterna får bedöma om slutsatserna verkar hållbara utifrån argumentationen. En djup lärstrategi innebär att studenter kommer ihåg viktiga moment och fakta utifrån det material de arbetar med. Motsatsen är råplugg, inpräntning, memorering och repetitionsstrategier vilket bidrar till en ytlig lärstrategi.

Varför har vissa studenter en djup lärstrategi och andra en ytlig (Pettersen 2010 s 121)? Det kan dels handla om motivation, dels om studenternas egna

tankar om lärande. Uppgifter som väcker studenternas intresse och engagemang är sannolikt mer förknippade med djup lärstrategi. Om det bygger på tidigare uppgifter och erfarenheter kommer studenten troligtvis att närma sig uppgiften utifrån intentionen att förstå. Att förstå är förknippat med glädje, vilket i sig är motiverande. Studenter med en ytlig lärstrategi drivs av en yttre motivation för att ta sig an uppgifter (ibid s 122). Läroaktiviteten fungerar som ett medel för att nå ett mål. Det kan handla om att slippa skämma ut sig under en övning eller att klara av ett prov. För att främja en djup lärstrategi ska alltså uppgifterna vara intressanta och situationen avslappnad och inte verka skrämmande på något vis.

Intervjuer med studenter

Tillsammans med kollegan Kalle Tryggvesson har jag genomfört en fokusgruppsintervju med fem studenter som studerar kriminologi på grundnivå, termin två och tre. Temat för intervjun var seminarier och lärandeprocesser. Frågan om att delta gick ut till samtliga studenter på grundnivå i ett lärandeforum. Studenterna som deltog anmälde sig frivilligt till oss. Jag har även gjort individuella intervjuer med två studenter på avancerad nivå utifrån samma tema. Frågan om deltagande gick direkt till de två studenterna och de valde båda att tacka ja till att delta.

Resultaten kommer att diskuteras utifrån temana *Syftet med seminarier, Bra och mindre bra seminarier, Lära av andra, Kontextuella faktorer och lärarnas roll* samt *Examination*. Inledningsvis sammanfattas det mest centrala som framkommit i intervjuerna. Det följs av en del citat som exemplifierar det som framförts i intervjuerna. I resultatdelen kommer det inte framgå vilken student som har sagt vad, med tanke på att studenterna är få och att igenkänningsfaktorn kan vara hög. Resultaten ska tolkas med försiktighet, och istället ses som några exempel på vad studenter på Kriminologiska institutionen anser om seminarier och lärande, då det rör sig om ett begränsat antal intervjuer.

Resultat

I resultatdelen kommer studenternas utsagor att presenteras utifrån nyss nämnda teman för att sedan diskuteras utifrån tidigare forskningen om seminarier och om lärstrategier.

Syftet med seminarier

I intervjuerna diskuterades vad syftet är med seminarier. Studenterna menar att det kan vara att applicera kunskap från föreläsningar och kurslitteraturen på ett mer konkret problem, vilket innebär att ”kunskapen kan landa”. Det är ett tillfälle att få bekräftelse på om en hade förstått litteraturen, om det fanns oklarheter kunde det redas ut under seminariet. Det gavs också möjlighet till att bearbeta texter och att testa olika tankar tillsammans med andra. En student uttryckte det så här:

”På seminariet får man det bekräftat, är det som jag har försökt lära mig, är min tolkning av det här perspektivet, är det någonting jag delar med andra ... och läraren som ska bekräfta att man har någorlunda koll”

Det som studenten uttrycker ovan kan kopplas till Exley & Dennicks (2004) resonemang om seminariet som ett tillfälle att utmana högre nivåer av kunnande, som värdering. Studenten resonerar om huruvida hen delar tolkningen av ett visst perspektiv med andra studenter.

Det lyftes också att studenterna får öva på att skriva och att ge muntliga presentationer, det vill säga träna på generiska färdigheter. Det sistnämnda kunde upplevas som nervöst av en del, speciellt i början av utbildningen, samtidigt som de tycker att det är bra att få träna på sådana presentationer. Från en intervju framkom följande då vi diskuterade seminarierna i början på utbildningen:

”Jag hatar egentligen att prata inför grupp och det är det jag kommer ihåg hur jobbigt det var för mig att gå upp dit, stå och prata och efter det var jag liksom slutkörd och då lysnade jag inte på vad andra sa ... men det är klart, nu känner jag mig mycket mer bekväm tack vare att vi behövde göra det så mycket ...”

Det är en avvägning i vilken omfattning studenterna ska genomföra den här typen av redovisningar som beskrivs ovan. Studenten uttrycker att det var nervöst och att hen inte kunde koncentrera sig på de andras redovingar, samtidigt som hen uttrycker att övning ger färdighet. Med tanke på att generiska färdigheter även efterfrågas inom högre utbildning (Jons 2015) är det viktigt att läraren skapar ett bra klimat för att underlätta för studenter som upplever den typen av övningar som jobbiga.

Bra seminarier och mindre bra seminarier

En övergripande fråga är vad som kännetecknar ett bra seminarium. Under intervjuerna fick studenterna beskriva det bästa seminariet som de varit på. Det framkom att det gärna ska vara utmanande när det gäller den egna

förförståelsen och att det är viktigt att kunna ta till sig av andra synsätt. Det är önskvärt att diskussionen under seminariet ska ”lyftas” till en högre nivå, att en får med sig någon ny kunskap eller ett nytt perspektiv genom att delta. Exley & Dennick (2004) menar att seminarier är bra då det gäller att utmana högre nivå av kunskande. Vidare ansåg de intervjuade att det är viktigt att studenterna är motiverade och kommer förberedda, då en bra gruppdynamik är avgörande för ett lyckat seminarium. En av studenterna som läser på avancerad nivå berättar om en seminarieserie på en av kurserna som hen hade läst där.

”Alla seminarier på kursen var på en annan nivå än jag upplevt tidigare. De gav så mycket de här seminarierna ... Det var på en högre nivå, alla är så mycket mer motiverade och mycket mer förberedda.”

Hen fortsatte att berätta om förberedelser i mindre grupper och om ”peer-review”, att läsa och kommentera varandras uppgifter. Slutligen diskuterades detta under själva seminarietillfället. Det här återkommande upplägget under kursen gillas av studenten.

”Alla snackade hela tiden, det var jätte-, jättebra. Jag lärde mig sjukt mycket!”

På avancerad nivå kan det tänkas att fler studenter är motiverade och engagerade, studenter av typ ”Susan” (Biggs 2003). De har själva valt att läsa vidare på en högre nivå och är intresserade av ämnet. Troligtvis bidrar både det och upplägget på kursen till ett djuplärande (Pettersen 2010).

Det poängterades att seminarier där ”något står på spel”, som uppsattsseminarier, oftast är bra seminarier. Studenterna kom förberedda och det som sas under seminariet har stor betydelse. Samtidigt som en del menar att det oftast är bra seminarier om det finns ett visst mått av självständighet i uppgiften, exempelvis att få välja bland texter eller utgå från en valfri teori. Det var också viktigt att en fick någon form av utdelning av det som hade förberetts innan seminariet, exempelvis att få feedback på en uppgift. Med andra ord är det önskvärt att seminariet handlar om själva uppgiften och inte om något helt annat.

”Seminariet blir viktigt på ett annat sätt, du har ansträngt dig, de har krävt att du ska anstränga dig. Du kommer dit och om det har funkat bra så är det roligt att komma. Men då är det också jätteviktigt att man får utdelning för jobbet man har lagt ner. Det vill säga att alla andra också har gjort det och att ... seminariet är uppbyggt på ett sådant sätt så att det bekräftar att man har arbetat. Så att man inte kommer dit och seminariet är om något annat.”

Som framgår av citatet ovan är det viktigt att studenterna vet vad som förväntas av dem, och att det handlar om den uppgift de har förberett. Exley & Dennick (2004) menar att det är av stor vikt att instruktioner är tydliga för att underlätta studenters lärande. Ett seminarium som inte handlar om något annat än det förväntade är troligtvis förvirrande och bidrar inte till studenternas lärande.

I intervjuerna framkom också vad som kännetecknar ett mindre bra seminarium. Oengagerade och oförberedda studenter kan sänka nivån rejält. Det upplevs som respektlöst att vara oengagerad i uppgifter inför ett seminarium eller att komma oförberedd till själva seminariet. Även lärarens betydelse dryftades. Det anses problematiskt om läraren inte lyckades styra upp diskussioner eller våga rätta studenter vid uppenbara faktafel. Det var inte helt optimalt med seminarier som enbart består av redovisningar i grupp framme vid tavlan. Dels är det svårt att ta till sig innehållet i redovisningarna, dels blir det sällan några intressanta diskussioner på sådana seminarier. En student menar att läraren hade en viktig roll när det gäller att lyfta diskussioner under seminarier, vilket också den tidigare forskningen har påpekat (Jons 2015; Pettersen 2010).

”Att kunna fånga upp de här, kanske inte alltid jättesofistikerade tankarna från studenterna, och lyfta det till något annat. Kontrastera det mot andra saker och komplicera det.”

Lära av andra

Tanken med seminarier är att studenterna ska lära av varandra (Döös 2007). I intervjuerna menade studenterna att det är olika hurvida det fungerade eller inte. På grundnivå handlar det mycket om gruppens sammansättning på seminariet. Har de tur att hamna i en grupp där alla var intresserade och motiverade upplevs det som ett tillfälle att lära sig av varandra. Samma sak uttrycktes när det gäller de mindre grupperna, basgrupperna, där studenterna förbereder en uppgift inför ett seminarium. Där spelade också faktorer som ålder och intressen roll. Det gavs uttryck för att det är lättare att samarbeta om en är i samma ålder och har samma intressen. Studenterna som läser på avancerad nivå menar att det är stor skillnad på den nivån jämfört med grundnivån. Dels är det en mindre sammansvetsad grupp, dels har de en gemensam kunskapsgrund att utgå ifrån i deras diskussioner. De diskuterar med kurskamraterna även utanför lektionstid samt läser varandras texter och ger kommentarer. De andra studenterna fungerar också som ett stöd vilket studenten nedan uttrycker.

”Har alla fattat det här som jag? Att man har den hjälpen av varandra ... Det är mycket ett psykiskt stöd”

Kontextuella faktorer och lärarnas roll

En fråga är hur lärarna kan underlätta för studenterna att lära i seminariesammanhang. Små grupper är att föredra framför stora. Studenterna upplever att flera vågar göra sin röst hörd om grupperna inte är så stora, vilket i sin tur kan leda till att fler perspektiv tas upp. Det är också önskvärt att det finns ett moment i uppgiften där studenterna kan välja själva. Engagemanget ökar om de kan välja något som intresserar dem.

”Vi hade skrivit en inlämningsuppgift ... och fått välja vad vi skulle analysera och vad vi ville applicera och sedan gjorde vi den här gruppuppgiften allihopa ... Det var en väldigt kul uppgift måste jag säga, att få välja själv, det var väldigt fritt.”

L: Är det ett plus att få välja själv?

”Ja i alla fall när det kommer till teori tycker jag, att analysera något som man själv är intresserad av och tycker är roligt, och sen välja själv vilken ingång.”

Uppgifter som väcker studenters intresse är förknippat med en djup lärstrategi (Pettersen 2010). I exemplet ovan uttrycks en betydelse i att studenterna får välja någonting själva.

Det är också viktigt med tydliga instruktioner, både innan och under seminariet, vilket har betonats i den tidigare forskningen (Exley & Dennick 2004). Under en kurs är det önskvärt att uppgifterna har liknade upplägg eller att de bygger på varandra. Studenterna vill veta vad som förväntas av dem. Det kan givetvis skilja sig åt i början av en utbildning då flera moment är främmande och i slutet då de är bekanta med olika seminarieformer.

Lärarens engagemang har också betydelse för studenternas lärande (Jons 2015). Det upplevs som viktigt att läraren kan styra upp diskussioner och vågar avbryta diskussioner som är långt utanför ämnet. De diskuterade om problem som kan uppstå då enskilda studenter pratar mycket under ett seminarium, speciellt om det upplevs som irrelevant. Men också om när det är tyst i gruppen. Studenterna menade att läraren har ett ansvar att motverka sådana händelser, samtidigt som de ansåg att det är en svår uppgift. Det framfördes också att det är önskvärt att läraren är närvarande även då diskussioner förs i smågrupper. Erfarenheten är att det blir mer givande diskussioner då.

Det finns också åsikter om hur läraren ska vara i undervisningssammanhang. Det uppskattas inte om det är en monolog som liknar en teaterföreställning, där personen i fråga är viktigare än innehållet. En student sammanfattar det så här:

”Oavsett vem man är och utnyttjar sin personlighet, eller inte. De lärare som lyckas förmedla kursens innehåll och ingenting annat de är dem som lyckas lära mig mest.”

Det var inte heller önskvärt att läraren uttrycker starka ideologiska åsikter utan att påpeka att det är *ett* sätt att se på saken. Om studenterna upplever att de har en annan åsikt kan det hämma diskussionen. Läraren kan däremot uttrycka en ideologisk åsikt om det är tydligt att det är just personens åsikt. De uttryckte också att det oftast är bättre med färre lärare på en kurs än att flera lärare, ibland externa, undervisar. Den röda tråden är tydligare om det är färre lärare.

Examination

I intervjuerna tog studenterna upp betydelsen av seminarierna för den avslutande examinationen. En student uttryckte det så här då vi diskuterar om seminarierna skulle vara obligatoriska eller inte:

”Jag tänker mig att det visar sig sen när man skriver hemtenta, då lär sig väl studenten att vill jag ha ett högt betyg behöver jag vara med så mycket som möjligt ...”

De ofta mer praktiska momenten under seminariet underlättar lärandet. Men det uttrycks också att det är under tentaperioder de lär sig som mest. Framför allt vid skrivandet av hemtentor. Bearbetning av texten, refererande och närläsning gör att de ”nöter” in kunskap, men också att de hittar nya perspektiv. De betonar dock att tidigare bearbetning av texter, som under seminarier, är nödvändigt för att kunna skriva en bra hemtenta. I den tidigare forskningen har det konstaterats att uppgifter som inte bara handlar om att räkna upp vissa saker utan bygger på att studenten ska argumentera och kritiskt reflektera över texter främjar djuplärandet (Pettersen 2010). Det är dock intressant att studenterna betonar att det är just under tentaperioden de lär sig som mest. Det kan tänkas att kunskapen ”landar” under den perioden och då upplevs det som att de har lärt sig mycket.

Avslutande reflektion

Ett bra seminarium är rubriken på den här texten. Det kan diskuteras utifrån olika aspekter och jag har valt att göra det utifrån själva seminarieuppgiften, studentens bidrag och lärarens roll. Inledningsvis sammanfattas resultaten.

I intervjuerna betonades det att seminarieuppgiften ska vara tydlig när det gäller vad som förväntas av studenten. Det är en fördel om det finns ett mått av fria val i uppgiften, då det ger mer att arbeta med någonting som intresserar en. Studenterna uppskattar om uppgiften är utmanade när det gäller den egna

förförståelsen. Det uppskattas om det finns en röd tråd mellan seminarierna på en kurs, att upplägget känns igen. Det är också viktigt att det som förberetts innan seminariet även diskuteras under själva seminariet, för att få en bekräftelse på att en har förstått uppgiften.

Studenterna förväntas komma pålästa och förberedda till seminariet. Det upplevs som ojuste av andra studenter att inte bidra till ett bra seminarium. Att samarbeta tillsammans med andra kan upplevas både svårt och givande. Svårt om nivån är ojämn i gruppen och om inte alla bidrar. Givande om alla i gruppen har samma ambition och om en kan lära av varandra. Det uttrycks också att det är en stor skillnad på grundnivå jämfört med avancerad nivå. Dels är kunskapsnivån högre när det gäller den sistnämnda, dels är studenterna över lag mer motiverade på den nivån.

Lärarens roll handlar mycket om att planera för ett bra seminarium och att se till att själva seminarietillfället löper på bra. Som poängterats tidigare bör uppgiften innan seminariet vara intressant och utmanande. Det uppskattas också om det finns valmöjligheter så att studenten kan välja utifrån ett eget intresse. Vid seminarietillfället har läraren en viktig uppgift att se till att alla kommer till tals och att diskussionen hålls inom seminariets tema. Helst ska samtalet hålla en hög nivå. Studenterna vill gärna få bekräftat att de har lärt sig något nytt och de vill bli utmanade i deras tankesätt.

Det som framkommit i intervjuerna är i linje med den tidigare forskningen om seminarier och lärandestrategier. Vilka utmaningar står vi inför om vi vill ha/behålla en hög nivå på våra seminarier? För det första är det viktigt att seminarieuppgifterna är tillräckligt utmanande och att de följer en röd tråd genom utbildningen. För det ändamålet behövs det diskussioner bland lärare för att se till att det är en progression mellan kurserna och mellan de olika nivåerna. Att ta del av varandras erfarenheter, att lära av varandra, är ofta fruktbart.

För det andra är det betydelsefullt att ha kännedom om studentgruppen. De studenter som deltog i intervjuerna skulle alla kunna klassificeras som "Susan"-studenter. Ambitiösa och målmedvetna. Men vad gör vi för att få "Robert"-studenter mer delaktiga och aktiva? Jag anser att det är den största utmaningen när det gäller undervisning i allmänhet och seminarier i synnerhet. Min uppfattning är att vi vet för lite om dessa studenter. I intervjuerna framgick det att studenterna söker sig till likasinnade. Hur ska vi bli bättre på att få studenter med olika intressen och livserfarenheter att interagera med och lära av varandra? För det krävs det mer kunskap och ett engagemang från lärarens håll.

För det tredje är det viktigt att läraren är intresserad av hur studenterna lär sig, vad som engagerar och motiverar dem till ett djuplärande. Seminariet är ett bra tillfälle för studenterna att lära av andra samt att få en bekräftelse på att de har förstått uppgiften och kurslitteraturen. Seminariet ska också vara en hjälp på vägen för studenten när det kommer till den slutgiltiga examinationen. Det är också betydelsefullt att läraren intresserar sig för studenternas åsikter och synpunkter och har en intention att förstå de svårigheter som kan dyka upp under studierna. Som nämnts tidigare är förståelse förknippat med glädje och ökad motivation, vilket vi som lärare också får ta del av om vi lyckas få studenterna att förstå och stimulera dem till djuplärande.

Avslutningsvis vill jag knyta an till Eva igen och hennes gärning som lärare. En av de intervjuade studenterna uttryckte att Eva var väldigt speciell som lärare. Hon kunde stanna upp i föreläsningen och som metakommentar säga till studenterna ”märkte ni vad som hände nu”. På frågan om på vilket sätt Eva var speciell sa studenten följande:

”Just det här lugna och det här ”märkte ni vad som hände nu”, väldigt personligt anslag. På något sätt kändes det som att hon tittade alla i ögonen.”

Referenser

- Biggs, J.B. (2003). *Teaching for Quality Learning at University*. Buckingham: SRHE & Open University Press.
- Döös, M. (2007). “Lärande som handling och relation” I: Bron, A. & Wilhelmsson, L. (red.). *Lärprocesser i högre utbildning*. Stockholm: Liber.
- Exley, K. & Dennick, R. (2004). *Small group teaching: tutorials, seminars and beyond*. London: Routledge Farmer.
- Jons, L. (2015). *Seminarier i högre utbildning. Erfarenheter och reflektioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Mellgren, C. & Tiby, E. (2014). *Kriminologi. En studiehandbok*. Lund: Studentlitteratur.
- Pettersen, R. (2008). *Kvalitetslärande i högre utbildning: introduktion till problem- och praktikbaserad didaktik*. Lund: Studentlitteratur.
- Pettersen, R. (2010). *Lärandets hur*. Lund: Studentlitteratur.

Roxell, L (2017). Det variationsrika och vetenskapliga seminariet. *Pedamb-
rapport 2017:4*. Stockholm: Centrum för universitetslärarutbildning,
Stockholms universitet.

Schön, D. (1984). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*.
New York: Basic Books.

DISKURSER OCH KONSTRUKTIONER

Oro för brott och den offentliga diskursen

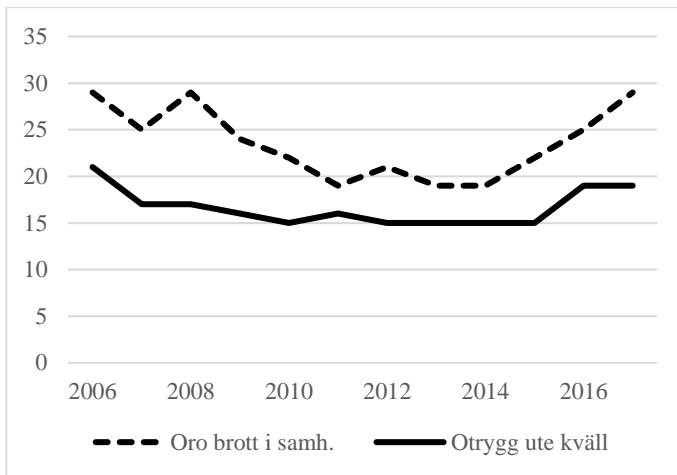
Henrik Tham

Ökad oro för brott

”Oron för brottslighet ökar” är den rubrik som mött på Brås hemsida våren 2018. Uppgiften baseras på resultaten från de senaste Nationella trygghetsundersökningarna, NTU. Nyheten fångades snabbt upp politiskt året innan. När den rapporterades av Brås generaldirektör vid den årliga konferensen Folk och försvar i Sälen i januari 2017 fick detta stor uppmärksamhet i media.⁵¹ Att uppgifterna presenterades i en säkerhetspolitisk kontext bidrog antagligen till att ge dem särskild tyngd. Ledande politiker har också i valkampanjen 2018 vid flera tillfällen tagit upp den ökande oron för brott. Den fråga som det därför finns skäl att ställa är: ”Varför har oron för brott ökat?”. Analysen här ska försöka besvara denna fråga.

Frågor om oro för brott har genom i huvudsak telefonintervjuer ställts av Brå sedan 2006. Den serie som presenteras går fram till 2017. Figur 1 redovisar andel personer i befolkningen 16–79 år som känner sig mycket eller ganska otrygga vid utevistelse sen kväll eller som avstår från att gå ut på grund av otrygghet. Figuren visar också andelen i befolkningen som uttrycker oro över brottsligheten i samhället.

⁵¹ Referatet har hämtats från Aftonbladet 2017-01-11.

Figur 1. Andel personer som uppgett stor oro över brottsligheten i samhället resp. känner sig otrygga då de går ut sent på kvällen, eller avstår från att gå ut på grund av otrygghet, i det egna bostadsområdet, 2006–2017. Procent. Källa: Brå 2018a.

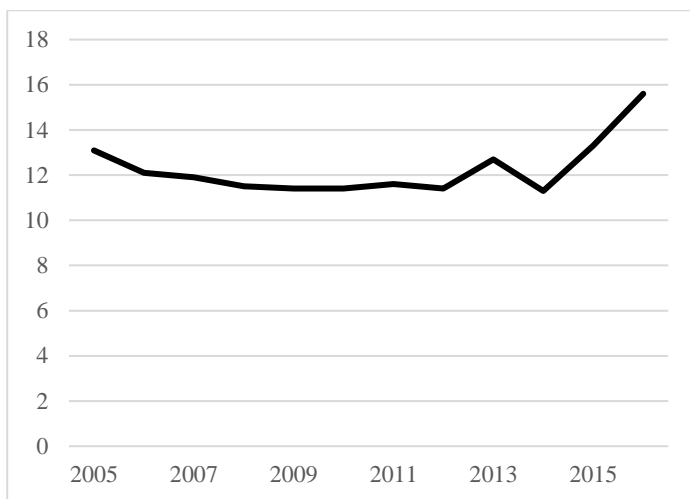
Oron för brottsligheten i samhället har efter en tidigare nedgång ökat under tre år. Andelen personer som uppgett stor oro för brottsligheten i samhället har ökat tydligare än otrygghet vid sen utevistelse men är densamma 2017 som vid seriens början 2006. Förändringen i otrygghet vid utevistelse sen kväll hänför sig bara till ett år. Efter en minskning sedan 2006 har oron planat ut, stigit 2016 och stannat på den högre nivån 2017.

Ytterligare ett mått i NTU, uppfattningen om brottsutvecklingen i Sverige, visar en liknande trend som de två måtten i figur 1 (visas ej här). Andelen i befolkningen som tror att brottsligheten ökar har först gått ned för att därefter stiga. De som tror att brottsligheten ökar, vilka utgör en klar majoritet av befolkningen, var dock fler i början av perioden än i slutet (Brå 2018a).

Utvecklingen mot en ökad oro för brott enligt NTU stöds av även andra indikatorer. Statistiska centralbyråns undersökningar med en liknande fråga visar en uppgång efter en tidigare längre nedgång i andelen som avstått från att gå ut på kvällen p.g.a. oro för brott (SCBa, SCBb). En relaterad fråga ställs i SOM-institutets undersökningar av vad svenska folket uppfattar som viktiga samhällsproblem. Efter en kraftig nedgång i andelen som anser lag och ordning som ett problemområde vänder kurvan upp 2016 (Ekengren Oscarsson & Bergström). Sammantaget pekar olika mått från skilda undersökningar på att oron för brott ökat senaste år. Det kan vara fråga om en i statistisk mening slumpvariation. Om det verkligen rör sig om ett trendbrott är för tidigt att säga.

Ökad brottslighet?

Den ökade oron för brottsutvecklingen i samhället och för att bli utsatt för brott vid sen utevistelse i det egna bostadsområdet samvarierar med uppgiven utsatthet för brott i NTU. Efter en svag minskning av brott riktade mot person ökar både brotten och andel utsatta 2015 och -16 (figur 2).⁵²

Figur 2. Andel personer som uppgett utsatthet för brott mot enskild person, 2005–2016. Procent. Källa: Brå 2018a.

Utvecklingen skiljer sig något mellan de olika brottstyperna som ingår i måttet. Bedrägeri har ökat under i stort sett hela den undersökta perioden, vilket bör kunna hänföras till de ökade brottstillfällena genom Internets utveckling. Misshandel och personrån ökar enbart 2016. Trakasserier och sexualbrott ökar såväl 2015 som -16. Liksom för totalmättet gäller för de flesta av de brottstyper som ingår att utvecklingen minskat något från periodens början fram till 2010.

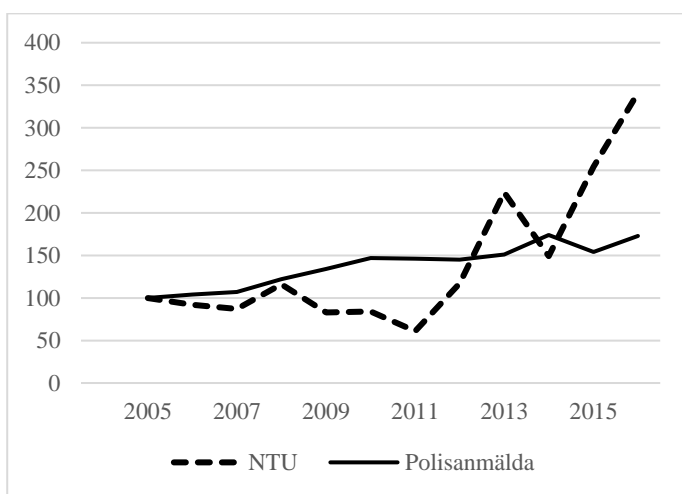
Det vore då möjligt att tänka sig att brottsutvecklingen skulle vara en orsak till den ökande oron för brott. Frågan är dock hur brottsutvecklingen enligt NTU ska bedömas. Då det gäller den faktiska utsattheten för brott har siffrorna från NTU ofta används för att ge en säkrare bild av brottsutvecklingen än den som redovisas i statistiken över brott anmälda till polisen. Detta är rimligt då det gäller trender. NTU har t.ex. kunnat visa att våldet inte ökat som anmälningsstatistiken anger. Siffrorna från NTU har här

⁵² Dataserierna för utsatthet för brott är förskjutna ett år bakåt i tiden i förhållande till serierna över oro för brott. NTU genomförs under senare år i början av året och frågorna om utsatthet gäller det föregående kalenderåret. Frågorna om oro gäller däremot upplevelsen vid intervjun.

också fått stöd av den trendmässiga utvecklingen enligt andra indikatorer (Tham 2018, s. 31–34).

För bedömningen av ökningen av ett antal brottstyper de allra senast åren är det dock inte givet att NTU ger en bättre bild än kriminalstatistiken. Skälet är att siffrorna i NTU ökar så kraftigt på bara ett eller två år utan att detta har någon direkt motsvarighet i anmälningsstatistiken. Uppgifterna över polisanmälda brott i kriminalstatistiken kan jämföras med dem från NTU för åren 2015 och -16, då oron att bli utsatt för brott vid sen utevistelse ökar. Såväl antalet fall av misshandel som personrån mer än fördubblas i NTU medan polisanmälningarna ligger i stort sett still.

En annan brottstyp i NTU, där utvecklingen är mycket svårtolkad, är sexualbrotten. Det gäller såväl de kraftiga svängningarna på kort tid som nivån i förhållande till de anmälda brotten. Figur 3 visar de två serierna för sexualbrott. För jämförbarhetens skull har de getts samma startvärde 2005, dvs. de redovisas som index. Utvecklingen av de två måtten skiljer sig alltså markant. I och för sig ökar båda, men sexualbrotten enligt NTU stiger fram till 2016 mer än tre gånger så mycket som de polisanmälda brotten.

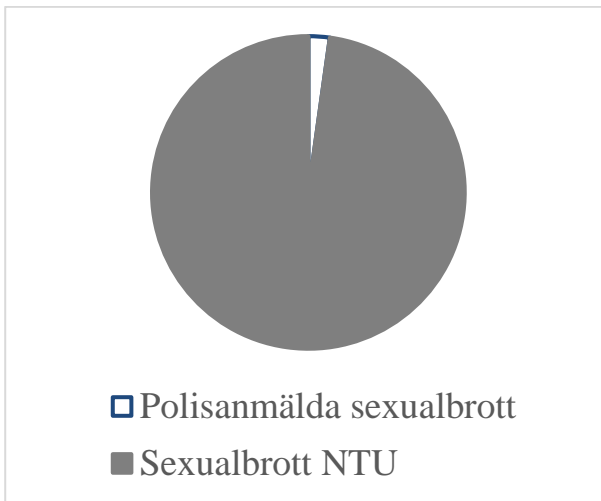

Figur 3. Antal sexualbrott som anmälts till polisen resp. uppgetts i Nationella trygghetsundersökningen, 2005– 2016. Index. Källa Kriminalstatistik 2017 och Brå 2018a.

Genom att utvecklingen för jämförbarhetens skull presenterats som index framgår samtidigt inte den mycket stora skillnaden i antalet brott. Figur 4 visar förhållandet mellan polisanmälda sexualbrott och sexualbrott rapporterade i NTU 2016. De polisanmälda fallen utgör drygt två procent av de händelser som uppges i NTU. Om de polisanmälda sexualbrotten alla antas ingå i NTU

går det alltså mer än 40 oanmälda händelser på varje sexualbrott enligt kriminalstatistiken (se figur 4).

I Brås undersökning frågas även om allvarliga sexualbrott. Frågorna angående utsatthet för allvarliga sexualbrott anses täcka vad som juridiskt sett är våldtäkt, inkl. försök, och sexuellt tvång. Utvecklingen här är densamma som för alla sexualbrott uppgivna i NTU men med en mindre ökning 2016. På samma sätt som för sexualbrotten generellt överstiger antalet rapporterade händelser kraftigt kriminalstatistikens, mer än 20 gånger fler än de polisanmälda brotten 2016.⁵³ Det gäller alltså också vid de allvarliga brotten att de polisanmälda utgör en mycket liten delmängd av dem som uppges i NTU. Detta bör tyda på att det för sexualbrotten generellt och även för de allvarliga brotten finns ett stort tolkningsutrymme för vad som betecknas som brott och vad som av olika anledningar anses värt att polisanmäla.

Figur 4. Förhållandet mellan polisanmälda sexualbrott och utsatthet för sexualbrott som uppgetts i Nationella trygghetsundersökningen, 2016.⁵⁴

Den förändrade synen på vad som uppfattas som sexualbrott eller sexuella övergrepp tas upp i en analys av brottsutvecklingen i Danmark baserad på liknande data som NTU (Boesen Pedersen, Kyvsgaard & Balvig, 2017). Tolkningsproblemet i ett lite längre perspektiv illustreras med en fråga som ställts vid tre tidpunkter. De svarande skulle ta ställning till om en situation där en kvinna följer med en man hem efter ett restaurangbesök och mannen

⁵³ Till de anmälda brotten enligt kriminalstatistiken som närmast kan jämföras med NTU:s allvarliga sexualbrott har räknats våldtäkt samt sexuellt tvång, utnyttjande m.m.

⁵⁴ De polisanmälda sexualbrotten gäller de brott som riktas mot personer 15 år och äldre medan siffran för sexualbrott i NTU gäller 16 år och äldre.

med våld tilltvingar sig ett samlag skulle betecknas som våldtäkt. Andelen som ansåg detta var 1969 13 procent, 1978 53 procent och 2013 95 procent (op.cit. s. 89).

Också i ett kortare perspektiv pekar den danska analysen på en tydlig förändring av vad som uppfattas som samlag med tvång ("tvangssamleje"). Andelen som uppger detta har ökat markant sedan frågan började ställas 2008. Samtidigt har de polisanmälda våldtäkterna minskat fram till 2013 (op.cit. s. 87 ff).⁵⁵

Eva Tiby (2007) har behandlat frågan om validitet vid offerundersökningar. Beroende på vetenskapssyn utgår vissa forskare från att det finns ett givet antal brott som kan fångas i offerundersökningar medan andra även ser svaren på surveyfrågor som konstruktioner. Tiby tar också ett exempel från sin forskning om hatbrott. Med reservation för bortfallsproblem steg andelen i urvalet som ansåg sig ha varit utsatt för homofobiska hatbrott från en fjärdedel 1996 till hälften 2004. Någon enkel slutsats om en kraftig ökning skett av antalet homofobiska hatbrott på så relativt kort tid är svår att dra.

En förändring i synen på vad som är ett brott påverkar också anmälan. Det är rimligt att tänka sig att det för mindre allvarliga brott finns ett betydande utrymme för att polisanmäla eller att avstå. En slutsats av analysen hittills bör då vara att ökningen enligt NTU bör röra lindrigare fall av olika typer av brott som inte tycks vara lika angelägna att anmäla till polisen. Detta kan tänkas gälla särskilt för sexualbrotten – alltfler handlingar definieras som sexuella övergrepp samtidigt som gränsen för vad som ska betraktas som ett allvarligt sexualbrott sänks. Om ett liknande antagande kan göras om misshandel och trakasserier är det svårt att säga något bestämt om brott mot enskild person "faktiskt" ökat och i så fall hur mycket.

Asylsökande och en ökad brottslighet

Dock, det kan inte uteslutas att det skett en ökning och även ökningen av mindre allvarliga brott ska kunna förklaras. Förändringar i brottsligheten sker vanligtvis långsamt även om undantag förekommer historiskt. Någon tydlig förklaring till ökningen av de olika brottstyperna i NTU som resultat av lagändringar tycks inte finnas. Det går heller inte att se att orsaker till brott har förändrats på ett så drastiskt sätt som brottsutvecklingen enligt NTU pekar på. Någon snabb förändring av arbetslösheten, alkoholbeteende eller tillfällen att begå brott förefaller inte ha inträffat.

⁵⁵ En kraftig ökning av polisanmälda våldtäkter 2014-16 anses bero på förändrade polisrutiner och statistikföring.

I den politiska och allmänna debatten finns dock mer eller mindre tydliga hänvisningar till brott av personer med utländsk bakgrund. Brottsökningen sammanfaller också med flyktingkrisen 2015 och det stora antalet asylsökanden i Sverige året efter. Denna möjliga förklaring ska granskas.

Någon offentlig statistik över brott begångna av utländska medborgare eller andra med utländsk bakgrund finns inte. Debatten har i huvudsak rört två fenomen, gruppvåldtäkter och sexuella övergrepp under festivaler. Gruppvåldtäkterna har gällt ett mindre antal men särskilt upprörande fall som rapporterats i media. Både Aftonbladet och Expressen hade våren 2018 artiklar om den höga andelen dömda för gruppvåldtäkt som hade utländsk bakgrund.

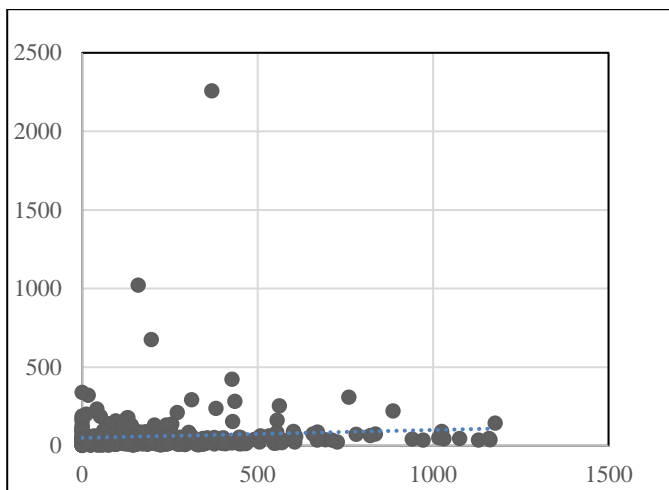
Diskussionen om sexualbrott under festivaler startade genom rapporteringen av flera fall under nyårsnatten 2015/16 i Köln, där utländska unga män hade varit förövarna. I Sverige tog media upp sexuella trakasserier och också allvarligare brott i samband med We are Sthlm och andra festivaler. Många förde fram uppgifter om unga asylsökanden som förövare. Sverigedemokraterna publicerade också en skrift om utlänningars överrepresentation bland personer dömda för våldtäkt (SD 2017).

Frågan här är den om förklaringen till just *ökningen* av sexualbrott och trakasserier. Den markanta ökningen av sexualbrott som rapporteras av Brå inträffar alltså samtidigt som Sverige tar emot en stor mängd asylsökanden. I den offentliga debatten tycks då orsakssambandet vara helt klart – utländska män står för den stora ökningen av sexualbrott, och rapporteringen av enskilda fall blir ett bevis på detta. Data som skulle stödja ett sådant samband saknas dock vilket ska visas.

Vad gäller sexuella övergrepp under festivalerna är frågan i vilken utsträckning unga asylsökande män varit där. Några festivaler som We are Sthlm är gratis medan andra kostar ganska mycket att gå in på, och det är inte säkert att de asylsökande har dessa pengar. I debatten har även hävdats att sexuella övergrepp och trakasserier är ett gammalt problem på festivaler och alltså inte något som plötsligt dykt upp i samband med flyktingströmmen. Frågan är också mer generell hur stor del av *ökningen* av sexuella övergrepp mellan 2014 och 2016 med 368 000 fall enligt NTU som skulle kunna tillskrivas de asylsökande.

Ett sätt att undersöka de asylsökandes ev. inflytande på den kraftiga ökningen av uppgivna sexualbrott i NTU kan vara att studera sambandet mellan anmälda sexualbrott per kommun och antal i asylboenden i kommunen. Även om polisstatistiken knappast är ett bra mått på faktiskt förekommande sexualbrott, så borde antalet asylsökanden på en ort på något sätt visa sig i

statistiken över anmälda sexualbrott, när den ökning som Brå rapporterar är så markant. Sambandet visas i ett plotterdiagram i figur 5.

Figur 5. Samband mellan polisanmälda sexualbrott och antal asylboenden efter kommun, 2016. X-axel: asylboenden, Y-axel: sexualbrott. Källa: Kriminalstatistik och Migrationsverket.

Som framgår av figuren föreligger inget samband.⁵⁶ Samtidigt som det är stor variation på antalet asylsökanden som kommunerna tagit emot (X-axeln), så varierar denna spridning inte med de polisanmälda sexualbrotten. En invändning skulle kunna vara att analysen specifikt borde ha undersökt sambandet mellan anmälda sexualbrott och antal unga ensamkommande pojkar på kommunernas asylboenden. Det är särskilt denna kategori flyktingar som figurerat i debatten. Dessa bor dock på de allmänna asylförläggningarna och är inte heller koncentrerade till vissa kommuner.^{57 58}

⁵⁶ Pearsons korrelationskoefficient är 0,08, där värden nära 1 anger ett närmast perfekt samband och värden nära 0 innebär att samband i stort sett saknas.

⁵⁷ Det statistiska underlaget har erhållits från Migrationsverket.

⁵⁸ Det ev. sambandet mellan uppgivna sexualbrott enligt NTU och antalet asylboende i kommunerna kan inte undersökas då NTU är upplagd efter lokalpolisområden och inte kommuner.

Oro för brott i media och politiken

Utvecklingen av olika mått på oro för brott och brottsutvecklingen samvarierar alltså med utvecklingen av uppgivna brott riktade mot enskild person enligt NTU. Att oron skulle kunna förklaras av brottsutvecklingen har dock visat sig vara svårt. Måtten på utsatthet för brott i NTU har förändrats mycket snabbt eller uppvisat tvära kast. Överensstämmelsen med utvecklingen av polisanmälda brott visade sig också vara låg. Det finns heller inte någon rimlig förklaring till uppgången i utsatthet för brott mot enskild person.

Ett sätt att gå vidare för att försöka hitta orsaker till den ökande oron för brott vore att studera skillnader mellan grupper. Är det så att ökningen främst hänför sig till vissa befolkningsgrupper skulle detta möjligen kunna leda till en förklaring. Att nivå på oron för brott varierar mellan grupper är förstås känt. Kvinnor t.ex. är i NTU flera gånger mer oroade än män (Brå 2018a, s. 150). Utvecklingen är dock påtagligt likartad för de olika grupper som redovisas av Brå. Uppgången i oro gäller oavsett kön, ålder, nationell bakgrund, utbildning, familjetyp, bostadstyp eller boendeort.

Det förefaller därför röra sig om en mer generell förändring i det allmänna medvetandet vad gäller brottsrelaterade förhållanden som oro vid sen utevistelse, uppfattningen att brottsligheten i landet ökar och oro för brottsligheten i samhället. Denna allmänna förändring kan i sin tur tänkas påverka en ökad rapportering av brott i NTU, där utrymmet för att ta upp olika mindre allvarliga fall är betydande. Av Statistiska centralbyråns undersökningar av utsatthet för brott framgår också att det vid ökad utsatthet för brott mot person särskilt är de mindre allvarliga fallen som ökar (SCB 2004, s. 41).

En möjlig förklaring är att oron är ett resultat av en diskurs som inte hänger ihop med ”den faktiska” brottsutvecklingen. Flera kriminologiska studier visar tydligt hur medias rapportering av brott dels inte ger en korrekt bild av brottsligheten, dels genom sin rapportering påverkar allmänhetens uppfattning av brottsutvecklingen. I en känd studie från USA visade sig allmänhetens uppfattning av brottsligheten inte spegla brottsutvecklingen utan medias rapportering och politikernas utspel (Beckett 1997). Medborgarna måste få sin uppfattning om brottsligheten från någonstans. Frågan är då om de olika måtten på oro för brott och brottslighet, som framträtt i de senaste mätningarna i NTU, kan föras tillbaka på förändringar i massmedias rapportering. Mediearkivet ger möjlighet att studera debattens utveckling, både kvantitativt och kvalitativt. I tabell 1 ges utvecklingen för ett antal uttryck de år som ökningen av oro sker.

Tabell 1. Antal artiklar i svensk press som innehåller uttrycken ”sexuella övergrepp”, ”trakasseri”, ”våldtäkt och asyl” resp. ”otrygghet”, 2013–2017.

	Sexuella övergrepp	Trakasseri	Våldtäkt och asyl	Otrygghet
2013	3 921	5 669	121	2 584
2014	3 324	5 862	169	2 928
2015	3 273	5 876	253	3 400
2016	8 268	8 995	558	5 044
2017	14 408	18 727	265	6 307

Genomgången av fyra ord och ordkombinationer som kan förväntas vara förknippade med oro för brott visar alla en markant ökning 2016. Året därefter har också tagits med i redovisningen även om det inte täcks av NTU-data. Som väntat ger ”sexuella övergrepp” och (sexuella) ”trakasserier” ett starkt utslag efter metoo-rörelsen under hösten detta år.

En jämförelse av rapportering om ”sexuella övergrepp” i Sveriges televisions nyhetskanaler, Rapport och Aktuellt, ger en liknande bild. 2016 ger en undersökning i Mediearkivet 49 träffar för de två programmen. 2014 är motsvarande siffra noll.

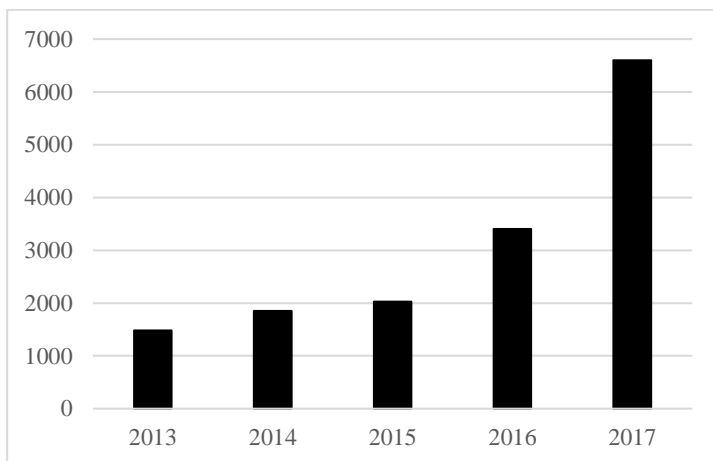
Även sett till innehållet i rapporteringen om sexuella övergrepp skiljer sig 2016 från 2014. De två åren har granskats översiktligt genom ett systematiskt urval av svensk press i Mediearkivet. År 2014 svarar sexuella övergrepp och barn för ca en tredjedel av artiklarna. Nyheter från utlandet, inkl. filmer, utgör en av sex artiklar. Enskilda fall av sexuella övergrepp förekommer flera gånger i olika tidningar i samband med rättegång.

År 2016 blir utländska nyheter vanligare och står för nära en tredjedel av träffarna för sexuella övergrepp. Flera hänför sig till beskyllningar mot Donald Trump – och hans försvar genom hänvisning till Bill Clinton. Också övergrepp i FN-tjänst rapporteras flera gånger. Sexuella övergrepp och trakasserier i samband med festivaler får ett stort utrymme, och startar med rapportering från nyårsnatten i Köln. Liksom i pressen får rapporter från utlandet och om festivaler stor plats i SVT:s nyhetsprogram 2016.

Samtidigt som det finns skillnader i vad som rapporteras om sexuella övergrepp mellan de två åren, finns det inget som omedelbart förklarar den tydliga ökningen. Enstaka händelser och frågor varierar. Intrycket är dock att rapporteringen av sexuella övergrepp generellt helt enkelt ökar. Här kan enskilda händelser och frågor tänkas ha fått en spridningseffekt och påverkat rapporteringen mer allmänt. Frågor om sexualbrott och sexuella trakasserier är också ett tema som succesivt fått allt större uppmärksamhet i den allmänna

debatten. Enstaka brott hamnar därmed s.a.s. i en förberedd kontext och kan bidra till en expansion av temat.

Flera av tidningsartiklarna om sexualbrott och otrygghet har sin grund i uttalanden av politiker. Figur 6 visar utvecklingen av antalet träffar i Mediearkivet för ”brott” tillsammans med namnet på någon av partiledarna. Antalet träffar ökar med mer än 50 procent mellan 2015 och -16 för att därefter nära fördubblas till 2017. Ersätts ”brott” med ”sexuella övergrepp” visar det också en mycket markant ökning även om volymen är betydligt lägre.

Figur 6. Antal träffar i svensk press i Mediearkivet för ”brott”tillsammans med namnet på någon av partiledarna, 2013–2017.

Året 2017 har tagits med i sammanställningen, då uttalanden från partiledare kan tänkas ha påverkat allmänhetens oro för brott och oro för brottsutvecklingen som den rapporterats i NTU. Datainsamlingen skedde från januari till maj. Bara ett mindre antal svar hänför sig till perioden efter 7 april då terrordådet på Drottninggatan i Stockholm ägde rum. I januari 2017 möttes dock statsministern och ledaren för det största oppositionspartiet i TV⁵⁹ för att diskutera lag och ordning. Statsministern sa sig inte vilja acceptera någon brottslighet över huvud taget, och oppositionsledaren var rädd att Sverige inte skulle hålla ihop utan fler rättsliga ingripanden. De var överens om att hotet kom från den grova och organiserade brottsligheten och att det behövdes fler poliser, höjda straff och fler i fängelse.

Också programmen för sex av de politiska partierna har en tydlig alarmistisk hållning och ger uttryck för en tilltagande otrygghet p.g.a. av brott. Citaten

⁵⁹ SVT Aktuellt den 25 januari 2017.

som följer har alla hämtats från ingresser till de kriminalpolitiska programmen på partiernas hemsidor.⁶⁰

Vi kan aldrig acceptera att den organiserade brottsligheten får fäste runt om i Sverige. Brottslighet utgör ett hot mot hela det demokratiska samhället och ska bekämpas med alla medel.

Socialdemokraterna

Den som är rädd är inte fri. Det vet alla som skyndat hem från sista bussen med nyckelknippan mellan fingrarna och andan i halsen. Eller som har väntat på en polis som inte kunde komma just dit, just då. Ingen ska behöva se sin trygghet försvinna för att kriminaliteten tar över där de bor.

Liberalerna

Återta utsatta områden genom nolltolerans mot brott. ... Sedan 2014 har andelen personer som uppger att de blivit utsatta för brott det senaste året skjutit i höjden.

Kristdemokraterna

Du ska kunna leva utan att vara rädd för att bli utsatt för brott. För oss innebär trygghet att du kan somna utan att vara orolig för inbrott, låta barnen gå till skolan utan oro för mobbning och andra övergrepp – eller gå och handla utan rädsla för att bli rånad.

Centerpartiet

I Sverige finns i dag allvarliga problem med brottslighet och otrygghet. Trygghetsmätningar visar också att allt fler upplever den här otryggheten.

Moderaterna

Det svenska samhället ska präglas av lag och ordning. Sverige ska vara ett tryggt, säkert och rättvist land. Dessvärre är både tryggheten och säkerheten i dag allvarligt hotad.

Sverigedemokraterna

⁶⁰ Texterna har hämtats 2019-04-08 samt 2018-08-31.

Sammanfattningsvis har medierna och de politiska partierna avsevärt ökat sin fokus på brottsligheten. Denna ökade uppmärksamhet sammanfaller med den ökade oron för brott som rapporteras i Brås intervjuundersökningar.

En politiskt skapad oro för brott?

En ökad oro för brott bland medborgarna skulle då kunna förklaras som a) att brottsligheten ökar och leder till ökad oro för brott, b) att samhällsutvecklingen generellt oroar vilket tar sig uttryck i ökad oro för brott, och c) att politiker och media rapporterar alltmer om brott och otrygghet vilket resulterar i ökad oro för brott.

Om den ökande oron är en effekt av en faktiskt ökad brottslighet kan resultaten i NTU sägas ge stöd till denna förklaring. Både den rapporterade utsattheten för brott och oron för brott har ökat de senaste åren. Den närmare analys som gjorts här pekar dock på att det är svårt att se något enkelt samband och framför allt hur sambandets riktning ser ut. Uppgifterna i NTU skiljer sig kraftigt från de i kriminalstatistiken och gör utvecklingen svårtolkad. Det går heller inte att finna rimliga förklaringar till den markanta brottsuppgång som rapporteras för flera brottstyper i NTU.

Brottsuppgången i NTU skulle då snarare kunna tolkas som ett resultat av ökad oro för brott, dvs. orsakssambandet är det omvända. Det är då rimligt att förvänta sig att alltfler mindre allvarliga handlingar rapporteras som tidigare inte uppfattats som brott värda att nämnas. Vissa uppgifter stödde också detta antagande. Vad som då måste förklaras är vilken orsakerna till den ökande oron är.

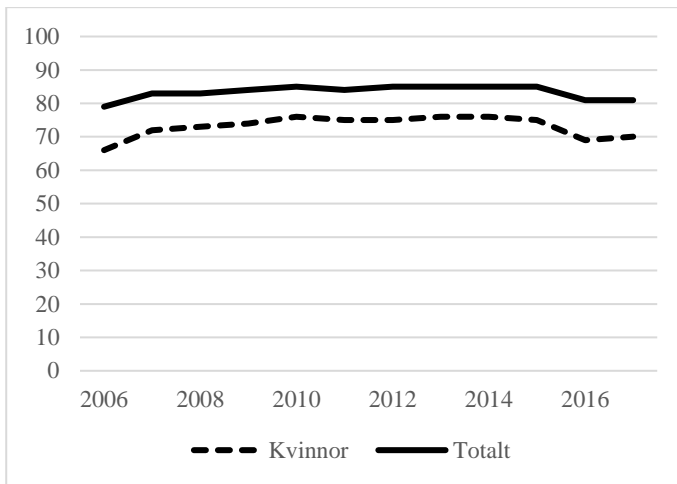
En förklaring skulle kunna vara den alltmer oroande samhälls- och omvärldsutvecklingen. Oro över den allmänpolitiska utveckling, ökande spänningar i världspolitiken, pågående krig och flyktingströmmar kan tänkas leda till att människor i ökad utsträckning ser mindre brott och störande handlingar som mer hotande och som något som bör tas upp i intervjuundersökningar.

Denna typ av problematisering av uppgifterna i NTU lyser dock ganska mycket med sin frånvaro i den offentliga debatten. Politikerna säger sig bara svara på en upplevd oro för brott hos medborgarna. Partierna hänvisar till opinionsundersökningar och att väljarna prioriterar lag och ordning-frågor i 2018 års riksdagsval. Partistrategerna ser detta t.o.m. som uttryck för en fungerande demokrati (Eriksson 2018). De politiska löftena om mer straff, fler poliser och utbyggda fängelser berättigas genom hänvisning till folket.

Politiker och media bidrar samtidigt med att föra ut en alarmistisk bild av brottsutvecklingen. Detta är till del begripligt mot bakgrund av den senaste tidens gängrelaterade skjutningar med också i många fall dödlig utgång. Politiska beskrivningar av en alltmer oroande brottsutveckling har dock pågått under längre tid och utan att ha stöd i den faktiska utvecklingen av brottsligheten (Tham 2018, s. 79 ff.). De senaste årens skjutningar är också i allt väsentligt geografiskt, etniskt och troligen även tidsmässigt begränsade och utgör inte ett allvarligt hot mot den stora allmänheten.

Att medborgarna påverkas av dessa beskrivningar av brottsligheten förefaller rimligt. Få människor har förstahandserfarenhet av riktigt allvarliga brott eller kan genom egen erfarenhet avgöra brottsutvecklingen. Medborgarna blir då beroende av den information som förs fram genom media och de politiska tolkningar som görs. En allmän känsla av otrygghet utnyttjas politiskt och allmänheten lärns att brott är ett allt större problem (Farrall et al., 2009, s. 244, 105). De politiska partierna skapar själva ett underlag för att kunna spela ut lag och ordning-kortet, samtidigt som de aktivt befördrar en alltmer straffande hållning i kriminalpolitiken utan att ha stöd hos folkflertalet (Jerre & Tham 2010).

Med den starka politiska och mediala upptagenheten av brott är det samtidigt förvånande att oron i befolkningen inte blivit större eller inträffat först under senaste år. Figur 7, slutligen, visar andelen i befolkningen som *inte* är orolig vid sen utevistelse i det egna bostadsområdet. Trots den ökning av oro som framhålls i den offentliga debatten, är sju av tio kvinnor och nio av tio män inte oroliga (Brå 2018a, s. 150). När utvecklingen på detta sätt ses s.a.s. från andra hållet, är också trenderna påtagligt stabila.

Figur 7. Andel personer som uppgett att de inte känner sig otrygga då de går ut sent på kvällen, eller avstår från att gå ut på grund av otrygghet, i det egna bostadsområdet, totalt samt kvinnor, 2006–2017. Procent. Källa: Brå 2018a.

Valrörelsen 2018 är den mest lag och ordning-präglade i Sveriges historia. Den förändring som konstaterats i Brås trygghetsundersökningar har lyfts fram och exploaterats av media och politiker. Få försök har gjorts att närmare tolka den bild som NTU ger. I ljuset av den analys av tillgängliga data som gjorts här, hur kommer de politiska partiernas starka fokusering på oro och utsatthet för brott i valrörelsen 2018 att bedömas historiskt?

Referenser

Beckett, K. (1997). *Making Crime Pay. Law and Order in Contemporary American Politics*. New York: Oxford University Press.

Boesen Pedersen, A.–J., Kyvsgaard, B. & Balvig, F. (2018). *Udsathed for vold og andre former for kriminalitet. Offerundersøgelserne 2005–2016*. Tillgänglig: http://www.justitsministeriet.dk/sites/default/files/media/Arbejdsomraader/Forskning/Forskningsrapporter/2016/offerrapport_2015.pdf

Brå. (2018a). *Nationella Trygghetsundersökningen 2017. Om utsatthet, otrygghet och förtroende*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

Brå. (2018b). *Nationella trygghetsundersökningen 2006–2017. Regionala resultat*. Tillgänglig: https://www.bra.se/download/18.10aac67f160e3eba62920397/1518707450754/2018_3_NTU_Regionala_resultat_2017.pdf

Ekengren Oscarsson, H. & Bergström, A. (Red.). *Svenska trender 1986–2016*. SOM-institutet. Tillgänglig:
https://som.gu.se/digitalAssets/1693/1693084_1.-svenska-trender-1986-2017.pdf

Eriksson, G. (2018). Välkomna till den första auktoritära svenska valrörelsen. *Svenska Dagbladet* 2018-03-31.

Farrall, S., Jackson, J. & Gray, E., (2009). *Social Order and the Fear of Crime in Contemporary Times*. Oxford: Oxford University Press.

Jerre, K. & Tham, H. (2010). *Svenskarnas syn på straff* (Rapport 2010:1). Stockholm: Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.

SCBa, Statistiska centralbyrån. *Levnadsnivåindikatorer i ULF*. Tillgänglig:
http://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/sv/ssd/START_LE_LE0101_LE0101X/ULFENLH2/table/tableViewLayout1/?rxid=5d6250d9-566a-450a-83b8-052c8880bcd8

SCB, Statistiska centralbyrån. *Trygghet – fler indikatorer*. Tillgänglig:
<http://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/levnadsforhallanden/levnadsforhallanden/undersokningarna-av-levnadsforhallanden-ulf-silc/pong/tabell-och-diagram/trygghet/trygghet--fler-indikatorer/>

SCB. (2004). *Offrer för vålds- och egendomsbrott 1978-2002. Levnadsförhållanden* (Rapport 104). Stockholm: Statistiska centralbyrån.

SD, Sverigedemokraterna. *Vad säger den svenska forskningen om våldtäktsmännens ursprung? En forskningsrapport – v. 11 januari 2017*. Tillgänglig:
<https://sd.se/wp-content/uploads/2017/03/V%C3%A5ldt%C3%A4ktsrapport-2017.pdf>

Tham, H. (2018). *Kriminalpolitik. Brott och straff i Sverige sedan 1965*. Stockholm: Norstedts Juridik.

Tiby, E. (2007). En bra fråga. Definitioner & validitet vid studier av hatbrott. I H. von Hofer, A. Nilsson (Red.), *Brott i välfärden. Om brottslighet, utsatthet och kriminalpolitik*. Festskrift till Henrik Tham. Stockholm: Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.

Hjärnspökenas tidevarv

Beroendebegreppet och sociologins möjligheter

Karin Helmersson Bergmark

Introduktion

I detta kapitel diskuterar jag utvecklingen av beroende-begreppet, en utveckling som medfört en markant förändring av hur beroendeproblem definieras och samtidigt en expansion av vad som hävdas kan ligga till grund för beroenden och beroendeproblematik. Betydelsen av diagnos-manualer som DSM och ICD, ska inte underskattas för den utveckling mot en alltmer utbredd medikalisering av sådant som många sociologer fortfarande skulle uttrycka i termer av samhällsproblem eller 'coping' (dvs som sekundära problem). Jag föreslår i stället ett samhällsvetenskapligt perspektiv som syftar till en bredare förståelse av problem som idag allt oftare betecknas som symptom på apparatfel och hjärnans belöningssystem som löpt amok.

Begreppsutveckling

En levande begreppsutveckling är hälsosam för alla discipliner och sker ständigt. Eva Tiby introducerade begreppet hatbrott till den svenska kriminologin (Tiby, 1999) och bidrog starkt till utvecklingen av forskning om viktimologi (Tiby, 2001; Heber, Tiby & Wikman 2012). Båda dessa begrepp har vuxit till viktiga forskningsområden för svensk kriminologi, för både teori och praktik.

Men begreppsutveckling är inte alltid av godo. Jag har under senare år ägnat en del arbete åt studier av beroendebegreppets utveckling; en utveckling som fokuserar på 'addiction'. Det är ett begrepp som jag egentligen inte tycker borde användas alls, utanför lekmanavärlden. Det finns heller inte någon bra svensk översättning av addiction, men i denna text kommer jag att använda begreppet 'beroende' trots att dessa två inte är helt synonyma.

Beroendets begreppshistoria är mångbottnad och kan spåras tillbaka till Thomas Trotters beskrivning av drinkarens sjukdom: ... *a disease; produced by a remote cause, and giving birth to actions and movements in the living body, that disorders the living functions of health* ... (Trotter 1804 s. 8). Den efterföljande begreppsutvecklingen har lett vidare till begreppet addiction (Edwards 2012), följt av dependence; avsett att täcka beroende av både alkohol och narkotika (WHO 1964).). År 2001 meddelades så i Science att: ... *a reward's a reward, regardless of whether it comes from a chemical or an experience. And where there's a reward, there's the risk of the vulnerable brain getting trapped in a compulsion...* (Holden 2001 s.980).

Under lång tid var beroende begreppsmässigt begränsat till överdriven användning av alkohol och andra substanser, och motiverat av själva substansen och av konsekvenserna av användningen; de problem som användningen kan ge. Under de senaste årtiondena har vi emellertid sett en accelererande expansion av sfären för vilken beroende ses som en lämplig begreppsmässig ram. Förklaringar förläggs till kapade belöningssystem i hjärnan och nu utsträcks problemområdet till att omfatta inte bara substanser, utan även vissa handlingar och beteenden; impulsstörningar där indikatorer utgörs av kontrollförlust, excessiv användning, abstinenssymptom och toleransutveckling (Tao et al. 2010).

Det digitala livet

Nästan alla svenskar är internetanvändare och har tillgång till Internet i hemmet (98%; Davidsson, Palm & Melin Mandre 2018). Många svenskar är online under större delen av dagen, med andra ord kan man uttrycka det som att online utgör ett 'samtida default' (Snickars & Strömbäck 2012). Det här är ju inte enbart positivt, återkommande tidningsartiklar under senare år handlar om hur många av oss ständigt går med blicken på mobilskärmen, och om det svaga obehag vi kan känna när vi har glömt mobilen hemma. Och det är väl inget konstigt, vanor som bryts ger ofta den effekten. Vanan att kolla mobilen omformuleras på det sättet till en ovana, något man vill bemästra och kanske hantera annorlunda.

I dagens samhälle är det dock inte självklart att diskutera sådant i termer av ovanor. Allt fler av våra 'ovanor' formuleras idag om till problem i termer av beroenden, ofta t.o.m. som 'hjärnsjukdomar' (brain diseases). Förklaringen till obehaget förläggs till hjärnans belöningssystem (Potenza 2006) och kopplingar dras till individuella egenskaper och genuppsättningar. I stället för att diskuteras i termer av ovanor blir handlingarna något sjukt, något som eventuellt är medfött och som behöver interventioner; behandlas för att elimineras. Vissa forskare relaterar problemen till vår tids

konsumtionsamhälle (Keane 2017) där så mycket finns ständigt tillgängligt för allt fler, vilket, förutom själva konsumtionen i sig, har som bieffekt att aktiviteter bakom identiteter som gambler, bulimiker och internetberoende blir möjliga (Reith 2004).

Tidigare hjärnspöken

Medikaliseringsprocesser är nu inget nytt, i Lund pågick t.ex. i början av millenniet en häftig och delvis infekterad debatt om stökiga skolbarn och deras diagnoser. Sociologen Eva Kärfve skrev en bok, 'Hjärnspöken - DAMP och hotet mot folkhälsan' (2000) som orsakade omfattande debatt. DAMP-diagnosen, som inte längre används, byggde på några relaterade kriterier; uppmärksamhetsstörningar, finmotorisk, grovmotorisk och perception/begreppsbildnings-dysfunktion. Grundfrågan för Kärfves bok handlade om var bakgrunden till DAMP-symptomen skulle sökas, men diskussionen kom mer att handla om forskningsetik och forskningsfusk.

Kärfves bok är ett rasande angrepp på förespråkarna av diagnoserna MBD – minimal brain damage, ADD - attention deficit hyperactivity disorder, och DAMP⁶¹. Prevalensen antogs av förespråkarna ligga på 4-7% av svenska barn, därav följer logiskt titeln på det centrala arbetet på området; Christopher Gillbergs doktorsavhandling 'Ett barn i varje klass' (1996). Diagnoserna ställdes tidigt, för DAMP i sexårsåldern och antogs av förespråkarna vara grundade i apparatfel. DAMP kunde alltså inte botas⁶², bara hanteras. Kärfves resonemang är övertygande när hon diskuterar data som visar på mycket instabila symptom och svagt underbyggda mått för diagnoser. Validiteten haltar, och den persistens man hade kunnat förvänta sig för symptom på apparatfel visar sig vara mycket svag.

Trots vacklande evidens och hård kritik av delar av internationella psykiatriska auktoriteter har dessa diagnoser etablerats, främst i ADHD-diagnosen, och många svenska barn (och även vuxna) medicineras numera med ritalina. Även Per Solvang, en norsk sociolog, har uppmärksammat det ökande bruket av organiska/biologiska förklaringar till problembeteenden under uppväxten (1999). Solvang beskriver utvecklingen som cyklisk, där en initial syn på problemen som medicinskt orienterade under 1960/70-talet förändrades – problemen avmedikaliserades och fördes till det mer sociologiska fältet 'sociala problem', för att med början under 1980-talet åter medikaliserades och senare huvudsakligen hanteras som neurologiska apparatfel.

⁶¹ Även ADHD (attention deficit hyperactivity disorder) som numera huvudsakligen används för liknande tillstånd tas upp i Kärfves bok.

⁶² Boten finns dock, enligt Kärfve, att finna inom pedagogiken och skolpolitiken.

Medikaliseringsprocesser och diagnosmanualer

Medikaliseringsprocesserna av våra nutidsliv accelererar idag och får fart av behoven av diagnoser. Diagnoser används som skiljelinje mellan de som behöver och de som inte behöver få hjälp med olika typer av problem. I vårt nutidssamhälle krävs det dessutom ofta en diagnos för att få hjälp, t.ex. med extra resurser i skolan för barn som har svårt att fungera i den vanliga skolstrukturen. Diagnos-systemen, som idag domineras av APA⁶³s DSM-5⁶⁴ och WHO⁶⁵s ICD-11⁶⁶, sväller i varje uppdatering med allt fler diagnoser för allt fler beteenden och handlingar, som på detta sätt sjukförklaras. Gemensamt för många av dessa diagnoser är att de bygger på syndrom, otydliga tillstånd som i avsaknad på objektiva kriterier mäts genom typ 'förekomst av minst 4 av 7 indikatorer'.

År 2013 publicerades den senaste upplagan av DSM - DSM-5 (APA, 2013). I denna utgåva fokuseras skadliga konsekvenser av tvångssyndrom mer än som tidigare aspekter av fysiskt beroende (O'Brian 2011) och addiction är igen det centrala begreppet. Den förändringen öppnade upp för inklusion av 'behavioral addictions' (hädanefter: BA).

Ett av nytillskotten till diagnosfloran utgörs alltså av BAs och relaterar till expansionen av beroende-diskursen. Gambling-problematik sorterade tidigare i DSM under 'impulse control disorder' men flyttades i och med DSM-5 till 'Addictive Disorders'. Propåer har kommit om att även införliva dataspelsberoende i denna kategori, under benämningen 'internet gaming disorder' eller IGD, i kommande DSM-utgåvor. Tills vidare ingår dock detta endast i en bilaga där APA uppmuntrar till mer forskning innan denna BA stadfästs i DSM. Redan finns planer på att i WHO inkludera 'gaming disorder' som diagnos i den ICD-utgåva som har annonserats som kommande inom en snar framtid (WHO 2018).

Framväxten av begreppet BA sammanfaller med en mer allmän medikaliseringsprocess, d.v.s. processer där sociala problem begreppsmässigt flyttas till det medicinska fältet – och formuleras som sjukdom/patologi – med åtföljande processer för att främja etableringen genom utvärderingar av interventioner som kan leda till evidensbaserad behandling. Vissa argumenterar för att kraven på en evidensbaserad praktik blir en 'medikaliserings-motor' som i sig bidrar till den medicinska diskursens

⁶³ APA – American Psychiatry Association

⁶⁴ DSM-5 – femte revisionen av Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (APA 2013)

⁶⁵ WHO – World Health Organization

⁶⁶ ICD-11 – elfte revisionen av manualen International Classification of Diseases (WHO 2018)

tillväxt genom sin betoning på standardiserad bedömning och diagnos (Bergmark 2014).

För BA har indikatorer överförts direkt från fältet för alkoholproblem/alkoholism på så sätt att ordet alkohol bytts ut mot aktuellt problem. Det finns många olika definitioner av beroende och beroendeproblematik, numera ofta förflyttade till hjärnans domäner. Dock är de flesta beroendeforskare överens om kärnan i begreppet; för att något ska utgöra ett beroende måste det finnas en viss persistens – långvarighet, och någon sorts funktionsnedsättning eller skada som behöver åtgärdas. Denna skada diskuteras ibland i termer av lidande (Svenaeus, 2013), dvs personen själv måste uppfatta handlingen/vanan som ett lidande – något hen vill bli av med. Det är här de svaga punkterna i beroendebegreppets tillämpning för t.ex. excessivt datorspelande eller gambling blir uppenbara. Inte bara är brukaren ofta ovillig att inse problematiken, någon tydlig persistens i problemen är dessutom svår att finna (Bergmark, Stensson & Bergmark 2016; Statens Folkhälsoinstitut 2012).

Internet addiction

För tjugio år sedan lanserade psykiatern Ivan Goldberg begreppet 'Internet addiction' på sin webb, som en ironisk kommentar till de medikaliseringsprocesser han menade att APA och DSM-manualerna innebar (Goldberg, 1995; Kühn & Gallinat, 2015 ; Beato, 2010). Goldberg byggde sin text på indikatorer på patologisk gambling i DSM-IV (APA 1994). Dessa indikatorer bygger i sig på de indikatorer som initialt utvecklats för olika typer av substansbaserade beroenden.

Endast ett år efter Goldbergs skämt presenterades dock begreppet på fullt allvar av Kimberly Young (1996). Young utgick från samma indikatorer som Goldberg. Hon formerade en studiegrupp genom självselektion från olika källor; via tidningsannonser, flygblad på campus, stödgrupper för Internetberoende och efter annonsering på tema 'internet addiction' på internet. Young utvecklade ett instrument bestående av åtta frågor som avsåg att mäta intensitet i användandet, humörförändringar, tolerans, abstinens, relaterade konflikter och återfall. Respondenter som uppfyllde fem eller fler av Youngs ovan angivna kriterier klassificerades som internetberoende.

Andra (t.ex. Griffiths 2005) har utvecklat Youngs instrument ytterligare. Yen et. al. (2012) utvecklade Chen Internet Addiction Scale (CHIAS), som mäter fem dimensioner av internetberoende i en kinesisk kontext, Khazaal et al. utvecklade och testade giltigheten av en version översatt till arabiska (2011) och franska (2012). Det finns många varianter av detta mätinstrument, men i

princip alla har behållit Youngs grundkontext. Nu har inte internet addiction införlivats i diagnosmanualerna, men som nämnts ovan utgör internet gaming disorder en kandidat för nästa utgåva av DSM och ICD. Onlinespelande utgör en stor del av de aktiviteter som omfattas av begreppet internetberoende.

Behavioral addictions

Inklusionen av BAs i DSM-5 har kritiserats av många och en av de hårdaste kritikerna är Allen Frances, som medverkade till att ta fram DSM-4. Frances har gått till häftigt angrepp på DSM-5 för den medikalisering av livet i allmänhet som han menar att DSM-5 leder till (Frances, 2010; Frances & Widiger, 2012). Frances menar att införandet av Bas i DSM kan leda till en punkt där beroendeproblemen kan komma att omfatta allt i livet som vi tycker om att göra. När WHO tog ställning för att inkludera 'gaming disorder' i ICD (WHO 2018) ledde även detta till protester och en häftig debatt blossade upp i forskarvärlden (Aarseth et al. 2017; Van Rooij et al. 2018), dock utan att lämna några spår i WHO's fortsatta arbete.

Flera problem som betecknas som BAs är nära relaterade till våra alltmer digitala liv (online) och hävdas kunna leda till olika hälsoproblem, social isolering och lägre livskvalitet (Petry et al 2014; Kuss & Griffiths 2012). Det kan handla om allt från dataspel/gaming och gambling, till facebook-skrollande. Sådana problem utgör också ramen för vad jag studerar i det pågående VR-projektet 'Nutidens addiktioner och livet online' (VR 2016:02239). Dessa BAs benämns ofta som internetberoende men även som: PIU - problematisk internetanvändning, patologisk internet-användning, informationsteknologi-beroende etc. (Bergmark et al. 2016).

Socialtjänst och sjukvård har idag ansvar för att hantera och behandla gambling-problematiker i Sverige (Forsström & Samuelsson 2018). Fenomenet har fått en svensk benämning –hasardspelssyndrom, och ingår som diagnos i både DSM-5 och ICD-11. Internetberoende är alltså ännu inte klassat som folkhälsoproblem, men mottagningar och kliniker utvecklar ändå vårdprogram för att 'möta marknadens sug' efter rådgivning och behandling. Föräldrar är alltmer oroad över den tid barnen spenderar på nätet och utifrån problemdiskursen som utvecklats runt digitala spel som beroendeutvecklande. Samtidigt finns det inte mycket kunskap om den exakta innebörden av dessa problem och hur de bäst hanteras.

Det finns, menar jag, en tydlig tendens att 'övermedikalisera' t.ex. online-aktiviteter, i professionella såväl som i lekman-diskurser. Denna positionering innebär inte att jag inte erkänner förekomsten av problem i

förhållande till de fenomen som betecknas som BA. Många barn borde ägna mer tid åt skolan och mindre åt gaming, många barn och vuxna verkar idag ha mer kontakt med sin mobilskärm än med omvärlden och många är de spelare som ruinerat sig på hasardspel men som ändå inte lyckas avhålla sig från vidare spelande. Men i en tidigare studie (Bergmark & Bergmark 2009) analyserades tillgänglig forskning om frekvent/problematisert MMORPG⁶⁷-spelande. Resultaten pekade på betydande problem i försöken att etablera konsekventa begreppsmässiga ramar för sådana spelvanor i termer av en diagnos. En sådan slutsats utesluter inte alls förekomsten av problem som kan relateras till excesser i spelandet, gambling etc. – problem utvecklas inte sällan på grund av sådana aktiviteter om de tar över livsutrymmet, men det är tveksamt om detta bör utgöra grunden för patologisering.

Min forskargrupp genomförde för några år sedan en översikt av forskning på området internetberoende (internet addiction; Bergmark et al. 2016). Sedan lanseringen av DSM-5 och uppmaningen där om mer forskning för ett eventuellt framtida beslut om inklusion av dataspelsberoende i nästa version av DSM, har antalet studier om internetberoende och dataspelsberoende (som antas utgöra en stor del av internetberoende-problematiken) ökat exponentiellt. Vi såg i analyserna en närmast explosiv ökning av antalet studier efter år 2000. Trots det uttalade behovet av studier över tid var bristen på longitudinella studier tydlig, samt en dominans av konfirmativa studier på bekostnad av kritiska diskussioner om diskurser, mått och begrepp. Detta innebär att trots att begreppen svajar och validiteten för måtten är oklar, utgick ändå många studier helt okritiskt från dessa mått och mätte prevalens som om internetberoende var ett etablerat begrepp.

En tidsaxel är av yttersta vikt för argument om att något (en substans, en vana, ett beteende) ska kunna föras till fältet där beroende-begreppet är relevant att använda. I tidigare studier presenteras mycket varierande persistens. I en panelstudie om gaming (Van Rooij et al. 2010) över ett år klassificerades bara hälften av de tillfrågade som bedömdes som beroende år 1, som beroende år 2. Detta resultat kan tolkas som att omfattande gaming kan karakteriseras som övergående snarare än som ett persistent beroende. Den svenska studien Swelog⁶⁸, en longitudinell studie av gamblingproblematik i Sverige, har gett resultat som ligger i linje med detta; endast 25 procent av de personer som identifierades som problematiska spelare år 1 återstod i gruppen problemspelare ett år senare (Statens Folkhälsoinstitut 2012).

⁶⁷ MMORPG – Massive Multiplayer Online Role Playing Games

⁶⁸ Swelog – Swedish longitudinal gambling study

Som ett nästa steg i vår granskning av tidigare forskning genomfördes en scoping review av longitudinella studier av internetberoende (Dahl & Bergmark, kommande). En scoping review/översikt valdes då vi innan redan visste att fältet omfattar massor av studier som bara delvis överensstämmer i upplägg och genomförande. Mycket få studier når dessutom upp till de krav som ställs på effektstudier i en systematisk översikt. För en sådan översikt hade vi behövt gå genom hundratals studier för att, förmodligen, i slutändan bara kunna inkludera ett litet fåtal, om ens några, i analysen.

När denna andra översikt genomfördes hade en hel del longitudinella studier om internetberoende tillkommit och publicerats. Översikten visade på en stor variation avseende begreppshantering och mätinstrument för att mäta problematisk internetanvändning. Fler än tio olika skalor identifierades. Skalorna har sina ursprung i mätinstrument för alkoholproblem och utgör variationer på samma tema; samma indikatorer används men i olika konstellationer. Intressant var att ingen indikator fanns med i samtliga skalor. Intressant var också att många studier, trots det longitudinella upplägget, inte fokuserade på prevalens och persistens. Istället för att presentera förloppet (poängen med longitudinella upplägg) redovisas bara hur många respondenter vid varje mättillfälle som hamnade över gränsen för vad som tolkades utgöra gruppen problematiker. Dessutom var tolkning av kausal ordning varierande. Vissa studier angav att problematisk internetanvändning ledde till depression medan andra hävdade en motsatt kausalitet.

Det sociologiska perspektivet

En användbar väg framåt vore att försöka förstå de speciella problem som har utvecklats kring internetrelaterade problembeteenden, hur dessa problem vanligtvis uppstår och om de är stabila. Om vissa internet-aktiviteter har en tendens att leda till mer problem än andra, eller förvärra existerande problem, varför är det så? Sussman et al. (2011) hävdar att tillgänglighet är den centrala faktorn för utvecklingen av BAs, något som ligger väl i linje med den allmänna bilden av de viktigaste faktorerna bakom substansberoenden kopplade till alkohol eller narkotika (Babor; Caetano & Casswell 2010). Men det är ännu inte känt om tillgången till internet påverkar risken för att utveckla BAs av online-aktiviteter, eller om risken snarare beror på andra underliggande problem. Med tanke på att nästan alla svenskar har tillgång till internet i hemmet, och med tanke på den obegränsade och omedelbara tillgång som karakteriserar nutidens internet, skulle detta kunna formuleras som en ny börda för individen i dagens samhälle.

En väg för att komma framåt och studera potentiella problembeteenden med sådan utmanande konceptualisering kan vara att överge idén om

beroende/addiction som ett specifikt avgränsat fenomen. Snarare kan vi normalisera det genom att peka på det faktum att vanor som vi håller kära, aktiviteter som är centrala för vårt sätt att leva, kan vara svåra att ändra, även om aktiviteten/konsumtionen leder till problem (Fingarette 1988). Ett sådant perspektiv kan ses som kongruent med en lång lista på aktiviteter som för närvarande diskuterats i termer av beroenden. Ett sådant perspektiv på – en normalisering av - problemfyllda aktiviteter går längs samma linje som utvecklades av sociologerna i Berkeley under 1960-talet, för alkoholproblem:

“Our use of the term problem drinker here instead of the term alcoholic is not accidental. We wish to avoid getting into the question, ‘what is a real alcoholic’, or ‘does the person have the disease called alcoholism?’ We take the point of view that any problem – connected fairly closely with drinking – constitutes a problem.” (Knupfer 1967 s. 975).

Ett sådant perspektiv kan vara användbart även för BAs, eftersom det är osannolikt att vi kommer att nå konsensus om huruvida t.ex. internetberoende är ett ‘riktigt’ beroende eller inte; detta är till stor del en semantisk fråga som helt beror på definitionen av beroende. Vi kan således arbeta inom ramen för BA genom att betrakta de problem som uppstår till följd av ihållande och intensiv användning av internet, men utan att behandla detta som ett särskilt avgränsat fenomen i form av en psykisk störning.

Ett stort problem i samband med ambitionen att underbygga och avgränsa internetberoende är det faktum att internet är en teknik som gör det möjligt för individer att engagera sig i ett nästan oändligt antal aktiviteter, men det är inte en aktivitet i sig. I den mån som någon kan anses vara beroende av sina online-aktiviteter, handlar detta mest sannolikt om onlinespelande, gambling eller aktiviteter i sociala medier (t ex Facebook).

Dessutom gör online-aktiviteter inte utgör en stabil konfiguration; Tvärtom, det finns en ständig omvandling av aktiviteter som tillhandahålls på nätet. Ett försök att lösa denna typ av problem är att använda en terminologi som har en mer begränsad omfattning, t ex den angivna kategorin hasardspelsyndrom.

Den biomedicinska beroende-diskursen formar i allt större utsträckning vår samtida förståelse av internetberoende och andra BAs, och påverkar hur samhället uppfattar och behandlar människor som t.ex. tillbringar (alltför) mycket tid online. Det finns också den vidare frågan om i vilken utsträckning identifierade BAs är relaterade till den mer genomgripande förändring och breddning av det medicinska fältets territorier som har identifierats (t.ex. Clarke 2003; Conrad & Schneider 1992; Conrad & Waggoner 2012). Dessa frågor är relevanta för att förstå de potentiella riskerna med livet online, men ännu mer satta i relation till Frances (2010) varningar om att en fortsatt utveckling av DSM i samma riktning som skett under det senaste decenniet kan resultera i överdiagnostisering och patologiserande av allt fler livsarenor

och aktiviteter. Conrad & Schneider (1992) varnade tidigt för att medikaliseringsprocesserna som ofta motiveras med behov av empowerment och avstigmatisering i stället leder till att individen blir problembäraren medan sociala (och politiska) orsaker till problemen försvinner från sökarsiktet.

Referenser

Aarseth, E.; Bean, A. M.; Boonen, H.; Carras, M.C.; Coulson, M.; Das, D. & Van Rooij, A.J. (2017). Scholars' open debate paper on the World Health Organization ICD-11. Gaming Disorder proposal. *Journal of Behavioral Addictions* 3: 267. <https://doi.org/10.1556/2006.5.2016.088>.

APA (American Psychiatric Association, 2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.)*. Washington, DC.

APA (American Psychiatric Association, 1994). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th ed.)*. Washington, DC.

Babor, T., Caetano, R. & Casswell, S. et al. (2010) *Alcohol: No Ordinary Commodity: Research and Public Policy*. Oxford, Oxford University Press.

Beato, G. (2010). Internet Addiction – What once was parody may soon be diagnosis. <http://reason.org/news/show/internet-addiction-diagnosis>.

Bergmark, A. (2014). Medikalisering som evidensbaserad – om nedmonteringen av ett socialt perspektiv på missbruksproblem. I: Petterson, U. (red.). *Tre decennier med socialtjänstlagen*. Gleerup: Malmö.

Bergmark, K.H. & Bergmark, A. (2009). The diffusion of addiction to the field of MMORPGs. *Nordisk Alkohol- och Narkotikatidskrift*. 26 (4): 415-426.

Bergmark, K.H.; Stensson, E. & Bergmark, A. (2016). Internet addiction – the making of an addiction. *Journal of addiction and therapy* Vol. 3(1): 22-31.

Clarke, A., Shim, J., Mamo, L., Fosket, J., & Fishman, J. (2003) Biomedicalization: Technoscientific Transformations of Health, Illness and the U.S. *American Sociological Review* 68: 161-194.

Conrad, P. & Schneider, J.W. (1992) *Deviance and Medicalization: From Badness to Sickness*. Philadelphia: Temple University Press.

Conrad, P. & Waggoner, M. (2012) Medicalization. *Blackwell Encyclopedia of Health and Society*. London: Blackwell.

- Dahl, D. & Bergmark, KH (kommande) *Internetberoende – en scoping review*. Stockholms universitet, Sociologiska institutionen.
- Davidsson, P.; Palm, M. & Melin Mandre, Å. (2018). *Svenskarna och internet 2018*. Stockholm: Internetstiftelsen. www.svenskarnaochinternet.se.
- Edwards, G. (2012). Correspondence: “The Evil Genius of the Habit”: DSM-5 Seen in Historical Context. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs* July 2012: 699-701
- Fingarette, H. (1988): *Heavy drinking: the myth of alcoholism as a disease*. Berkeley: University of California Press.
- Forsström, D. & Samuelsson, E. (2018). *Utbud av stöd och behandling för spelproblem. En studie om utmaningar inför förtydligat ansvar i lagstiftningen*. Stockholms universitet. Institutionen för folkhälsovetenskap. Rapport RRRPHS 2018:1. doi:10.17045/sthlmuni.6015458.v1.
- Frances, A. (2010) DSM-5 suggests opening the door to behavioral addictions. www.Psychologytoday.com, March 24, March 24 2010.
- Frances, A., & Widiger, T. (2012). Psychiatric Diagnosis: Lessons from the DSM-IV Past and Cautions for the DSM-5 Future. *Annu. Rev. Clin Psychol* 8, 109-130.
- Gillberg, C. (1996) *Ett barn i varje klass: om ADHD och DAMP*. Stockholm: Cura.
- Goldberg, L. (1995). Internet addiction disorder: Diagnostic criteria. <http://users.rider.edu/~suler/psyber/supportgp.html>.
- Griffiths, M., (2005). A ‘components’ model of addiction within a biopsychosocial framework. *Journal of Substance Use* 10(4), pp.191-197.
- Heber, A, Tiby, E & Wikman, S (red.) (2012): *Viktimologisk forskning. Brottsoffer i teori & metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Holden, C. (2001). ‘Behavioral’ Addictions: Do They Exist? *Science* 294: 5544 p.980-982.
- Keane, H. (2017). Addiction: Critical Reflections on a Debated Concept. I: Kolind, T., Thom, B. & Hunt, G. (red.). *The SAGE Handbook of Drug and Alcohol Studies*. Los Angeles: SAGE Reference.

- Khazaal, Y., Chatton, A., Atwi, K., Zullino, D., Khan, R. & Billieux, J. (2011). Arabic validation of the compulsive Internet use scale (CIUS). *Substance Abuse Treatment, Prevention, & Policy* 6:32.
- Khazaal, Y., Chatton, A., Horn, A., Achab, S., Thorens, G., Zullino, D. & Billieux, J. (2012). French validation of the compulsive internet use scale (CIUS). *Psychiatric Quarterly* 83(4):397-405.
- Knupfer, G. (1967): The Epidemiology of Problem Drinking. *American Journal of Public Health* 57: 973–986.
- Kühn, S. & Gallinat, J. (2015). Brains online: structural and functional correlates of habitual Internet use. *Addiction Biology* 20(2): 415-422.
- Kuss, D., & Griffiths, M. (2012). Internet gaming addiction: a systematic review of empirical research. *International Journal of Mental Health and Addiction* 10:2, 278–296.
- Kärfve, E. (2000). *Hjärnsnöken: DAMP och hotet mot folkhälsan*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion AB.
- O'Brien, C. (2011). Addiction and dependence in DSM-V. *Addiction* 106: 866-867.
- Petry, N., Rehbein, F., Gentile, D., Lemmens, J., Rumpf, H.-J., Mößle, T., & O'Brien, C. (2014). An international consensus for assessing internet gaming disorder using the new DSM-5 approach: Internet gaming disorder. *Addiction* 109:9, 1399–1406.
- Potenza, M. (2006) Should addictive disorders include non-substance-related disorders? *Addiction* 101 (Suppl. 1):142-151.
- Reith, G. (2004). Consumption and its discontents. *British Journal of Sociology* 55(2): 283-300.
- Snickars, P. & Strömbäck, P. (red. 2012). *Myten om Internet*. Halmstad: Volante förlag.
- Solvang, P. (1999). Medikaliseringen av problem i skolan. *Locus, tidskrift för barn- och ungdomsvetenskap* 2: 19-26.
- Statens Folkhälsoinstitut (2012). *Spel om pengar och spelproblem i Sverige 2009/2010. Resultat från Swelogs ettårsuppföljning*. Östersund: Statens Folkhälsoinstitut.

- Sussman, S.; Leventhal, A.; Bluthenthal, R.; Freimuth, M.; Forster, M.; Ames, D. (2011). A framework for the specificity of addictions. *Int. J. Environ. Res. Public Health* 8:3399-3415.
- Svenaeus, F. (2013). *Homo patologicus: Medicinska diagnoser i vår tid*. Hägersten: Tankekraft förlag.
- Tao, R.; Huang, X.; Wang, J.; Zhang, H.; Zhang, Y. & Li, M. (2010). Proposed diagnostic criteria for internet addiction. *Addiction* 105:556-564.
- Tiby, E. (1999). *Hatbrott?: homosexuella kvinnors och mäns berättelser om utsatthet för brott*. Diss. Stockholm: Kriminologiska institutionen Stockholms universitet.
- Tiby, E. (2001). Victimization and Fear among Lesbians and Gay Men in Stockholm. *International Review of Victimology*. 8(2): 217–243.
<https://doi.org/10.1177/026975800100800207>.
- Trotter, T. (1804). *An Essay. Medical, Philosophical, and Chemical, on Drunkenness, and its Effect on the Human Body, ed, 2*.
- Van Rooij, A.; Ferguson, C.; Carras, M.C.; Kardefeldt-Winther, D.; Shi, J.; Aarseth, E. & Przybylski, A.K.(2018). A weak scientific basis for gaming disorder: Let us err on the side of caution. *Journal of Behavioral Addictions* 7(1): 1-9. doi:10.1556/2006.7.2018.19.
- van Rooij, A.J.; Schoenmakers, T.M.; Vermulst, A.A.; van der Eijnden, R.J.J.M.; van de Mheen, D. (2010) Online video game addiction: Identification of addicted adolescent gamers. *Addiction* 106: 205-212.
- WHO (2018) *Gaming disorder*. <http://www.who.int/features/qa/gaming-disorder/en/> downloaded 2018-05-22.
- WHO (1964) WHO Scientific Group on the Evaluation of Dependence-producing Drugs. *WHO technical reports*. Ser. No. 287.
- Yen, J.-Y., Yen, C.-F., Chen, C.-S., Wang, P.-W., Chang, Y.-H. & Ko, C.-H. (2012). Social anxiety in online and real-life interaction and their associated factors. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking* 15(1):7–12.
- Young, K. Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. *Cyberpsychol. Behav.* 1996 (1):237-244.

Konsten att skapa en fiende

Hur "MC-kriget" 1994-1997 blev Organiserad brottslighet

Janne Flyghed⁶⁹

Introduktion

I början av 1980-talet hände det att jag som färsk doktorand i kriminologi stod och hängde utanför B-huset på Frescati, och då inte vid huvudingången utan den på andra sidan, den mot parkeringen. En av de vid denna tid fåtaliga doktorandkollegorna var Eva Tiby. Vi gjorde ofta sällskap i pauserna mellan föreläsningarna; rökte alltför många Glenn medan vi pratade om allt och inget. En eftermiddag stod jag själv innan föreläsningen och förgiftade mig när jag såg en skinnklädd motorcyklist susa fram över parkeringen och ta sikte på B-huset. Motorcykeln, en bastant BMW 750, parkerades rutinerat och med precision intill porten. När föraren steg av och lyfte på hjälmen visade det sig vara en leende Eva Tiby. Det blir därför helt naturligt att här som en hommage till denna kriminologiska MC-förare skriva om just motorcyklister - även om det handlar om en helt annan kategori än den Eva representerar.

Bakgrund

När organiserad brottslighet diskuteras dyker ofta "Mc-relaterad brottslighet" upp. Den västklädda "MC-brottslingen" har stundtals kommit att betraktas som urtypen för vad som kan benämnas en organiserad brottsling. I beskrivningar av organiserad brottslighet i olika typer av offentliga

⁶⁹ Arbetet med detta kapitel har skett inom ramen för det av Ragnar Söderbergs stiftelse finansierade projektet Organiserad brottslighet på dagordningen (R33/13). Ett varmt tack till Christoffer Carlsson för värdefulla kommentarer på en tidigare manusversion.

publikationer nämns ofta kriminella mc-gäng.⁷⁰ Denna bild grundlades i mitten av 1990-talet i samband med det s.k. ”stora Nordiska MC-kriget”⁷¹.

Under åren 1994-1997 inträffade ett flertal spektakulära skjutningar och dödsfall i samband med konflikten mellan mc-klubbarna Hells Angels och Bandidos. Totalt drabbades de fyra nordiska länderna av 11 mord eller dråp⁷² samt 74 försök till dråp eller mord. Samtliga offer för dessa skjutningar tillhörde rivaliserande mc-klubbar (Bay 1998,45).⁷³ Det förekom även andra grova våldshändelser huvudsakligen riktade mot klubbarnas lokaler. Därtill fanns det risk för att personer som inte var direkt involverade i denna fejd skulle komma till skada. Den risken fick drastiska konsekvenser när en förbipasserande kvinna dödades av en bomb som placerats utanför Bandidos lokal i Drammen, Norge. Så att detta i mitten 1990-talet fick stor uppmärksamhet i den parlamentariska debatten är inte att förvånas över. Dessförinnan var denna fråga helt frånvarande i den svenska riksdagsdebatten. Frågan i detta sammanhang är således inte *att* det uppmärksammades av de folkvalda, utan *hur* det uppmärksammades. Hur beskrevs dessa händelser i den parlamentariska debatten? Hur påverkade dessa problembeskrivningar vad som hamnade på åtgärdsagendan, d.v.s. vilka kriminalpolitiska åtgärder föreslogs?⁷⁴

För att diskutera dessa frågor kommer inledningsvis en kort svensk motorcykel-historia. Därefter redovisas och analyseras den parlamentariska diskussionen kring den Mc-relaterade kriminaliteten och i vilken mån den beskrivits som organiserad brottslighet. Ett klassiskt sätt att belysa riksdagsdiskussionen är att studera de motioner riksdagsledamöterna lagt fram. Det är där ledamöterna – enskilt eller i grupp – kan väcka förslag på frågor de vill uppmärksamma och åtgärda. Här rör det sig främst om de totalt 40 riksdagsmotioner gällande mc-relaterad brottslighet som lades fram och debatterades i riksdagen och dess utskott under åren 1993/94-1997/98. Dessutom är det av intresse att se i vilket genomslag motionerna fått i den efterföljande propositionen. Jag ska även diskutera i vilken mån det har betydelse att de motionerande politikernas respektive parti sitter i regeringsställning eller befinner sig i opposition.

⁷⁰ Se t.ex. SOU 2000:25,165-166; Systemhotande brottslighet, Rikskriminalen 2004. Rikskriminalpolisens årsrapport 2006,7; 2007,9; 2009,7 samt 2010,7. Ekobrottsmyndigheten 2008,13. SÅPOs Nationell hotbild 2014,11. SOU 2000:88; 2014:63

⁷¹ Då metaforen *krig* passar dåligt i detta sammanhang kommer jag förutom i direktcitat, använda termen *fej*. Det passar bättre då det huvudsakligen handlade om uppgörelser mellan olika klubbar.

⁷² Fem i Danmark, tre i Sverige, två i Finland och ett i Norge.

⁷³ Därtill hade 96 personer skadats (Brå 1999,17).

⁷⁴ Samtliga av de åtgärder som kom att föreslås, har senare genomförts.

Från Skinnknutte till mc-gäng⁷⁵

Sverige har en lång motorcykeltradition, från det tidiga 1900-talets velodromlopp (Lagergren 1999,23) via 50-talets skinnknuttar och 70-talets chopper-bikers till dagens medelålders väletablerade HD-ägare, s.k. RUBBIES, rich urban bikers. Motorcykeln har som maskin alltid fascinerat och den har figurerat i olika kontexter och kulturer. Så ock dess förare, och det oavsett om det handlat om det stora flertalet av enskilda åkare eller de som tillhört någon form klubb. Stig Grundvall har påtalat att på grund av de stora avstånden i det avlånga Sverige, har motorcykeln varit ett viktigt fortskaffningsmedel vilket gjort att man ”värnat om fordonets plats i sambället” (Grundvall 2005, 60). Dessutom har starka motorcykelorganisationer ”tillvaratagit motorcyklisters rättigheter och motorcykeln kan därför sägas vara väl förankrad i det svenska folkets vardag” (Ibid.). Motorcykeltävlingar har också dragit folk i stora delar av Sverige, och gör så fortfarande, oavsett om det handlat om speedway, trial eller motorcross. Intresset har visserligen gått upp och ner under åren, men aldrig helt försvunnit. Två filmer som nämns i såväl den svenska som internationella litteraturen som haft betydelse för intresset är *The Wild One* (1953) och *Easy rider* (1968). Båda dessa filmer gjorde avtryck i den svenska mc-miljön, den förstnämnda var stilbildande för skinnknuttarna och den sistnämnda för chopper-byggarna. Dock är det värt att hålla i minnet att skinnknuttemiljön inte tog ”till sig de rebelliska och mer våldsamma dragen” (Lagergren 1998,35) från de amerikanska impulserna. Enligt Lagergren berodde detta på att 50-talets motorcykelungdom redan hade ”ett stabilt norm- och värderingssystem när den stora vågen av medial amerikansk ungdomskultur flödade in över Europa” (Ibid.)

Även om 50-talets skinnknuttar till och från betraktades med viss skepsis för sin okonventionella livsstil, i synnerhet från de etablerade motorklubbarna (Lagergren 1998,30), var de inte förknippade med någon grövre brottslighet. Begick de brott handlade det oftast om trafikförseelser. Beträffande chopper-bikers handlade dispyter med polisen huvudsakligen om ”chopperns trafikduglighet eller lokala kontroverser kring klubbåkar” (Lagergren 1998,35).

I mitten 1990-talet skedde dock en förändring. Då etablerade sig en ny typ av mc-klubbar med ursprung från USA. Till de mer framträdande hörde Hells Angels och Bandidos. Inledningsvis kom de till Skåne i och med Malmöbaserade Dirty Dräggels (DD) kontakt med Hells Angels i Danmark. Då hade dessa klubbar redan funnits i Danmark i drygt 10 år. I februari 1993 blev DD fullvärdiga medlemmar av Hells Angels. Dessa klubbar hade, och har, en annorlunda agenda än att huvudsakligen meka och åka motorcykel.

⁷⁵ För en utförligare beskrivning av svensk motorcykelkulturs historia hänvisas till Lagergren 1999 samt Grundvall 2005.

Om vissa av de tidigare mc-åkarna i Sverige delvis önskade stå utanför det etablerade samhället, så var detta ett klart mer markerat drag hos dessa nya klubbar, ett avståndstagande som snarare är att betrakta som en artskillnad än en gradskillnad. Dessutom uppstod en helt ny rivalitet mellan dessa klubbar och med ett våldsinslag som inte förekommit tidigare (SOU 2000:88,75-76). Hells Angels har sin förhistoria i andra världskriget. I USA köpte vid krigsslutet hemkommande posttraumatiserade krigsveteraner billiga Harley Davidsson från arméns överskottslager och började leva ett kringflackande liv. Med sina krigserfarenheter i bagaget är det lätt att föreställa sig vilka anpassningsproblem de kom att möta vid hemkomsten. Detta återupprepades efter Koreakriget och Vietnamkriget (Grundvall 2005,54; Barker 2015,27). Något hårddraget skulle en därför kunna hävda att Hells Angels och flera andra amerikanska mc-grupperingar uppstått som en negativ spin-off-effekt av krig.

1%-stämpeln

I samband med två mc-träffar arrangerade av American Motorcycle Association (AMA) i slutet av 1940-talet inträffade omfattande kravaller på två platser där motorcyklister var inblandade (Hollister 1947 och Riverside 1948). För att motverka dåligt rykte, gick AMA ut och förklarade att den absoluta majoriteten av mc-förarna var skötsamma och endast 1 % utgjordes av sådana som på ett eller annat sätt misskötte sig. Det som var tänkt som en negativ benämning, tog dessa bikers till sig som något positivt då den passade in i deras självbild av att vara outlaws. En kan säga att de stämplade sig själva som 1-procentare, för att signalera ett tydligt avståndstagande till samhället i övrigt. Numera har medlemmarna förutom klubbens namn och symbol på sina västar, även märket "1%". Västarerna är över huvud taget ett tydligt varumärke och revirmarkering som det är viktigt för respektive klubb att försvara (Brå 1999,33). Dessutom är det en symbol med stort marknadsvärde i etablerandet av ett våldskapital (Lampe 2016b,19).

Definitionsproblematiken och dess konsekvenser

Under de senaste 100 åren har intresset för organiserad brottslighet resulterat i en stor mängd publikationer.⁷⁶ Definitioner har diskuterats, hotbilder har presenterats, åtgärder har förespråkats och vidtagits; allt utifrån en mängd olika ingångar och perspektiv (Se vidare Larsson 2016 och Lampe 2016a). Ett genomgående drag i litteraturen är att det inte går att uppnå enighet kring vad

⁷⁶ Att organisera brottslig verksamhet är ett gammalt fenomen, men första gången begreppet "Organiserad brottslighet" användes torde ha varit av Chicago Crime Commission 1919 (von Lampe 2016a).

som ska uppfattas som organiserad brottslighet. Bara det faktum att det finns uppemot ett par hundra olika definitioner av begreppet visar att det knappast råder konsensus kring hur det ska definieras (Lampe 2016a,13-14). Det enda man är helt överens om är att det inte finns någon bra definition.

“In other words, the study of organized crime is the study of whatever is labeled organized crime, in line with the only definition of organized crime that is based on a clear-cut common denominator and is comprehensive at the same time: Organized crime is what people so label” (von Lampe 2001,113).

I utredningen *Organiserad brottslighet* från 2014 fastslås också ”att det inte finns någon vedertagen definition av begreppet organiserad brottslighet” (SOU 2014:63,14). Inte heller den vanligt förekommande EU-definitionen med sina 11 punkter uppfyller kraven på en tydlig definition. Den är dock den definition som polisen och politiker ofta återkommer till (Se t.ex. Prop. 2010/11:76,15; Rikskrim och SÄPO.). Huvudsakligen används benämningen som paraplybegrepp för att utan närmare precisering stämpla sådan kriminalitet som uppfattas som särskilt allvarlig och hotfull.

I likhet med t.ex. ”terrorism” har organiserad brottslighet blivit ett högst politiskt begrepp i den bemärkelsen att det utan närmare specificering kommit att användas som motiv för en uppsjö olika åtgärder; till största delen straffskärpningar samt expansion av tvångsmedelsarsenalen (Lampe 2016a,367ff). Vagheten i sådana paraplybegrepp gör att det är möjligt att applicera på en mängd olika beteenden och företeelser, något som i sin förlängning riskerar skapa oro för ospecificerade hotbilder. Enligt Woodiwiss och Hobbs kan det i vissa fall även skapa tendenser till moralisk panik.

“Via an analysis of the policing of organized crime, we can observe how moral panics function as vehicles for the repressive and racist governance of urban life, and for the colonization of democratic states by the penetration of political institutions. (--) However, loading these activities into a single category marked ‘organized crime’ creates a sense of threat that is far more ominous and substantial than is warranted after realistic analysis.” (Woodiwiss & Hobbs 2009,124)

Även om definitionsproblematiken inte står i fokus för denna framställning, är det av betydelse att se vad vagheten i begreppet betytt för den parlamentariska debatten. Uppmärksamheten här riktas mot om, och i så fall hur, begreppet organiserad brottslighet har använts, och detta oavsett vad olika aktörer har lagt för innebörd i begreppet.

Den politiska arenan och den frånvarande ”organiserade brottsligheten”.....

I den svenska riksdagens offentliga tryck ingår en mängd olika dokumenttyper, som till exempel riksdagens protokoll och skrivelser, propositioner, interpellationer, utskottsbetänkande och motioner. Motionerna utgör kvantitativt sett den enskilt absolut största delen av riksdagstrycket, det rör sig om cirka 4000 stycken varje riksdagsår. Det är också här riksdagens ledamöter har möjligheten att väcka frågor och komma med egna förslag. Då intresset här är att se hur de folkvalda politikerna resonerade kring den mc-relaterade brottsligheten i mitten av 1990-talet, är det en möjlighet att göra detta med en genomgång av riksdagens motioner i frågan samt diskussionen i den efterföljande riksdagsdebatten. Även den därpå följande propositionen ingår i det genomgångna parlamentariska materialet (Prop. 1997/98:181). I ett avslutande avsnitt har det även beaktats om det haft någon betydelse om de olika motionärernas respektive parti innehaft regeringsmakten eller befunnit sig i opposition. Den delen av analysen omfattar perioden 1994-2006.

Följande teman sökte jag i motionerna.

Vilka hotbilder och brottskategorier framfördes?

Vilken typ av faktaunderlag presenterades?

Vilka förslag på åtgärder föreslogs för att åtgärda problemet?

I vilken mån relaterades och beskrevs mc-relaterad brottslighet som organiserad brottslighet?

Jag har även noterat vilka aktörer som figurerat i motionerna samt vilka källor motionärerna använt. Det har givetvis även varit av intresse att studera i vilken utsträckning det gått några skiljelinjer mellan de olika partierna i dessa motioner.

Under den aktuella perioden 1993/94-1997/98 läggs 40 motioner i Sveriges riksdag som på något sätt rör mc-relaterad brottslighet.⁷⁷ Innan 1993 är det tomt i det samlade riksdagsmaterialet om brottslighet kopplad till mc-klubbar. Av dessa motioner står enskilda eller mindre grupper av ledamöter för 32 motioner. De resterande åtta är partimotioner, två vardera från folkpartiet, moderaterna, centerpartiet samt vänsterpartiet. Partimotionerna är långa och

⁷⁷ Sökningen i Riksdagens databas Rixlex har omfattat ”MC-gäng”, ”MC-brottslighet”, ”MC-relaterad brottslighet”, ”Motorcykelgäng”, ”Hells Angels” samt ”Bandidos”. Andra kombinationer av MC/motorcykel kom företrädesvis att även innefatta motioner som gällde trafikbestämmelser.

har ofta ett större övergripande tema⁷⁸, där mc-relaterade brott endast nämns helt kort eller vid något enstaka tillfälle räknas upp som exempel på brottslighet.

Vilka partier?

Det parti som motionerar flitigast under dessa år är det liberala folkpartiet, de lägger 19 stycken det vill säga nästan hälften av samtliga motioner. Av dessa 19 läggs 12 stycken av en riksdagsledamot, Siw Persson (i fem av dessa står ytterligare en person med)⁷⁹. Brottslighet kopplad till mc-gäng var Siw Perssons hjärtefråga. Ingen enskild ledamot har ägnat så mycket energi åt just denna fråga som hon. I sina motioner argumenterar hon för ett flertal olika åtgärder, från mer pengar till polisen och utökad användning av tvångsmedel (se t.ex. motion 1994/95Ju603), till översyn av plan- och bygglagen för att försvåra för mc-klubbar att skaffa lokaler i central bebyggelse (motion 1996/97Bo553). Därefter kommer moderaterna som lägger 10 motioner, vänsterpartiet fyra, kristdemokraterna tre, centerpartiet två och socialdemokraterna och miljöpartiet en vardera. Motionerna utgör en disparat samling som berör ett brett spektrum av frågor. I materialet gick det att urskilja vissa av de teman jag förväntade mig hitta, det gällde främst problembeskrivningar samt vilka motåtgärder som föreslagits.

Problembilden

Hur beskriver då politikerna i sina motioner de problem som är förknippade med mc-klubbar? Inledningsvis är det högst undantagsvis som den mc-relaterade brottsligheten beskrivs i termer av organiserad brottslighet eller grov organiserad brottslighet (GOB). I inte fler än fem av motionerna kopplas mc-relaterad brottslighet explicit till någon form av organiserad brottslighet. Endast två av dessa är partimotioner, båda från centerpartiet.

I den första pläderar motionärerna från liberala folkpartiet för att hemlig kameraövervakning ska införas (1995/96:Ju11). De framhåller att ”*under de senaste tre åren har antalet våldsbrott (-) ökat*”. För att bemöta detta, och ”*inte minst när det gäller den motorcykelanknutna organiserade brottsligheten*”, bör hemlig kameraövervakning tillåtas, dock endast av vad som benämns av ”*kriminella miljöer*” där ”*grov yrkesmässig brottslighet bedrivs*”. Som exempel på sådana miljöer nämns ”MC- och spelklubbar”. I denna förhållandevis långa motion nämns således mc-klubbar vid endast två tillfällen som exempel på organiserad brottslighet.

⁷⁸ Exempelvis Kriminalpolitiken generellt eller konsekvenserna av EU-fördrag, i detta fall Amsterdamfördraget.

⁷⁹ Siw Persson ligger således bakom närmare en tredjedel av samtliga motioner under perioden.

Året efter lägger centerpartiet en omfattande partimotion som behandlar kriminalpolitiken i sin helhet (1996/97:Ju903). På ett fåtal rader berörs mc-gäng. Där hävdas att den ”organiserade brottsligheten i s.k. mc-gäng slagit rot i Sverige”. De är välorganiserade och sysslar enligt motionen med mycket grov brottslighet. Som exempel nämns narkotikabrottslighet och hot mot vittnen i samband med rättegångar. Mc-gäng används här tillsammans med annan brottslighet som argument för att införa buggning och kameraövervakning.

Den tredje motion där organiserad brottslighet nämns kommer från moderaterna (1996/97:Ju35) och där yrkas på skärpning av straff för övergrepp i rättssak.

”Sambandet mellan organiserad, grov brottslighet och ökningen av antalet fall där vittnen utsatts för våld eller hot om våld framstår allt tydligare. Den rädsla som många medborgare i dag känner för att vittna mot t.ex. medlemmar av kriminella MC-gäng som misstänks för brott måste tas på största allvar. I annat fall riskerar vi att kriminella gängmedlemmar och övriga kriminella som valt att leva utanför lagen kommer att uppfatta sig själva som segrare över systemet, samtidigt som de människor som råkar ut för deras hot och repressalier kommer att känna sig svikna av rättsambället.”

Riksdagsåret 1997/98 återkommer centerpartiet med en partimotion som i stora stycken liknar den som lades året innan (1997/98:Ju910). Dock är resonemanget denna gång en aning mer utförligt när det ställs krav på särskilda insatser mot mc-brottsligheten. Det framhålls att dessa gäng ”är välorganiserade och att de sysslar med mycket grov brottslighet”. De är vidare ”uppbyggda efter militärt mönster”. Motionärerna vill ha en översyn av brottsbalkens bestämmelser om olovlig kårverksamhet. ”Bestämmelserna bör ses över i syfte att utvidga dess tillämpningsområde till att avse även kriminella mc-gäng.” Därutöver pläderas återigen för övervakningskameror och buggning.

I den femte och sista motionen som under dessa år beskriver mc-relaterad brottslighet som organiserad brottslighet, pläderar två ledamöter från kristdemokraterna för kriminalisering av organiserad brottslighet (1997/98:K307). Det har skett en ”successiv, långsam våldsökning (vilket) bekräftar att samhället under avsevärd tid misslyckats helt eller delvis med normöverföringen till de nya generationerna.” En bidragande orsak till detta är ”den svenska värdenihilismen” och att ”en allmän normlöshet har fått påverka några generationer.” Som konkreta exempel på konsekvenser av detta nämns rasistiska och nazi-inspirerade yttringar. ”Ett annat är de organisationer som under täckmantel av s.k. mc-klubbar bedriver allvarligt kriminell verksamhet. -/- Under senare år har problemen med den organiserade brottsligheten i form av bland annat vissa s k mc-klubbar kommit i fokus. Speciellt uppseende har de s.k. krigen mellan olika klubbar skapat.”

Mer utförligt än så diskuteras inte den mc-relaterade brottslighetens koppling till organiserad brottslighet i dessa fem motioner. I övriga 35 motioner, som således inte kopplar till organiserad brottslighet, nämns ett brett spektrum av problem som motiv för skärpta åtgärder. Huvudsakligen handlar det om mer resurser till polisen och olika typer av skärpt lagstiftning. Utan närmare motivering nämns mc-relaterad brottslighet i dessa motioner vid något enstaka tillfälle som ett av fler exempel i raden av brottslighet som behöver åtgärdas. Det genomgående draget är att motionerna innehåller påståenden, ofta starka sådana, om brottslighetens karaktär och omfattning utan hänvisningar till källor eller redovisning av faktaunderlag.

Tabell 1: Problembilder i svenska riksdagens motioner 1994/95-1997/98 kopplade till mc-relaterad brottslighet.

Problem som enligt motionärerna ska åtgärdas	Nämns i antal motioner
Hot och misshandel av vittnen och tjänsteman	5
”Allmän våldsutveckling”	4
”Grov brottslighet”	3
”Hot mot rättsstaten”	3
”Normlösheten breder ut sig”	4
Polisen saknar pengar	5
Brottsökning generellt	3
Skjutningar mellan mc-gäng	2
Narkotikabrott, mc-gäng som exempel	2
ALU-stöd till Hells Angels	1
Mc-klubbar skaffar lokaler i tätorter	1
Kriminalvården saknar resurser	1

Som framgår rör det sig i dessa motioner som inte nämner organiserad brottslighet, huvudsakligen om svepande generaliseringar om ökad brottslighet som måste åtgärdas.

Åtgärderna

I de flesta av samtliga 40 motioner föreslås en eller flera kriminalpolitiska åtgärder med mc-relaterad brottslighet som motivering. I tabellform ser det ut på följande vis.

Tabell 2: Föreslagna åtgärder i den svenska riksdagens motioner 1994/95-1997/98 med syfte att motverka mc-relaterad brottslighet.

Förekommande åtgärdsförslag i motioner där mc-brottslighet nämns	
Åtgärd	Antal
Mer resurser till Polisen, ospecificerat	13
Öronmärkta pengar mot mc-brott	6
Mer tvångsmedel: Buggning och kameraövervakning	6
Skärpt lagstiftning (BrB)	4
Ändring annan lagstiftning: Plan- o bygglagen, sekretesslagen	6
Tillsätta utredning	5
Inrätta särskild polisstyrka mot mc-brott	4
Utökat vittnesskydd	2
Övrigt	3

Argumentationen/motiveringen för de föreslagna åtgärderna är genomgående substanslös, oftast helt frånvarande. Det framförs inga konkreta sakargument för de, ofta drastiska, åtgärder som motionärerna föreslår. Utan grund i fakta eller hänvisning till några källor, fastslås att "brottsligheten ökar" och det krävs "mer resurser till polis och rättsväsende". Vanligt förekommande är uttryck som "allvarligt", "ökande", "oacceptabelt" och "hotfullt", men något empiriskt underlag för att styrka detta framkommer inte. I endast två av motionerna hänvisas till någon form av källa. I det ena fallet till en artikel i Arbetet (f.ö. enda gången media nämns) som i sin tur refererar en undersökning gjord av Arbetsmiljöinstitutet; i det andra hänvisas till kriminalstatistikens redovisning av våld mot tjänsteman.

...men i slutändan blir det trots allt ”organiserad brottslighet”

När samtliga de motioner som gällt mc-relaterad brottslighet sammanfattas i justitieutskottets betänkande om åtgärder mot organiserad och gränsöverskridande brottslighet (1997/98:JuU12) så ligger fokus på det fåtal motioner som kopplar samman mc-gäng med organiserad brottslighet. Främst är det de motioner som i ofta starka ordalag beskrivit mc-gäng som ett överhängande hot som lyfts fram och citeras. Samtliga förslag som förekommer i motionerna på repressiva åtgärder samt argumenten för dessa går igenom: Registrering och kontroll; Hemlig teknisk avlyssning (buggning); Olovlig kårverksamhet; Placering i anstalt; Internationellt samarbete; Nationella beredskapsstyrkan samt Övergrepp i rättssak. I den efterkommande riksdagsdebatten förstärks denna selektion ytterligare (RD:s Protokoll 1997/98:74, 4 mars). Här pläderar representanter för de olika partierna för utökade resurser i kampen mot organiserad brottslighet och då med direkt referens till mc-gäng eller mc-brottslighet. Moderaternas rättspolitiska talesperson, Gun Hellsvik, tar upp de ”*kriminella mc-gängen*” och menar att moderaterna står ”*ensamma i vår strävan att nå ökad effektivitet i kampen mot den organiserade brottsligheten*” (anf.100). Centerpartiets Görel Thurdin menar att ”*det handlar om att visa mod*” i fråga om mc-gängen. ”*Det handlar om att skydda våra medborgare mot våld och övergrepp. Det handlar om att skapa ett sådant samhälle där organiserad brottslighet har svårt att få fäste*” (anf.100). Siw Persson refererar till en folkpartistisk partimotion där vikten av att bekämpa ”*den internationella organiserade brottsligheten*” påtalas och där ”*de kriminella mc-gängen*” utgör exempel på sådan brottslighet” (anf.102). Huvudintrycket vid en läsning av denna debatt i kammaren är att de olika partiernas representanter med smärre variationer är måna om att visa hur allvarligt de ser på organiserad brottslighet, och då ofta illustrerat med mc-relaterad brottslighet. Ett genomgående drag är frånvaron av diskussion kring debattörernas brist på empiriskt grundad kunskap för deras, ofta drastiska, påstående och förslag. Till undantagen hör ett replikskifte mellan miljöpartisten Kia Andreasson (anf.117) och kristdemokraten och advokaten Rolf Åbjörnsson (anf.118). Andreasson efterlyser ”*siffror, statistik och uppgifter*” beträffande Åbjörnssons uttalande att ”*den internationella organiserade brottsligheten har ökat enormt och vi måste aktivera oss ganska hänsynslöst*”. Åbjörnsson svarar:

”Herr talman! Det finns en tragik när det gäller den här problematiken, nämligen att man skall upp till bevis. Eftersom vi i Sverige inte har något egentlig brottsbekämpning vad det gäller de här fenomenen står man sig ganska slätt. Vi som jobbar ute på fältet under 20-30 år är ganska medvetna vad som pågår.”

Enligt Åbjörnsson ligger uppenbarligen inte bevisbördan hos den som föreslår skarpa åtgärder utan hos de som ifrågasätter dem.

Socialdemokraten Lars-Erik Lövdén, som representerade regeringen i sin egenskap av inrikesminister, gjorde i sitt avslutande anförande följande summering.

”Även om vi i Sverige inte har någon mera omfattande organiserad brottslighet måste man inse hotbilden. Mc-kriminaliteten och narkotikabrottsligheten är två exempel på i viss mån organiserad brottslighet som också finns i vårt land. Men den hotbild som redovisas exempelvis i Rikskriminalens hotbildsanalyser och i det internationella samarbetet i olika forum inger ändå allvarliga farhågor och uppmanar oss att intensifiera kampen mot den organiserade kriminaliteten.”

Lövdén konstaterar således att vi inte har någon betydande organiserad brottslighet men med hänvisning till polisens hotbilder yrkar han ändå på bifall till samtliga de förslag på åtgärder mot organiserad brottslighet som framkommit i debatten.

Strax därefter läggs propositionen *Ökade möjligheter att ingripa mot vissa mc-klubbar m.m.*, (1997/98:181). Där knyts vissa mc-klubbar så gott som undantagslöst till ”organiserad brottslighet”. Mc-klubbarna beskrivs som ”internationellt förgrenade”, de är ”hierarkiska och rekrytering och interna disciplineringsystem tjänar till att skapa absolut lojalitet och försvåra insyn” och de ”sysslar med avancerad brottslighet”. Några av dem uppfyller ”ett flertal kriterier på i reell mening organiserad brottslighet”, en organiserad brottslighet som ”i sin mest avancerade form (-) kan utgöra ett hot mot den demokratiska ordningen”. När tre års motionerande här summeras, har det således skett en selektion av de mest drastiska beskrivningarna av den mc-relaterade brottsligheten. Detta trots att det endast är fem av 40 motioner där mc-gäng kopplas till organiserad brottslighet. Andra motioner av mer nyanserad eller skeptisk karaktär har filterats bort. Det mest exceptionella, i detta fall ”organiserad brottslighet”, blir i propositionen normaliserat (Flyghed 2003). Därefter, från och med 1998, är den mc-relaterade brottsligheten ett nästintill slentrianmässigt återkommande exempel på ”organiserad brottslighet” såväl i riksdagsdebatten (se t.ex. 2000:25; 2014:63) som inom polisen (se t.ex. Rikskriminalpolisens årsrapport 2006,7; SÄPOs Nationella hotbild 2014,11). Kopplingen till västklädd medlem i mc-gäng förstärker den organiserade brottslighetens aura av farlighet. Politikerna har när de normaliserat mc-relaterade brottsligheten som ”organiserad brottslighet” använt vissa mc-klubbars rykte som farliga i sin egen argumentation. Konsekvensen av sådana beskrivningar är att de paradoxalt nog ytterligare har stärkt mc-klubbarnas marknadsvärde som hotfulla och farliga. För klubbarna innebär en sådan koppling inte badwill utan tvärtom goodwill, det är i det närmaste att betrakta som bra marknadsföring, d.v.s. exakt samma effekt som den tidigare nämnda 1%-stämpeln.

Den bild som riksdagsledamöterna gav av mc-brottsligheten som samhällshot och organiserad står dock i stark kontrast till den bild som vid samma tid förmedlades av såväl polisen som Brottsförebyggande rådet. Rikskriminalen menar att det finns andra grupper vars brottslighet utgör ett större hot och beskriver Hells Angels (HA) på följande vis i en Brå-rapport.

”Det verkar framför allt på HA-sidan finnas en tendens att försöka leva upp till en mafioso-bild gentemot andra i Outlaw MC-miljön eller kriminella i övrigt, som man egentligen saknar täckning för.” (Brå 1999,34)

I samma rapport framhåller Kriminalunderrättelsetjänsten (KUT) att den rädsla som finns för dessa grupper endast delvis är berättigad. *”Enligt KUT får såväl polis som medier ta på sig en del av skulden för denna omotiverat stora rädsla. De har båda dramatiserat gängen och på så sätt medverkat till att spä på rädslan”* (Ibid.,35). Rikskriminalpolisen konkluderar med att *”i Sverige framstår inte mc-gängen som brottsorganisationer av klassiskt snitt”* (Ibid.,32. Kursiv i original.). Det fanns uppenbarligen kunskap, men denna mer nyanserade bild passade inte in i argumentationsarsenalen hos de politiker som motionerade om mc-relaterad brottslighet i mitten av 1990-talet.

Opposition eller i regeringsställning?

Ett annat faktum att reflektera över är att 34 av de 40 motioner som läggs under perioden kommer från den borgerliga oppositionen. Frågan inställer sig om det kan ha haft betydelse för intresset att motionera om partiet motionären representerar sitter i regering eller är i opposition? Ser en till perioden 1994-2017, och inte enbart åren 1994-1996, framträder ett mönster. Från 1994-2006 var det socialdemokraterna som satt i regeringsställning. De efterkommande åtta åren innehade den borgerliga alliansen regeringsmakten och från 2014 är det återigen socialdemokrater tillsammans med vänsterpartiet och miljöpartiet som bildat regering. Det framkommer att benägenheten att motionera om mc-relaterad brottslighet (och även annan brottslighet) samvarierar med om det parti motionärerna representerar sitter i regeringsställning eller är i opposition. Vid en genomgång av samtliga motioner gällande ”MC-gäng”⁸⁰ uppdelat på de båda politiska blocken, visar det sig att det motioneras betydligt oftare när de befinner sig i opposition. När de är i regeringsställning upphör plötsligt intresset att påtala dessa problem och avkräva att sittande regering vidtar sådana åtgärder som tidigare föreslagits, d.v.s. mer resurser till polisen, skärpt lagstiftning och utökade möjligheter till tvångsmedel. Att motionsintensiteten kan variera beroende om ens parti sitter i regering eller bildar opposition är ett känt faktum och

⁸⁰ Här användes således endast sökordet ”MC-gäng” i Rixlex.

förekommer även i andra sammanhang⁸¹, men här blir skillnaden extremt påtaglig. Under den socialdemokratiska regeringsperioden 1994-2006 avlämnar den borgerliga oppositionen tillsammans 48 av samtliga 62 motioner, d.v.s. knappt 80 procent (77%). Under perioden för den borgerliga alliansen i regeringsställning är situationen den helt omvända. Då står socialdemokraterna för 18 av totalt 23 motioner, d.v.s. även det knappt 80 procent (78%). Det ska dock påpekas att socialdemokraterna lämnade 10 motioner i frågan även när de satt i regering. Mer graverande blir det framförallt för två partier på den borgerliga sidan, folkpartiet och moderaterna. I opposition avgav folkpartister 21 motioner, i regeringsställning två. Moderaterna lämnade in 13 i opposition men inte någon i regeringsställning. För centerpartiet var motsvarande siffror åtta respektive noll, och för kristdemokraterna sex respektive två. Beroende på om partierna är i opposition eller sitter i regering är det således en dramatisk skillnad på hur allvarligt de ser på den mc-relaterade brottsligheten, i synnerhet inom den borgerliga alliansen. Detta går inte heller att förklara med att det intensiva borgerliga motionerandet skedde under de år som mc-fejden pågick. Under dessa år 1994-1997, lägger de endast 8 motioner, de övriga 40 ligger sprida över perioden därefter fram till 2006 då de drastiskt minskar i samband med att moderaternas Fredrik Reinfeldt bildar en borgerlig alliansregering.

Detta kan tolkas som att intresset för att motionera om åtgärder mot mc-relaterad brottslighet, tillsammans med annan spektakulär brottslighet, utgör en del i det generella politiska spelet att kritisera sittande regering. Det är slående hur stafettpinnen att motionera om detta växlar så tydligt mellan blocken. I opposition exploateras den spektakulära brottsligheten signalvärde för att på klassiskt partipolitiskt manér kritisera regeringen. Och mc-relaterad brottslighet har ett starkt signalvärde, något som var särskilt påtagligt i mitten av 1990-talet och åren strax därefter. Sedan dess har ”mc-relaterad brottslighet” eller ”mc-gäng” som tidigare påpekats kommit att bli ett stående inslag i den parlamentariska diskussionen om organiserad brottslighet.

Avslutande diskussion. Den politiska filtreringen

Sammantaget kan en konstatera att den genomgående trenden i dessa motioner är att utan närmare specificering föreslå mer resurser till polisen, skärpa lagstiftningen samt expandera möjligheterna att använda straffprocessuella tvångsmedel, främst då dold avlyssning (buggning) och kameraövervakning. I ett fåtal fall är detta baserat på en ytterst kort

⁸¹ Se t.ex. Seeberg 2013.

redogörelse, men allra vanligast är att mc-relaterad brottslighet endast räknats upp som en i raden av hotbilder som motiv till införande av nya tvångsmedel eller straffskärpningar. Detta gäller även de fem motioner där den mc-relaterade brottsligheten explicit beskrivs som organiserad brottslighet. Men trots frånvaron av koppling till organiserad brottslighet i de flesta motionerna, blir det genom en filtrerings- och normaliseringsprocess i slutändan trots allt den bild som manifesteras i den parlamentariska diskussionen, en bild som sedan lever vidare. En skulle kunna se det som att det inte enbart är medlemmarna i klubbarna själva som använt det västpnydda varumärket för sina syften. Även politikerna har i viss mån använt det i sina motioner. De har skapat sig en fiende, ”den organiserade brottsligheten”, som exploaterats när de velat profilera sig som handlingskraftiga. Politikernas framställning av dessa mc-klubbar som ”organiserad brottslighet” har ytterligare förstärkt deras stämpling som farliga; en stämpling som klubbarna inte ser som negativ då den i förlängningen ökar deras marknadsvärde på den kriminella arenan.

En förutsättning för denna filtrering och sedermera normalisering av den mc-relaterade brottsligheten som organiserad brottslighet i den parlamentariska debatten, har varit den vaga bestämningen av begreppet organiserad brottslighet. Den ospecificerade beskrivningen har gjort det möjligt att beskriva och inbegripa en mängd olika handlingar som organiserad brottslighet, däribland brott i vissa mc-miljöer. Hotbilden mc-gång som organiserad brottslighet har sedan återkommit var gång lagstiftarna har argumenterat för inrättande av nya tvångsmedel, alternativt expanderad tillämpning av redan befintliga. Det har främst handlat om hemlig rumsavlyssning, hemlig kameraövervakning; användande av överskottsinformation samt tvångsmedel i preventivt syfte. Många gånger förefaller det handla om en lösning som söker sitt problem och inte tvärtom. Mc-brottsligheten har tillsammans med andra typer av brottslighet fogats in under paraplybegreppet ”organiserad brottslighet” och har därmed kommit att legitimera dessa kriminalpolitiska åtgärder. Detta trots att den faktiska brottsligheten inom dessa mc-miljöer varken levt upp till den farlighetsgrad som klubbarna själva eftersträvat eller riksdagsledamöterna marknadsfört.

Referenser

Barker, Thomas (2015) *Biker Gangs and Transnational Organized Crime*, Waltham: Anderson publishing.

Bay, Joi (1998) Konflikter mellan mc-klubbar, s. 45-74 i Sernehed, Ove (red.) *Olja, krom och manlig gemenskap : en antologi om bikerkulturen*, Göteborg: Daidalos.

BRÅ-Rapport 1999:6 *Mc-brott*, Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
Christie & Bruun (1985) *Den goda fienden*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Flyghed, J (2003) Normalising the Exceptional – the case of political violence, *Policing and Society*, vol. 13, no.1 March 2003, pp.23-41.

Grundvall, Stig (2005) *Vagabond MC. Gemenskap, manlighet och marginalitet. En studie av en västsvensk bikerklubb*, Ak.avh., Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.

Justitieutskottets betänkande 1997/98:JuU12

Lagergren, Lars (1998) Några nedslag i den svenska motorcykelkulturens utveckling under efterkrigstiden, s.23-44 i Sernhede, Ove (red.) *Olja, krom och manlig gemenskap*. Uddevalla: Daidalos.

Lagergren, Lars (1999) *Svensk motorcykelkultur*, Ak.avh. Linköping.

Larsson, Paul (2016) ”The Big Scare”: Bikers and the Construction of Organized Crime in Norway,, 205-217 in Antonopoulos (ed.) *Illegal Entrepreneurship, Organized Crime and Social Control*, Springer International Publishing.

Regeringens proposition 1997/98:181 *Ökade möjligheter att ingripa mot vissa mc-klubbar m.m.*

Riksdagens protokoll 1997/98:74, 4 mars 1998.

Rikskriminalpolisens årsrapport 2006,7.

Seeberg, Henrik Bech (2013) The opposition’s policy influence through issue politicization, *Journal of Public Policy*, vol.33, issue 1, April 2013, pp. 89-107.

SOU 2000:25 *Den centrala polisen*, Stockholm: Fritzes.

SOU 2000:88 *Organiserad brottslighet m.m.*, Stockholm: Fritzes.

SOU 2014:63 *Organiserad brottslighet– förfälts- och underlåtenhetsansvar, kvalifikationsgrunder m.m.*, Stockholm: Fritzes.

SÄPOs Nationell hotbild 2014.

von Lampe, Klaus (2001) Not a process of enlightenment. The conceptual history of organized crime in Germany and the united states of America, *Forum on Crime and Society*, 1 (2), 99-116.

von Lampe, Klaus (2016a) *Organized Crime. Analyzing Illegal Activities, Criminal Structures, and Extra-legal Governance*, Los Angeles: Sage.

von Lampe, Klaus (2016b) The Ties That Bind: A Taxonomy of Associational Criminal Structures, pp.19-35 in Antonopoulos, G.A. (ed) *Illegal Entrepreneurship, Organized Crime and Social Control*, Springer International Publishing. Cit. Lampe 2016b.

Woodiwiss, Michael & Hobbs, Dick (2009) "Organized Evil and the Atlantic Alliance. Moral Panics and the Rhetoric of Organized Crime Policing in America and Britain", *British Journal of Criminology*, 49, 106-128.

Jag ska bli professor jag, tralala.

Ett genusperspektiv på vad 1960-talets unga ville bli och vad de senare blev

Susanne Alm

Inledning

Många av oss minns säkert vad vi drömde om att bli när vi var små. För några kanske drömmarna slog in, medan andra kom att arbeta med något helt annat än vad vi förställt oss. Men barns yrkespreferenser är inte bara intressanta ur en personlig synvinkel - ur ett sociologiskt perspektiv kan de ge information om det samhälle vi lever i, både i genus- och i klassmässiga termer. Vilka yrken är mest önskvärda, och i vilken mån skiljer sig detta åt mellan individer med olika social bakgrund? I vilken utsträckning drömmer flickor och pojkar om olika yrken och tenderar de i så fall att vara lika kategoriska i sina könstypiska val? Svaren på dessa frågor kan säga något om de uppfattningar om status, samt om ”kvinnlighet” och ”manlighet” som präglar samhället.

Ännu mer intressant blir det om vi har möjlighet att jämföra individers önskeyrken under barndomen med de faktiska yrken de har som vuxna. Eftersom detta kräver tillgång till s.k. longitudinella data, det vill säga information om samma individer vid flera tidpunkter, och dessutom med ganska långt mellanrum, så är sådana jämförelser ovanliga. Den så kallade Stockholm Birth Cohort Study (SBC), som innehåller en stor mängd intervju- och registerdata med alla flickor och pojkar som bodde i Storstockholmsområdet 1963, och som var födda tio år tidigare, 1953, innehåller dock sådan information. I detta kapitel vill jag lyfta fram och diskutera valda delar av en studie jag tidigare gjort på materialet och som finns publicerad i tidskriften *Journal of Youth Studies* (Alm, 2015). Studien anlägger ett genusperspektiv på frågan om individernas yrkespreferenser som unga, och sambandet mellan vad de ville bli när de var 13 år gamla och vad de sedan faktiskt arbetade med 14 år senare, när de var 27 år.

Eftersom Stockholm Birth Cohort alltså är en totalundersökning av alla tioåringar i Stockholmsområdet år 1963, så vet vi att Eva var ett av alla de barn som ingick i undersökningen och som i skolan fick svara på frågor om sitt framtida drömyrke. En annan sak vi bestämt vet är att Eva kom att bli Sveriges första kvinnliga professor i kriminologi. Vad hon som 13-åring svarade att hon ville bli däremot, *det* vet förstås bara Eva själv.

Mycket har såklart hänt på arbetsmarknaden sedan individerna i SBC-kohorten var i yngre tonåren och ung vuxen ålder och denna bok kommer ut i samband med att de når pensionsåldern. I viss mån kan studien därför ses som en sociohistorisk betraktelse över ett samhälle som inte längre finns. Närmast nedan beskriver jag kortfattat kvinnors inträde på arbetsmarknaden och de senaste decenniernas utveckling när det gäller kvinnors utbildning och arbete. Jag tar sedan upp lite om vad vi vet från tidigare studier som gjorts om ungas yrkespreferenser, särskilt sådana som fokuserat på skillnader mellan könen, samt diskuterar vilka teorier som kan användas för att förstå dem. SBC-databasen presenteras därefter och jag redogör för hur studiens variabler har mätts. Efter detta följer så en presentation av studiens viktigaste resultat, varpå en diskussion får avrunda kapitlet.

Bakgrund

Det senaste dryga halvsekle har inneburit enorma förändringar när det gäller kvinnors förvärvsarbete och deras ställning på arbetsmarknaden, i Sverige och i många andra västländer (se t ex Löfström 2005a; 2005b). På 1950-talet, när respondenterna i denna studie föddes, var de flesta kvinnor fortfarande hemarbetande. Bland annat som en följd av politiska reformer började kvinnor på 1960-talet träda in på den svenska arbetsmarknaden (se Axelsson, 1992), och idag är det kvinnliga arbetskraftsdeltagandet i Sverige bland de högsta i världen. Även när det gäller utbildningsnivå har utvecklingen de senaste decennierna varit rekordartad. Under första halvan av 1900-talet var kvinnors tillgång till utbildning på olika sätt begränsad och kvinnor var utestängda från många yrken. På 1960-talet hade de flesta av dessa hinder tagits bort och kvinnors utbildningsnivå ökade därmed kraftigt. På 1990-talet passerade kvinnorna männen när det gäller andelen som övergår till högre utbildning, och sedan dess har kvinnorna dragit ifrån ytterligare (Löfström, 2005a; Bergström-Levander, 2010).

Dagens svenska arbetsmarknad har av den svenska arbetsmarknads-forskaren Anita Nyberg (2008) beskrivits som 'jämlig men könssegregerad'. Den växande andelen högutbildade kvinnor har inneburit en minskad *vertikal* segregering, det vill säga kvinnor och män fördelar sig i dag relativt jämnt på olika nivåer i yrkeshierarkin. Detta gäller dock inte de allra högsta

positionerna, så kallade ledande befattningar, där män fortfarande dominerar (Boye, Halldén & Magnusson, 2014). Den *horisontella* segregeringen är däremot fortfarande omfattande – det vill säga på varje nivå i yrkeshierarkin så tenderar kvinnor och män i hög grad att arbeta inom olika yrken. År 2016 arbetade bara 14 procent av männen och 15 procent av kvinnorna i vad som brukar kallas könsneutrala yrken, det vill säga yrken där kvinnor (liksom män) utgör 41-60 procent av arbetskraften (SCB, 2018).

Den horisontella segregeringen är svår att komma åt med politiska medel, då den är kopplad till djupt liggande uppfattningar om vad som är ”kvinnligt” respektive ”manligt” (Charles & Grusky 2004; 2006) Enligt *socialisationsteorin* så skapar föräldrar (och andra i barnets närhet) mer eller mindre medvetet olika världar för flickor och pojkar (se t ex Blakemore & Hill, 2008). Till exempel så får de olika typer av leksaker och kläder och uppmuntras att engagera sig i olika typer av aktiviteter, och föräldrar har olika förväntningar och ställer olika krav på sina barn utifrån kön. Stereotypa könsroller förmedlas också via media (Chaplin, Cole & Zahn.Waxler, 2005; Hartung, Porfeli & Vondrachek, 2004).

Inlärda könsroller internaliseras och blir en del av vår självbild (Evans & Diekman, 2009). En konsekvens av detta är att vi mår bra av att leva upp till dem – det får oss att känna oss bekväma och ger också uppskattning från omgivningen. Ett av en mängd uttryck för detta är flickors och pojkars i hög grad olika yrkespreferenser. Som den amerikanska forskaren Correll (2004) har uttryckt det, så kan socialisationsteorin på detta sätt förklara hur gårdagens begränsningar och hinder (för kvinnor) på arbetsmarknaden har omvandlats till dagens preferenser och förment fria val.

Från tidigare forskning vet vi till exempel att flickor uttrycker ett större intresse för yrken som inbegriper mellanmännsliga relationer och yrken där det ingår att hjälpa och stödja andra, men också för estetiska yrken. Pojkar å sin sida uttrycker ett större intresse för yrken som kännetecknas självständighet, ledarskap och prestige (Abu-Saad & Isralowitz, 1997). Det finns också studier av vilka faktorer som kan påverka i vilken grad unga uttrycker könstypiska yrkespreferenser. Resurser i ursprungsfamiljen har då visat sig spela roll, så att barn, och speciellt då flickor, som kommer från socioekonomiskt mer privilegierade familjer tenderar att vara mindre könstypiska i sina preferenser än andra (Trusty, Robinson, Plata & Ng, 2000). En mer jämlik fördelning av det obetalda arbetet mellan föräldrarna verkar också bidra till mindre könstypiska yrkespreferenser bland unga, liksom att ha en mamma som arbetar inom ett icke könstypiskt yrke (Fulcher, Sutfin & Patterson, 2000; Muldoon & Reilly, 2003).

Så, även om yrkespreferenser alltså tenderar att vara i hög grad könssegregerade överlag, så är det samtidigt så att flickor tenderar att vara mer öppna för könsatypiska yrken än pojkar. Detta kan förklaras med teorin om värderingsmässig diskriminering (på engelska ”devaluation theory”, se Boye et al., 2014), enligt vilken det i samhället sker en systematisk nedvärdering av de sociala roller och kompetenser som associeras med kvinnor och kvinnlighet, jämfört med de som kopplas till män och manlighet (se t ex England, 1992). Ett av uttrycken för denna nedvärdering är den lägre lönenivå som råder inom kvinnodominerade yrken, och som drabbar både kvinnor och män inom dessa yrken. Tendensen att nedvärdera kompetenser som associeras med kvinnlighet innebär bland annat också att en pojke som uttrycker preferenser för ett kvinnodominerat yrke löper risk att förlora i status, medan en flicka som väljer könsatypiskt tvärtom kan vinna i status. Det finns också studier som visat att män som trots detta väljer ett könsatypiskt yrke, riskerar att ifrågasättas både när det gäller kompetens och maskulinitet, liksom till och med när det gäller sexuell läggning och/eller identitet (Muldoon & Reilly, 2003).

I en annan fåra av forskningsfältet om ungas yrkespreferenser har man undersökt hur preferenserna utvecklas under barn- och ungdomsåren (se t ex Lent, Brown & Hackett, 1994; Teig & Susskind, 2008). Kortfattat och något förenklat kan man säga att från att i förskoleåldern mest uttrycka preferenser för fantasiyrken, så blir genusaspekten en viktig styrande princip i den tidiga skolåldern, följt av ett tilltagande intresse för statusdimensionen från mellanstadieåldern. Gradvis sammansmälter delar av dessa faser sedan och formas till ett mer personligt uttryck. Ett entydigt resultat från studier av yrkespreferenser hos barn och unga är ändå att genusdimensionen tycks viktig genom hela uppväxten.

Datamaterialet och frågorna

Stockholm Birth Cohort study är en longitudinell databas som skapats genom sammanslagning av två anonymiserade dataset, Metropolitstudien och den så kallade HSIA-databasen – databasen om hälsa, sjukdom, inkomst och arbete (se Stenberg & Vågerö, 2006; Stenberg et al., 2007). I denna studie användes dock endast Metropolitdelen av databasen. Denna innefattar alla individer som bodde i Storstockholmsområdet 1963 och som var födda tio år tidigare, 1953 (se Janson, 1995). På våren 1966, när individerna gick i sjätte klass, genomfördes den så kallade Skolundersökningen, i form av tre enkäter. En av dessa enkäter handlade om hur undersökningspersonerna såg på framtida utbildnings- och yrkesval.

I Skolundersökningen fanns inkluderat en lista över sammanlagt 54 yrken där eleverna fick ange om de 'gärna ville bli', 'kanske ville bli' eller 'inte ville bli' vart och ett av yrkena. Rent allmänt kan sägas att journalist var det mest populära yrket totalt sett, medan präst var det yrke som lockade det allra minsta antalet intressenter. Läkare, hotellägare, direktör och småskollärare var övriga yrken på fem i topp, medan murare, brevbärare, fabriksarbetare och riksdagsman gjorde prästyrket sällskap i botten. Professor hamnade på plats 25, det vill säga i mitten av listan.

De olika yrkenas popularitet hos pojkar respektive flickor räknades ut genom att varje 'gärna vill bli'-svar gav två poäng och varje 'kanske vill bli'-svar gav en poäng. Genom att relatera antalet poäng för varje yrken till det totala antalet utdelade poäng kunde en "önskearbetsmarknad" skapas, vars egenskaper sedan kunde jämföras med den faktiska arbetsmarknadens. Önskearbetsmarknaden skapades genom att vart och ett av de 54 yrkena på listan gavs en vikt i enlighet med sin popularitet relativt övriga yrken på listan.

Könssegregeringen på såväl "önskearbetsmarknaden" när individerna var 13 år (1965) samt på den faktiska arbetsmarknaden när de var 27 år (1980) räknades ut med hjälp av statistisk årsbok för dessa båda år. Samtliga yrken klassificerades då utifrån andelen kvinnor inom yrket och delades in i sju kategorier: (1) <5%, (2) 5-20%, (3) 21-40%, (4) 41-60%, (5) 61-80%, (6) 81-95% and (7) >95%.

Förutom graden av könssegregering, delades för denna jämförelse yrkena in i olika kategorier enligt den så kallade RIASEC-modellen, som ursprungligen skapades som ett hjälpverktyg för individer att välja yrkesinriktning (Gottfredson & Holland, [1982]1996). Modellen skiljer mellan sex olika intressetyper och syftet från början var helt enkelt att hjälpa en individ att utifrån sina intressen hitta ett lämpligt yrke. De sex typerna är: 1) Praktisk (Realistic), 2) Vetenskaplig (Investigative), 3) Konstnärlig (Artistic), 4) Social (Social), 5) Företagsam (Enterprising) samt 6) Systematisk (Conventional). Modellen har sedan kommit att användas inom forskningen som ett sätt att kategorisera yrken i olika typer, och ett tydligt resultat från tidigare empiriska studier av könsskillnader i yrkespreferenser är att kvinnor tenderar att orientera sig mot de tre förstnämnda, medan män oftare väljer de tre sistnämnda typerna. Namnet RIASEC är bildat av första bokstaven i var och en av kategorierna på engelska, och eftersom kategoriernas engelska namn idag är relativt vedertagna inom forskningen behåller vi dem här, även om första bokstaven i merparten av fallen avviker från första bokstaven i den svenska översättningen.

Uppgifterna om faktiskt yrke vid 26-27 års ålder hämtas från Folk- och Bostadsräkningen 1980.

Inledningsvis i den empiriska delen av denna studie görs också en annan jämförelse mellan preferenser i 13-årsåldern och senare faktiskt yrke, genom att 11 av de 54 yrkena bildar fyra yrkesgrupper (med två-tre i varje), med olika kombinationer på dels könstypiskhet, dels på yrkenas kvalifikationsgrad, d v s utbildningskraven för respektive yrke. Dessa analyser kan bland annat visa om flickor och pojkar skiljer sig åt när det gäller hur preferenserna varierar med utbildningskraven, och därmed med en viktig dimension av yrkenas status.

Resultat

För att få en första uppfattning om sambandet mellan vad individerna ville bli som barn och vad de senare blev, så skapades som ovan nämndes fyra olika yrkesgrupper med olika profiler när det gäller dels yrkenas kvalifikationsnivå, samt dels huruvida de är kvinnligt eller manligt dominerade. De grupper som skapades var:

- 1) Kvinnligt dominerade yrken med lägre kvalifikationsnivå: Kassörska, barnsköterska, sekreterare
- 2) Manligt dominerade yrken med lägre kvalifikationsnivå: Snickare, chaufför, handelsresande.
- 3) Kvinnligt dominerade yrken med högre kvalifikationsnivå: Bibliotekarie, sjuksköterska
- 4) Manligt dominerade yrken med högre kvalifikationsnivå: Civilingenjör, arkitekt, läkare.

Anledningen till att den tredje kategorin bara innehåller två yrken är helt enkelt att det bland de 54 yrkena på listan endast fanns två som vid denna tid var kvinnligt dominerade och högre kvalificerade. Tabell 1 nedan visar hur stor andel av dem som i vuxen ålder kom att arbeta inom respektive yrkesgrupp, som redan i 13 årsåldern uttryckte ett starkt intresse av att göra så. Vi ser både till generella skillnader mellan flickor och pojkar när det gäller detta, samt till skillnader beroende på om man kom att arbeta inom ett könstypiskt eller ett könsatypiskt yrke, och slutligen också hur det ser ut för yrken med olika kvalifikationsnivå. Procentandelarna kompletteras med 95%-iga konfidensintervall. De senare anger mellan vilka värden det sanna värdet i populationen med 95 % sannolikhet befinner sig. Detta innebär att om intervallen för två olika grupper inte överlappar med varandra, så kan vi vara ganska säkra (till 95%) på att det finns en verklig skillnad mellan dem, som alltså inte bara uppkommit av en slump. I tillägg till detta ser vi i tabellen också hur många av individerna i undersökningen som vid 27 års ålder arbetade inom respektive yrkesgrupp.

Tabell 1: Andel i olika typer av yrken i ung vuxen ålder som redan i yngre tonåren uttryckte en preferens för att arbeta inom yrkestypen. 95%-iga konfidensintervall samt antal undersökningsspersoner aktiva inom yrkestypen i ung vuxen ålder.

Kön+yrkesgrupp	Andel med preferens för yrket i ungdomen	Konfidensintervall (95%)	n
Män i könstypiska, mindre kvalificerade yrken	0.47	0.42-0.52	763
Män i könsatypiska, mindre kvalificerade yrken	0.09	0.04-0.14	191
Män i könstypiska, mer kvalificerade yrken	0.73	0.69-0.77	739
Män i könatypiska, mer kvalificerade yrken	0.09	0.00-0.21	35
Kvinnor i könstypiska, mindre kvalificerade yrken	0.70	0.67-0.73	1423
Kvinnor i könsatypiska, mindre kvalificerade yrken	0.17	0.08-0.26	104
Kvinnor i könstypiska, mer kvalificerade yrken	0.60	0.52-0.68	260
Kvinnor i könatypiska, mer kvalificerade yrken	0.62	0.50-0.74	110

En första observation från tabell 1 är de stora skillnaderna mellan olika yrkeskategorier när det gäller andelarna av verksamma inom yrket vid 27 års ålder som redan i 13-årsåldern uppgav en preferens att arbeta inom yrkeskategorin. Medan denna andel var hela 73 procent bland pojkar som kom att arbeta inom högre kvalificerade, manligt dominerade yrken, så var den så låg som 9 procent bland män som kom att arbeta inom kvinnligt dominerade yrken, oavsett dessas kvalifikationsgrad. För pojkar som kom att arbeta inom lägre kvalificerade, manligt dominerade yrken, låg andelen mitt emellan dessa, 47 procent. En intressant observation är att yrkets

kvalifikationsgrad inte spelar lika stor roll för flickor som för pojkar – i alla fall inte när det gäller kvinnligt dominerade yrken. Tvärtom så tenderar till och med en större andel av de flickor som kom att arbeta med mindre kvalificerade, kvinnligt dominerade yrken att i högre utsträckning ha uttryckt preferenser för detta redan i 13-årsåldern (70 procent), jämfört med dem som kom att arbeta inom högre kvalificerade, kvinnligt dominerade yrken (60 procent). En annan stor skillnad mellan flickor och pojkar är att så många som 62 procent av de flickor som kom att arbeta inom ett manligt dominerat, högre kvalificerat yrke, uttryckte en preferens för att göra det redan i 13-årsåldern. Två av tre av yrkena inom denna kategori, arkitekt och läkare, är också exempel på yrken där andelen kvinnor ökat särskilt kraftigt under de senaste decennierna. Den enda yrkesgrupp för vilken flickorna visade svalt intresse som barn, gäller lägre kvalificerade, manligt dominerade yrken – bara 17 procent av de flickor som vid 28 års ålder arbetade inom ett sådant yrke uttryckte en preferens för att göra det när de var 13 år.

Sammanfattningsvis så visade flickorna överlag starkare preferenser för sina framtida yrken redan i 13-årsåldern, och deras preferenser varierar inte lika tydligt som pojkarnas med vare sig yrkets kvalifikationsnivå eller med huruvida det är manligt eller kvinnligt dominerat. Pojkarnas preferenser däremot, varierar relativt starkt med kvalifikationsnivå, och mycket starkt med huruvida yrkena är manligt eller kvinnligt dominerade. Pojkar som kom att arbeta inom ett manligt dominerat yrke med högre kvalifikationsnivå hade starka preferenser för detta redan i 13-årsåldern, medan en väldigt liten andel av de pojkar som kom att arbeta inom ett kvinnligt dominerat yrke, oavsett kvalifikationsnivå, uttryckte att de ville satsa på ett sådant yrke när de var 13 år.

Vi går så över till den del av studien där vi jämförde den faktiska arbetsmarknad som individerna i undersökningen befann sig på när de var 27 år, med en utifrån deras preferenser i 13-årsåldern konstruerad önskearbetsmarknad. Först jämförs dessa med avseende på könssegregering.

I tabell 2 visas andelarna som vid vuxen ålder arbetade inom, respektive som vid 13-års ålder uppgav att de ville arbeta inom, yrken efter olika grad av könssegregering (uttryckt som andelen kvinnor inom yrket). Åtminstone tre observationer kan göras utifrån tabellen: För det första är det tydligt hur könssegregerad den faktiska arbetsmarknad som intervjupersonerna kom ut på fortfarande var – så många som 67 procent (11+25+23+8) arbetade inom yrken där minst 80 procent var antingen män eller kvinnor. Bara fem procent arbetade inom relativt könsintegrerade yrken, där andelen kvinnor (liksom män) är 41-60 procent. Som nämndes tidigare så var motsvarande andel år 2016 14.5 procent (SCB, 2018).

Tabell 2: Andelar som i vuxen ålder arbetade inom, respektive som i ungdomen uppgav att de ville arbeta inom, yrken karaktäriserade av olika grad av könssegregering (uttryckt som andel kvinnor inom yrket). (n=15 125).

Andel kvinnor i yrket	Faktiskt yrke i ung vuxen ålder			Yrkespreferens i ungdomen		
	Alla	Flickor/kvinnor	Pojkar/män	Alla	Flickor/kvinnor	Pojkar/män
<5	11	1	20	11	4	20
5-20	25	7	41	24	17	33
21-40	13	9	17	16	13	19
41-60	5	6	4	5	6	5
61-80	15	21	10	19	25	9
81-95	23	41	7	17	23	10
>95	8	15	1	8	12	4

För det andra så framstår överensstämmelsen mellan preferenser i 13-årsåldern och yrke i ung vuxen ålder som relativt god när vi ser till kvinnor och män sammanslaget. Detta betyder alltså att även yrkespreferenserna i barndomen var i hög grad könssegregerade – 60 procent såg fram emot att jobba inom ett i hög grad könssegregerat yrke, medan bara fem procent ville sikta på ett könsintegrerat yrke.

För det tredje och sista, så förändras dock denna bild om materialet delas upp på kvinnor och män. Det visar sig då att medan överensstämmelsen på det stora hela består för männen, så uttryckte flickorna i 13-årsåldern ett starkare intresse för att arbeta inom manligt dominerade yrken, än vad de senare kom att göra. Tjugo procent av flickorna ville arbeta inom ett manligt dominerat yrke, något dock endast åtta procent kom att göra. Och medan andelen som uppgav att de ville arbeta inom ett kvinnodominerat yrke var 35 procent, så kom hela 56 procent senare att göra det.

Sammanfattningsvis så visade denna analys att preferenserna, och speciellt då för flickorna, tenderade att var mindre könssegregerade än den faktiska arbetsmarknad som de senare inträdde på. Flickorna var alltså mer benägna att tänka sig att arbeta inom manligt dominerade yrken än vad de senare kom att göra. Detta innebar också att flickornas yrkespreferenser i 13-årsåldern kom att realiseras i mindre utsträckning än pojkarnas. Att preferenserna alltså var mindre könssegregerade än den faktiska arbetsmarknaden är intressant, inte minst mot bakgrund av att ungdomarna tillfrågades om sina yrkespreferenser i en ålder som enligt tidigare forskning utmärks av starkt fokus på genusdimensionen (SOU, 2004:43).

Men det är knappast graden av könssegregering *i sig* som gör att flickor och pojkar uttrycker preferenser för, och tenderar att hamna i, olika yrken. Snarare lär arbetets *innehåll* spela en avgörande roll. I en avslutande analys undersöktes därför andelen som i 13-årsåldern ville arbeta, respektive andelen som i ung vuxen ålder arbetade, inom yrken med olika attribut enligt den tidigare nämnda RIASEC-modellen.

Modellen delar alltså in yrken i sex kategorier i enlighet med deras mest utmärkande drag: 1) Praktisk (Realistic), 2) Vetenskaplig (Investigative), 3) Konstnärlig (Artistic), 4) Social (Social), 5) Företagsam (Enterprising), samt 6) Systematisk (Conventional). I tabell 3 nedan visas andelar som i 13-årsåldern uppgav att de ville arbeta inom, respektive som i ung vuxen ålder jobbade inom, var och en av intressekategorierna.

Tabell 3: Andelar som i vuxen ålder arbetade inom, respektive som i ungdomen uppgav att de ville arbeta inom, yrken med olika karaktäristika enligt den så kallade RIASEC-modellen. (n=15 125)

Kategori	Faktiskt yrke i ung vuxen ålder			Yrkespreferens i ungdomen		
	Alla	Flickor/kv.	Pojkar/män	Alla	Flickor/kv.	Pojkar/män
Praktisk (R)	24	8	38	22	16	28
Vetenskaplig (I)	10	4	14	12	7	18
Konstnärlig (A)	5	4	6	7	7	7
Social (S)	25	39	14	25	35	14
Företagsam (E)	9	4	12	10	7	13
Systematisk (C)	26	39	16	24	28	19

Den första observationen som kan göras utifrån tabellen är att tre av kategorierna är vanligare att arbeta inom än de övriga tre. Runt 25 procent vardera av respondenterna arbetar inom R-, S- och C-yrken. Runt en av tio vardera arbetar inom E- och I-yrken, medan bara en av tjugo arbetar inom A-yrken.

När vi ser till kvinnor och män sammanslaget, så är fördelningarna över preferenser respektive faktiska yrken förvånansvärt likartade – det skiljer som mest två procentenheter mellan andelen som ville jobba, respektive som kom att jobba, med yrken inom de olika intressekategorierna. Detta betyder alltså att S-, R- och C-yrken även var de mest populära bland barnen när de var i 13-årsåldern. Dock så visar det sig åter att detta mönster förändras när data

delas upp på flickor/kvinnor respektive pojkar/män. För det första så finns det, som väntat, stora skillnader när det gäller vilken typ av yrken som kvinnor och män arbetar inom. Den allra största skillnaden gäller R-yrken, som exempelvis bilmekaniker och industriarbetare, där närmare 40 procent av männen arbetar, jämfört med bara 10 procent av kvinnorna. Omvänt så arbetar nästan 40 procent av kvinnorna inom S-yrken, såsom lärare och sjuksköterska, jämfört med bara 14 procent av männen. Och 40 procent av kvinnorna arbetar också inom C-yrken, såsom sekreterare eller kassörska, jämfört med 16 procent av männen. Kvinnorna är å sin sida kraftigt underrepresenterade inom I-yrken, såsom läkare och ingenjör, samt inom E-yrken, såsom handelsresande eller direktör.

Även preferenserna är könssegregerade, och överlag liknar mönstret det som vi ser när det gäller den faktiska könssegregeringen i vuxen ålder, d v s både flickor och pojkar tenderade i ungdomen att i högre grad vilja arbeta inom de intressekategorier de senare de facto kom att göra. Två saker är dock noterbara, och båda pekar åt samma håll som analysen utifrån grad av könssegregering ovan: För det första är preferenserna överlag mindre könssegregerade än de faktiska yrkespositionerna. Och för det andra så tenderar detta i särskilt hög grad att gälla flickorna – det är alltså tydligast att flickorna i 13-årsåldern uttryckte preferenser för mindre könssegregerade yrken än de senare kom att arbeta inom, och att de i högre grad önskade arbeta inom I-, E och R-yrken, än vad som senare faktiskt kom att göra.

Sammanfattande diskussion

Studier av könssegregeringen på arbetsmarknaden kan se ut på många sätt och fokusera på många olika aspekter. Denna studie har bara rört sig på individnivån och enbart fokuserat på arbetsmarknadens tillgångssida. Genom att använda socialisationsteori har det varit målet att visa hur ett sådant perspektiv ändå kan ge *en* intressant bild av hur tidigare strukturella begränsningar kan manifesteras i förment fria val hos enskilda kvinnor och män. Om vi utifrån socialisationsteori alltså kan förvänta oss könssegregerade yrkespreferenser hos både flickor och pojkar, så kan teorin om värderingsmässig diskriminering få oss att anta en större öppenhet bland flickor inför manligt dominerade yrken, än vad vi kan förvänta oss hos pojkar har inför yrken där kvinnor utgör majoritet.

Analyserna i studien bekräftade i stort sett teorierna. Yrkespreferenserna i 13-årsåldern var överlag könsstereotypa – både flickor och pojkar var mer benägna att vilja arbeta inom yrken där individer av det egna könet dominerade. Till stöd för teorin om värderingsmässig diskriminering så visade det sig dock att flickor var mer benägna att tänka sig manligt dominerade

yrken än tvärtom. I linje med tidigare studier visade sig pojkar också lägga mer vikt vid kvalifikationsnivå i sina yrkespreferenser än flickor.

Ett anmärkningsvärt resultat i studien var dock att även om även om yrkespreferenserna i 13-årsåldern alltså var könssegregerade, så var den faktiska arbetsmarknad som individerna befann sig på 15 år senare *än* mer könssegregerad, och eftersom flickorna hade varit mest benägna att tänka sig att arbeta inom manliga yrken, så var alltså denna skillnad störst för dem.

När detta kapitel skrivs är många av de flickor och pojkar som svarade på frågor om sina yrkespreferenser när de var 13 år i färd med att avsluta sitt arbetsliv och gå i pension. Som nämndes inledningsvis kan studien till viss del därför betraktas som sociohistorisk. I dagens Sverige är en lika stor del av kvinnorna som männen aktiva på arbetsmarknaden – även om fler kvinnor fortfarande arbetar deltid – och flickor presterar bättre i skolan samt övergår i högre utsträckning än pojkar till högre utbildning. Sett till könssegregering på arbetsmarknaden innebär detta att den vertikala segregeringen, det vill säga den som tar fasta på ojämlikhet när det gäller kvalifikationsnivå, i stort sett är uttraderad. Undantaget här gäller positioner på högsta ledande nivå inom olika typer av organisationer, där män fortfarande dominerar. Den horisontella segregeringen däremot, som alltså innebär att kvinnor och män med lika höga kvalifikationer tenderar att arbeta med olika saker är, som tidigare påpekats, dock fortfarande omfattande.

Den horisontella könssegregeringen är svårare att komma åt med politiska medel. Dessutom betraktas den inte sällan såsom oproblematiserad och som resultatet av individens fria val, vilket dock kan diskuteras. Ur ett strukturellt perspektiv kan horisontell könssegregering bidra till att förvärra de problem med arbetskraftsbrist som råder inom vissa yrken, inte minst inom den kraftigt kvinnligt dominerade vårdsektorn, problem som troligen också kommer att öka i takt med att andelen äldre i befolkningen fortsätter att öka. Men också ur ett individuellt perspektiv är det förstås ett problem om föreställningar om vad som är kvinnliga respektive manliga yrken styr och begränsar enskilda flickors och pojkars yrkesdrömmar. I kombination med tendensen att det som associeras med kvinnor och kvinnlighet tenderar att nedvärderas i samhället, så står det också klart att det är kvinnorna som är de allra största förlorarna på en könssegregerad arbetsmarknad. Och även om det knappast finns några enkla lösningar för att öka takten i utvecklingen mot en mer könsintegrerad arbetsmarknad, så borde en höjning av lönenivån, speciellt inom lägre kvalificerade kvinnligt dominerade yrken, vara ett sätt att bekämpa nedvärderingen av dessa yrken, och därmed göra dem mer attraktiva även för män.

År 2010 blev Eva Sveriges första kvinnliga professor i kriminologi. En tydligare förebild i arbetet mot ett mer jämställt arbetsliv kan man knappast vara. Tack för ditt mod Eva!

Referenser

Abu-Saad, I. & Isralowitz, R. E. (1997). Gender as determinant of work values among University students in Israel, *Journal of Social Psychology*, 137 (6), 749-763.

Alm, S. (2015). Dreams meeting reality? A gendered perspective on the relationship between occupational preferences in early adolescence and actual occupation in adulthood. *Journal of Youth Studies*, 18 (8), 1077-1095.

Axelsson, C. (1992). Hemmafrun som försvann. Avhandlingsserien nr 21. Stockholm: Institutet för social forskning, Stockholms universitet.

Bergström-Levander, I. (2010). Framtidens arkitekt är en kvinna. *Välfärd*, 2, 10-11.

Blakemore, J. E. O. & Hill, C. A. (2008). The child gender socialization scale: A measure to compare traditional and feminist parents. *Sex Roles*, 58, 192-207.

Boye, K., Halldén, K. & Magnusson, C. (2014). Könslönegapets utveckling. Betydelsen av yrkets kvalifikationsnivå och familjeansvar. I Evertsson, M. & Magnusson, C. (red.), *Ojämlikhetsdimensioner. Uppväxtvillkor, arbete och hälsa i Sverige*. Stockholm: Liber.

Chaplin, M. P., Cole, P. M. & Zahn-Waxler, C. (2005). Parental socialization of emotion expression: Gender differences and relations to child adjustment. *Emotion*, 5: 80-88.

Charles, M. & Grusky, D. B. (2004). Occupational Ghettos. The worldwide segregation of women and men. Stanford, CA: Stanford University Press.

Charles, M. & Grusky, D. B. (2006). Egalitarianism and Gender Inequality. I Grusky, D. B. & Szélenyi, S. (red.) *The Inequality Reader: Contemporary and Foundational Readings in Race, Class and Gender*, Portland, OR: Westview Press.

Correll, S. J. (2004). Constraints into preferences: Gender, status and emerging career preferences. *American Sociological Review*, 69: 93-113.

England, P. (1992). *Comparable worth. Theories and Evidence*. New York: Aldine de Gruyter.

Evans, C. D. & Diekmann, A. B. (2009). On motivated role selection: gender beliefs, distant goals and career interest. *Psychology of Women Quarterly*, 33: 235-249.

Fulcher, M., Sutfin, E. L. & Patterson, C. (2000). Individual differences in gender development: Associations with parental sexual orientation, attitudes and division of labour. *Sex Roles*, 58: 330-341.

Gottfredson, G. D. & Holland, J. L. ([1982]1996). *Dictionary of Holland occupational codes*. Lutz: Psychological Assessment Resources.

Hartung, P. J., Porfeli, E. J. & Vondrachek, F. W. (2004). Child vocational development: A review and reconsideration. *Journal of Vocational Behavior*, 66: 385-419.

Janson, C-G (1995). *On Project Metropolitan and the Longitudinal Perspective*. Metropolitprojektet, rapport nr 40. Stockholm: Sociologiska institutionen, Stockholms Universitet.

Lent, R. W., Brown, S. D. & Hackett, G. (1994). Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance. *Journal of Vocational Behavior*, 45, 79-122.

Löfström, Å. (2005a). Könnsrollerna består. *Välfärd*, 1, 18-20.

Löfström, Å. (2005b). En könssegregerad arbetsmarknad – hinder för fria val och effektiv matchning? *Ekonomisk debatt*, 8, 46-62.

Muldoon, O. T. & Reilly, J. (2003). Career choice in nursing students: Gendered constructs as psychological barriers." *Journal of Advanced Nursing*, 43 (1): 93-100.

SOU (2004:43). Makt att forma samhället och sitt eget liv – jämställdhetspolitiken mot nya mål. Stockholm: Arbetsmarknadsdepartementet.

SCB (2018). *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet*. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.

Stenberg, S-Å & Vågerö, D. (2006). Cohort Profile: The Stockholm Birth Cohort of 1953. *International Journal of Epidemiology*, 35: 546-548.

Stenberg, S-Å, Vågerö, D., Österman, R., Arvidsson, E., von Otter, C. & Janson, C-G (2007). Stockholm birth cohort study: A new tool for life course studies. *Scandinavian Journal of Public Health*, 35: 104-110.

Teig, S. & Susskind, J. E. (2008). Truck driver or nurse? The impact of gender roles and occupational status and children's occupational preferences. *Sex Roles*, 58: 848-863.

Trusty, J. C., Robinson, R., Plata, M. & Ng, K-M. (2000). Effects of gender, socioeconomic status, and early academic performance on postsecondary educational choice. *Journal of Counseling & Development*, 78: 463-472.